

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Ιωάννα Τσίγκανου
Μαρία Θανοπούλου

Γυναίκες στα νομικά επαγγέλματα την εποχή της κρίσης Ανάμεσα στην εργασία και την οικογένεια

Μελέτες περίπτωσης

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
NATIONAL CENTRE FOR SOCIAL RESEARCH

Γυναίκες στα νομικά επαγγέλματα
την εποχή της κρίσης

Ανάμεσα στην εργασία και την οικογένεια

Μελέτες περίπτωσης

Copyright © 2016 ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ (ΕΚΚΕ)
Κρατίνου 9 & Αθηνάς, 105 52 Αθήνα
Τηλ.: 210 7491678, Fax: 210 7488435
www.ekke.gr

© 2016 NATIONAL CENTRE FOR SOCIAL RESEARCH
9, Kratinou & Athinas, 105 52 Athens
Tel.: +30210 7491678, Fax: +30210 7488435

Τυπογραφική επιμέλεια: Κατερίνα Σάββα

Κεντρική διάθεση των εκδόσεων ΕΚΚΕ:
Κρατίνου 9 & Αθηνάς, 105 52 Αθήνα
Τηλ.: 210 7491705
e-mail: ekdosis@ekke.gr

ISBN: 978-960-6834-19-6

Σχεδίαση και παραγωγή: ΣΥΝΘΕΣΗ
Κιάφας 3 και Ακαδημίας, 106 78 Αθήνα, Τηλ.: 210 38 13 838, 210 38 10 502,
Fax: 210 38 39 713
e-mail: info@synthesi-print.gr
www.synthesi-print.gr

Γυναίκες στα νομικά επαγγέλματα την εποχή της κρίσης

Ανάμεσα στην εργασία και την οικογένεια

Μελέτες περίπτωσης

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Ιωάννα Τσίγκανου και Μαρία Θανοπούλου

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
NATIONAL CENTRE FOR SOCIAL RESEARCH

ΑΘΗΝΑ 2016

Ευχαριστίες

Χωρίς την ευγενική διάθεση χρόνου από πλευράς των γυναικών δικαστικών λειτουργών, δικηγόρων και συμβολαιογράφων που κατέθεσαν με εμπιστοσύνη προσωπικές τους εμπειρίες δεν θα ήταν δυνατόν να έχει πραγματοποιηθεί αυτή η έρευνα. Εξ ονόματος της ερευνητικής ομάδας οι υπεύθυνες της ποιοτικής έρευνας αισθανόμαστε την ανάγκη να εκφράσουμε την ευγνωμοσύνη μας σε όλες τις γυναίκες νομικούς που ανταποκρίθηκαν θετικά στο εγχείρημά μας.

Το ερευνητικό εγχείρημα ήταν κατ' εξοχήν συλλογικό. Αισθανόμαστε την ανάγκη να ευχαριστήσουμε τους συναδέλφους της ερευνητικής ομάδας του ΕΚΚΕ που εργάστηκαν για να πραγματοποιηθεί η έρευνα. Στην προσπάθεια της ερευνητικής ομάδας του ΕΚΚΕ ιδιαίτερη ήταν η συμβολή του Βασίλη Άλλισον που είχε την ευγενή καλοσύνη να συνδράμει το έργο της βιβλιογραφικής αναζήτησης στις συγκεκριμένες μελέτες περίπτωσης.

Επίσης ευχαριστούμε θερμά τους συνεργάτες των εταιρών που συμμετείχαν στο συνολικό ερευνητικό πρόγραμμα με τίτλο «Ισορροπία μεταξύ εργασίας και ζωής στο πλαίσιο των αλλαγών στην οικογένεια και στην αγορά εργασίας στην Ελλάδα» (GR07/3939:XM ΕΟΧ περιόδου 2009-2014), του Κέντρου Μέριμνας Οικογένειας και Παιδιού (ΚΜΟΠ) (συντονιστή του προγράμματος), του Συνδέσμου για τα Δικαιώματα της Γυναίκας (ΣΔΓ) και του Ινστιτούτου Κοινωνικών Επιστημών του Πανεπιστημίου της Ισλανδίας.

Οι επιμελήτριες

Ιωάννα Τσίγκανου και Μαρία Θανοπούλου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ.....	11
<i>Ιωάννα Τσίγκανου και Μαρία Θανοπούλου</i>	
ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΦΥΣΙΟΓΝΩΜΙΑ ΚΑΙ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΤΩΝ ΝΟΜΙΚΩΝ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ.....	31
<i>Γιώργος Κανδύλης</i>	
ΜΑΧΟΜΕΝΗ ΔΙΚΗΓΟΡΙΑ – ΜΑΧΟΜΕΝΗ ΜΗΤΡΟΤΗΤΑ. ΥΠΕΡΒΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΛΙΓΜΟΙ.....	55
<i>Αμαλία Φραγκίσκου</i>	
ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΖΩΗ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΔΙΚΑΣΤΩΝ. ΜΙΑ ΑΣΥΜΠΤΩΤΗ ΣΧΕΣΗ.....	75
<i>Έμμυ Φρονίμου</i>	
ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΚΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΣΥΜΒΟΛΑΙΟΓΡΑΦΩΝ. ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΣΦΑΛΕΙΑ ΣΤΗΝ ΕΠΙΣΦΑΛΕΙΑ.....	107
<i>Μαρία Θανοπούλου και Ιωάννα Τσίγκανου</i>	
Η ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗ ΟΜΑΔΑ ΤΟΥ ΕΚΚΕ ΚΑΙ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ.....	139

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1960,¹ όπως μας πληροφορεί η γλώσσα των αριθμών, έχει παρατηρηθεί εντυπωσιακή αύξηση της συμμετοχής γυναικών στα νομικά τμήματα της χώρας, γεγονός που ήταν αναμενόμενο να επιφέρει και ραγδαία αύξηση της συμμετοχής τους στα νομικά επαγγέλματα. Μεταξύ 1991 και 2011 σημειώνεται αλλαγή της κατά φύλο σύνθεσής του νομικού κλάδου εφόσον οι γυναίκες νομικοί, οι οποίες το 1991 αποτελούσαν το 40% επί του συνόλου των νομικών, το 2011 αυξήθηκαν τόσο ώστε να συνιστούν πλέον το 70% του κλάδου.² Ο εκθλιψμός των νομικών επαγγελμάτων αναδεικνύεται και από το ποσοστό συμμετοχής των γυναικών εντός κάθε διακριτού νομικού επαγγέλματος. Σύμφωνα με στοιχεία του 2011³ γυναίκες είναι το 55,4% των δικηγόρων, το 66,4% των δικαστών και το 83,9% των λοιπών νομικών στους οποίους προσμετρώνται και οι συμβολαιογράφοι.⁴ Σήμερα, κατά συνέπεια, οι γυναίκες αποτελούν τη μεγάλη πλειονότητα των επαγγελματιών του νομικού κλάδου.

Η άσκηση των νομικών επαγγελμάτων φαίνεται να επηρεάζει την οικογενειακή κατάσταση των επαγγελματιών του νομικού κλάδου. Σε

1. Όπως σημειώνει η Λαμπίρη-Δημάκη, ενώ το 1965-66 η ποσοστιαία συμμετοχή των φοιτητριών στο σύνολο του φοιτητικού πληθυσμού των Τμημάτων Νομικής ήταν 36%, το 1982-3 είχε φτάσει το 54%. Βλ. Λαμπίρη-Δημάκη Ι., 2004, «Εισαγωγικά», στο Λαμπίρη-Δημάκη Ι., (επιμ.), *Νομικές σπουδές και νομικά επαγγέλματα στην Ελλάδα, 1960-2003*, Γ΄ έκδοση, Αθήνα, Σάκκουλας, σελ. 24-25. Ιδιαίτερα στη Νομική Σχολή της Αθήνας κατά τη δεκαετία του 1990 παρατηρείται αύξηση του ποσοστού γυναικών της μεσαίας και ανώτερης τάξης. Βλ. Ρεθυμνωτάκη Ε., «Οι δικηγόροι των Αθηνών: Μια κοινωνιολογική προσέγγιση, στο Βερναρδάκης Χ. (επιμ.), *Ινστιτούτο VPRC, Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα 2004, Αναλύσεις πολιτικής και κοινωνικής έρευνας*, Σαββάλας, Αθήνα, σελ. 258-316.

2. Βλ. Κανδύλης Γ., 2016, «Κοινωνική φυσιογνωμία και γεωγραφία των νομικών επαγγελμάτων», στον παρόντα τόμο.

3. Απογραφή πληθυσμού, ΕΛΣΤΑΤ, 2011.

4. Βλ. Κανδύλης Γ., ό.π.

αντίθεση με ό,τι ισχύει για το γενικό πληθυσμό της χώρας οι άντρες και οι γυναίκες νομικοί, σύμφωνα πάντα με στοιχεία της απογραφής πληθυσμού του 2011, επιλέγουν σπανιότερα τη σύναψη γάμου, φαινόμενο που χαρακτηρίζει τόσο τις παλαιότερες, όσο και τις νεότερες γενιές. Επιπρόσθετα, η άσκηση των νομικών επαγγελματιών φαίνεται να επενεργεί αρνητικά και στην τεκνοποιία εφόσον οι γυναίκες νομικοί και ιδιαίτερα οι γυναίκες δικηγόροι αποκτούν λιγότερα παιδιά από ό,τι οι γυναίκες του γενικού πληθυσμού. Στο σύνολο των γυναικών όλων των νομικών επαγγελμάτων, όπως δείχνουν τα στοιχεία της ίδια απογραφής, περισσότερες από τις μισές νομικούς (52%) δεν έχουν αποκτήσει παιδιά, ενώ οι υπόλοιπες έχουν αποκτήσει μικρό αριθμό παιδιών (18,5% έχουν ένα παιδί, 25,3% δύο παιδιά και μόλις το 4,3% έχει αποκτήσει 3-4 παιδιά).⁵

Η συμμετοχή των γυναικών στις νομικές σπουδές και τα νομικά επαγγέλματα στην Ελλάδα έχει μέχρι στιγμής καταγραφεί σε λιγοστά ερευνητικά εγχειρήματα, όπως λιγοστές είναι άλλωστε και οι έρευνες για τα ελευθέρια επαγγέλματα⁶ και για τα επαγγέλματα υψηλού κύρους που συνδέονται και με την άσκηση δημοσίου λειτουργήματος. Όπως αναφέρει η Δημάκη «στην Ελλάδα ελάχιστα έχει ερευνηθεί ο κοινωνικός ρόλος των νομικών σπουδών, των δικηγόρων και των δικαστών, καθόλου δε των συμβολαιογράφων».⁷ Μια πρώτη ερευνητική προσπάθεια για τη σημασία των νομικών σπουδών αποτελεί η έρευνα του Γαζή που διεξήχθη το 1960 σε πρωτοετείς φοιτητές της Νομικής και αφορούσε τους λόγους που τους ώθησαν να σπουδάσουν νομικά.⁸ Ακολούθησαν οι μελέτες του Τσουκαλά για την υπερπληθώρα των δικηγόρων στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα και την υπερτροφία των νομικών σπουδών την ίδια εποχή.⁹ Σημαντικές είναι, επίσης, οι έρευνες που διεξήγαγε η Δημάκη με τη συμμετοχή φοιτητών της Νομικής Σχολής Αθηνών. Η έρευνά της για τον εντοπισμό ύπαρξης νομικής

5. Βλ. Κανδύλης Γ., ό.π.

6. Χιωτάκης Στ., 1998, *Για μια κοινωνιολογία των ελευθερίων επαγγελμάτων. Επιστημονική επαγγελματοποίηση των ιατρικών επαγγελμάτων*, Αθήνα, Οδυσσέας.

7. Λαμπίρη-Δημάκη, 2004, «Εισαγωγικά», ό.π., σελ. 26.

8. Γαζής Α., 2004, «Μια πρωτοποριακή εμπειρική έρευνα μεταξύ των πρωτοετών φοιτητών της νομικής σχολής, 1959-1960», στο Λαμπίρη-Δημάκη, 2004, σελ. 379-390.

9. Τσουκαλάς Κ., 1977, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα, 1830-1922*, Αθήνα, Θεμέλιο, σελ. 439-442.

παιδείας σε 2.250 προσωπικότητες που περιλαμβάνονται στο Who is Who του 1979 για τη χώρα μας και αντιπροσωπεύουν τις ελληνικές ελίτ σε διάφορους τομείς πραγματοποιήθηκε μέσω ανάλυσης των βιογραφικών των προσωπικοτήτων αυτών και συμπεριλήφθηκε σε αυτήν και η ανάλυση κατά φύλο. Η έρευνα αυτή κατέδειξε ότι τρεις στις δέκα αυτές προσωπικότητες έχουν αποκτήσει νομική παιδεία.¹⁰ Επίσης άλλη έρευνα της Δημάκη για τις νομικές σπουδές και τα νομικά επαγγέλματα διεξήχθη το 1984 σε 246 πρωτοετείς φοιτητές της Νομικής Αθηνών.¹¹ Στη δεύτερη αυτή έρευνα το φύλο υπεισέρχεται ως ανεξάρτητη μεταβλητή προκειμένου να αποκαλυφθούν τυχόν διαφοροποιήσεις στις αντιλήψεις, τις προσδοκίες και τις επιλογές του φοιτητικού πληθυσμού Νομικών Σχολών της χώρας.

Μεμονωμένα είναι και τα ερευνητικά εγχειρήματα που αφορούν τα επιμέρους νομικά επαγγέλματα. Ως προς το επάγγελμα του δικηγόρου στην Ελλάδα σχετική έρευνα διεξήχθη το 1974 από τον Φιλippiδίδη και αφορούσε την προέλευση, τις αντιλήψεις και τις αξίες 106 Αθηναίων Δικηγόρων.¹² Αργότερα, το 2001, διεξήχθη άλλη έρευνα σε μεγαλύτερο δείγμα 400 δικηγόρων Αθηνών προκειμένου να διερευνηθούν τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των αθηναίων δικηγόρων, ο βαθμός ικανοποίησης από την άσκηση δικηγορίας, η αντίληψη για το ρόλο του δικηγόρου ως δημόσιου λειτουργού, ο βαθμός ευαισθητοποίησης για το σεβασμό των ατομικών δικαιωμάτων, καθώς και ο βαθμός ικανοποίησης από τη λειτουργία του Δικηγορικού Συλλόγου Αθηνών (ΔΣΑ) και την επαγγελματική οργάνωση,¹³ έρευνα τα αποτελέσματα της οποίας επεξεργάστηκε η Ρεθυμνιωτάκη. Και στην περίπτωση αυτή το φύλο αποτέλεσε μια ανεξάρτητη μεταβλητή με βάση την οποία κατηγοριοποιήθηκαν οι απαντήσεις.

Εξίσου σπάνιες είναι οι έρευνες που αφορούν δικαστές. Μοναδική παραμένει η έρευνα του Δασκαλάκη που διεξήχθη το 1977 και

10. Λαμπίρη-Δημάκη, 2004, «Εισαγωγικά», ό.π., σελ. 17.

11. Λαμπίρη-Δημάκη Ι., 2004, «Πρόλογος στην πρώτη έκδοση», στο Λαμπίρη-Δημάκη ό.π., σελ. XX, XXI.

12. Φιλippiίδης Η., 1977, «Η θέση του δικηγόρου στην ελληνική κοινωνία», *Νομικό Βήμα*, Νοέμβριος, σελ. 839-846. Φιλippiίδης Η., 1977., «Το πρόβλημα της κοινωνικής στρωματώσεως στην Ελλάδα όπως προβάλλεται από τις εμπειρίες των Αθηναίων δικηγόρων», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 30-31, σελ. 261-267.

13. Ρεθυμνιωτάκη, ό.π., σελ. 258-316.

είχε δύο σκέλη: σε ό,τι αφορά τη διερεύνηση της εικόνας που έχει ο ίδιος ο δικαστής περί του ρόλου του και περί της ποινικής δικαιοσύνης ερωτήθηκαν 87 δικαστικοί λειτουργοί,¹⁴ ενώ σε ό,τι αφορά τη διερεύνηση των συλλογικών παραστάσεων του κοινού για το δικαστικό λειτούργημα διεξήχθη έρευνα στο γενικό πληθυσμό σε δείγμα 2.000 ατόμων.¹⁵ Πολύ λίγες είναι και οι ερευνητικές αναφορές στο επάγγελμα του συμβολαιογράφου. Ορισμένα πρώτα στοιχεία σχετικά με τις αντιλήψεις των φοιτητών νομικής και των κατοίκων της υπαίθρου για την κοινωνική χρησιμότητα και το κύρος του συμβολαιογραφικού επαγγέλματος, καθώς και για την προοπτική μελλοντικής εξάσκησής του από τους πρωτοετείς σπουδαστές εμφανίζονται στην προαναφερθείσα έρευνα της Δημάκη που διεξήχθη το 1984.¹⁶ Πολύ πρόσφατα μόνον, το 2011, εκπονήθηκε μελέτη για το συμβολαιογραφικό επάγγελμα και τα χαρακτηριστικά του από τους Παρατσιώκα και Βασιλειάδη.¹⁷

Ερευνητικές νύξεις για τα νομικά επαγγέλματα¹⁸ γενικά εντοπίζονται επιπλέον σε έρευνα της Δημάκη –και αυτή του 1984– που είχε ως αντικείμενο τη σχέση του αγροτικού πληθυσμού με τον νομικό πολιτισμό. Στο πλαίσιο της έρευνας αυτής που διεξήχθη σε δείγμα 104 κατοίκων της υπαίθρου, μεταξύ άλλων θεμάτων, διερευνήθηκαν οι στάσεις του αγροτικού πληθυσμού απέναντι στους δικαστές, τους δικηγόρους και τους συμβολαιογράφους, αλλά και τις γυναίκες που ασκούν τα επαγγέλματα αυτά.¹⁹ Οι έρευνες που προαναφέρθηκαν, οι περισσότερες από τις οποίες είναι άλλωστε παλαιές, σαφώς και δεν διερευνούν την τάση αυξημένης συμμετοχής των γυναικών στα νομι-

14. Δασκαλάκης Η., κ. ά., 1983, *Απονομή της Ποινικής Δικαιοσύνης στην Ελλάδα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σελ. 66-130.

15. Δασκαλάκης, ό.π.

16. Λαμπίρη-Δημάκη, «Εισαγωγικά», ό.π., σελ. 26.

17. Παρατσιώκας Ν. και Βασιλειάδης Μ., 2011, *Αξιολόγηση των χαρακτηριστικών του συμβολαιογραφικού επαγγέλματος στην Ελλάδα*, Αθήνα, Ίδρυμα Οικονομικών και Βιομηχανικών Ερευνών.

18. Ενδιαφέρουσες αναφορές σε δύο βασικά νομικά επαγγέλματα, τους δικαστικούς λειτουργούς και τους δικηγόρους, καθώς και σε ζητήματα άσκησής τους, υπάρχουν σε συλλογικό τόμο κειμένων που δημοσιεύτηκε πολύ πρόσφατα. Τσούκας Π., 2017, *Ο ασάλευτος χρόνος της ελληνικής δικαιοσύνης. Εκατόν δεκαέξι κείμενα κριτικής, 1876-2016*, Αθήνα, Καλλιγράφος.

19. Λαμπίρη-Δημάκη, 2004, «Πρόλογος στην πρώτη έκδοση», ό.π., σελ. XXI, XXII.

κά επαγγέλματα με όρους κατάκτησης της ισότητας των φύλων και χειραφέτησης των γυναικών στη χώρα μας, παρά τις αλλαγές στην κατά φύλο σύνθεση των επαγγελματιών αυτών. Όπως αναφέρει σχετικά η Δημάκη, «το ότι η απόκτηση πτυχίου της νομικής, που κατά παράδοση είλκυε περισσότερο τους άνδρες απ' ό,τι τις γυναίκες ενδιαφέρει πλέον εξίσου γυναίκες και άνδρες, αποτελεί ένδειξη της συντελεσθείσας υπέρβασης παλαιότερων παραδοσιακών διαχωρισμών ως προς τις επιστημονικές και επαγγελματικές προτιμήσεις ανάλογα με το φύλο».²⁰ Αντίθετα απ' ό,τι συμβαίνει σε άλλες χώρες, όπου η έρευνα έχει στραφεί σε θέματα που έχουν σχέση με το ρόλο του φύλου στην απονομή της δικαιοσύνης, όπως η αιτιολόγηση της μεγαλύτερης συμμετοχής των γυναικών στο λειτούργημα του δικαστή, ο τρόπος που οι γυναίκες απονέμουν την δικαιοσύνη, η ικανοποίησή τους από την άσκηση του λειτουργήματος αυτού κ.λπ.,²¹ οι επιπτώσεις της άσκησης του δικηγορικού επαγγέλματος στις γυναίκες δικηγόρους,²² η σύντομη ανασκόπηση της ελληνικής εργογραφίας δείχνει ότι η διάσταση του φύλου –παρά την αυξανόμενη συμμετοχή των γυναικών στα νομικά επαγγέλματα– δεν έχει μέχρι στιγμής αποτελέσει επίκεντρο του ερευνητικού ενδιαφέροντος. Από την άλλη πλευρά, η τάση αυξημένης συμμετοχής των γυναικών στα νομικά επαγγέλματα υποκρύπτει και καινούργια ζητήματα τα οποία ελάχιστα έχουν τεθεί και διερευνηθεί, όπως αυτά που αφορούν τον συνδυασμό εργασίας και οικογένειας σε γυναίκες που ασκούν επαγγέλματα προνομιούχα μεν, αλλά και εκ προοιμίου απαιτητικά, όπως είναι τα νομικά επαγγέλματα. Στην Ελλάδα σήμερα δεν έχει προχωρήσει ούτε η έρευνα για την εξισορρόπηση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών νομικών,

20. Λαμπίρη-Δημάκη Ι., 2004, «Ο κοινωνικός ρόλος των νομικών σπουδών στην Ελλάδα. Απόπειρα μιας σύνθεσης των υπαρχόντων ερευνητικών στοιχείων (1960-2000) και μια σύντομη αναφορά στο νομικό κόσμο του 19^{ου} αιώνα», ό.π., σελ. 453.

21. Feenan D., 2008, «Women judges: Gendering judging, justifying diversity», *Journal of Law and Society*, 35 (4), pp. 490-519. Roach Anleu S. and Mack K., 2009, «Gender, judging and job satisfaction», *Feminist Legal Studies*, 17 (1) (April), pp. 79-99.

22. Brown P. W., 1995, «Russian women lawyers in post-soviet Russia», *Georgia State University Law Review*, 12 (2), <http://readingroom.law.gsu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1596&content=gsulr>. Harris L. C., 2002, «The emotional labour of barristers: An exploration of emotional labour by status professionals», *Journal of Management Studies*, 39, pp. 553-584.

όπως έχει ήδη συμβεί σε άλλες χώρες,²³ ούτε, όμως, η έρευνα για τις επιπτώσεις που επιφέρει η παρούσα οικονομική κρίση στη σχέση εργασίας και οικογένειας. Ενώ οι όροι και οι συνθήκες που θα επέτρεπαν κάποιου τύπου εξισορρόπηση μεταξύ εργασίας και οικογένειας συνεχώς επιδεινώνονται, ο αριθμός εμπειρικών ερευνών που έχουν διεξαχθεί για τις επιπτώσεις που επιφέρει η παρούσα οικονομική κρίση στη σχέση εργασίας και οικογένειας παραμένει περιορισμένος. Οι υπάρχουσες πρόσφατες έρευνες, οι οποίες επικεντρώνονται στην κατανομή των οικογενειακών ρόλων και καθηκόντων, καθώς και την κατανομή της χρήσης του χρόνου μεταξύ των συζύγων, κινούνται σε ένα επίπεδο γενικευτικό, χωρίς να εξειδικεύουν τις επιπτώσεις της κρίσης ανά επαγγελματική κατηγορία γυναικών.²⁴

Μια αναδρομή πίσω στο χρόνο δείχνει ότι η συστηματική διερεύνηση της σχέσης εργασίας και οικογένειας στη χώρα μας ανάγεται τουλάχιστον στην δεκαετία του '80.²⁵ Έκτοτε, σειρά ερευνών που αφορούν τον αστικό χώρο ασχολούνται με τη μορφή επαγγελματικής δραστηριότητας των εγγάμων γυναικών, με την απασχόληση και το εισόδημα των οικογενειών διπλής σταδιοδρομίας, με τις στάσεις και απόψεις για τους επαγγελματικούς και κοινωνικούς ρόλους των γυναικών, με τη γονιμότητα και τη μητρότητα των εργαζομένων γυναικών

23. Bacik I. and Drew E., 2006, Struggling with juggling: Gender and work/life balance in the legal professions, *Women's Studies International Forum*, 29 (2), March-April, pp. 136-146. Rhode D. L., 2002, «Balanced lives for lawyers», *Fordham Law Review*, 70 (6). Στο <http://ir.lawnet.fordham.edu/flr/vol70/iss6/16>. Spencer A. and Podmore D., 1984, «Women in a male-dominated profession in England: Pressure and strain in family and domestic life», *International Journal of Sociology of the Family*, 14 (1), Spring, pp. 47-66. Slotkin J. H., 2007, «Rabenmutter' and the glass ceiling: an analysis of role conflict experienced by women lawyers in Germany compared with women lawyers in the United States», *California Western International Law Journal*, 38 (2:3), pp. 287-329. Chambers D., 1989, «Accommodation and Satisfaction: Women and Men Lawyers and the Balance of Work and Family», *Law and Social Inquiry*, 14 (2), pp. 251-287.

24. Βλ. σχετικά, Αλιπράντη-Μαράτου Λ., Κατσής Α. και Παπαδημητρίου Π., 2016, (Αν) ισορροπία εργασίας και προσωπικής ζωής. Μια ποσοτική έρευνα στην Ελλάδα της κρίσης, Αθήνα, ΚΜΟΠ, Μέρος Α', Συμφιλίωση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής: Μια βιβλιογραφική επισκόπηση.

25. Παράλληλα διεξάγονται έρευνες για τις γυναίκες στον αγροτικό χώρο. Βλ. Κοβάνη Ε., 1987, *Εμπειρικές μελέτες στην αγροτική Ελλάδα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ. Δαμιανάκος Στ., 2002, *Από τον χωρικό στον αγρότη. Η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση*, Αθήνα, Εξάντας - ΕΚΚΕ.

κ.λπ. Παράλληλα, από την εποχή αυτή κι εντεύθεν, κοινωνιολόγοι και κοινωνικοί ανθρωπολόγοι μελετούν την απασχόληση των γυναικών σε συγκεκριμένες επαγγελματικές ομάδες, όπως γυναίκες πανεπιστημιακούς, γυναίκες δημοσιογράφους, κομμώτριες και εργάτριες στη βιομηχανία,²⁶ ομάδες στις οποίες δεν συμπεριλαμβάνονται γυναίκες νομικοί. Μεταξύ των ερευνών εκείνης της εποχής συγκαταλέγονται και ποιοτικές προσεγγίσεις, οι οποίες, μεταξύ άλλων, αναφέρονται και στη σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής εργαζομένων γυναικών, διεξάγονται σε περιορισμένο πληθυσμό επιλεγμένο με ειδικά κριτήρια και πλησιάζουν τις μελέτες περίπτωσης. Οι ποιοτικές αυτές έρευνες αυτές αναδεικνύουν τις ιδιομορφίες που παρουσιάζει η σχέση εργασίας και οικογένειας ανά επαγγελματική ομάδα γυναικών υποδεικνύοντας εμμέσως ότι είναι αναγκαία η σε βάθος διερεύνηση της σχέσης αυτής ανά επαγγελματική ομάδα όχι μόνο γυναικών,²⁷ όπως έχει συμβεί μέχρι σήμερα, αλλά και ανδρών.

Η επέκταση ποιοτικών διερευνήσεων που αποσκοπούν σε μια σε βάθος θεώρηση της σχέσης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής γυναικών διαφόρων επαγγελματικών ομάδων καθίσταται σήμερα ακόμα πιο επιτακτική σε συνθήκες κρίσης, όπως αυτή που πλήττει την Ελλάδα από το 2009 κι εντεύθεν, όταν οι συνέπειες της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης έχουν επηρεάσει και συνεχίζουν να επηρεάζουν καταλυτικά την ελληνική οικονομία και την κοινωνία.²⁸ Πολύ περισ-

26. Θανοπούλου Μ., 1992, *Η γυναικεία απασχόληση ή εργασία στην Ελλάδα. Κύριες τάσεις και κατευθύνσεις της μεταπολεμικής βιβλιογραφίας*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.

27. Ενδεικτικά βλ. Πετρονώνη Μ., 1995, *Αντιλήψεις και στρατηγικές επαγγελματικής κινητικότητας. Ένα παράδειγμα από τον Πειραιά*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Πάντειο, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας. Θανοπούλου Μ., Κωτσοβέλου Β. και Παραρούνη Ρ., 1999, «Η σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών: Διερεύνηση της ελληνικής βιβλιογραφίας», *Σύγχρονα Θέματα*, 71-72, σελ. 171-189.

28. Ενδεικτικά βλ. Έμκε-Πουλοπούλου Η., 2015, *Το κόστος της κρίσης και η άδικη κατανομή του στην Ελλάδα 2009-2014*, Αθήνα, Εκδόσεις Βογιατζή. Γιαννίτσας Τ. και Ζωγραφάκης Στ., 2016, *Ανισότητες, φτώχεια οικονομικές ανατροπές στα χρόνια της κρίσης*, Αθήνα, Πόλις. Χτούρης Σ., 2017, *Οι νέοι στην Ελλάδα σήμερα. Κοινωνική κατάσταση, εργασία και κοινωνικά δίκτυα. Η εποχή της generation G*, Αθήνα, Επίκεντρο. Καλτσόγια-Τουρναβίτη Ν., 2014, «Οικονομική κρίση και υπογεννητικότητα», στο Ελληνική Κοινωνιολογική Εταιρεία, *Πρακτικά 4ου Συνεδρίου, Κοινωνικές Ταυτότητες και Κοινωνική Συνοχή, Προκλήσεις και Προοπτικές* Αθήνα, Ελληνική Κοινωνιολογική Εταιρεία, σελ. 195-224.

σότερο η κατανόηση των μετασχηματισμών που συντελούνται καθίσταται αναγκαία συνθήκη όταν ο κίνδυνος φτωχοποίησης του ελληνικού πληθυσμού και ο κίνδυνος υλικής αποστέρξης εμφανίζονται αυξημένοι, σε υψηλότερο επίπεδο από τον αντίστοιχο κάθε φορά ευρωπαϊκό μέσο όρο,²⁹ και αγγίζουν πλέον και τα μεσαία στρώματα. Στις νέες αυτές συνθήκες είναι ευνόητο ότι και η θέση των γυναικών καθίσταται περισσότερο ευάλωτη³⁰ καθώς η συνάρτηση του φύλου με άλλα κοινωνικά χαρακτηριστικά, όπως την ηλικία, το επάγγελμα, το εισόδημα, την εθνικότητα και την πολιτότητα δημιουργεί όχι μόνον πολλαπλές, αλλά και νέες μορφές «ευαλωτότητας». Στο επισφαλές πλαίσιο που δημιουργεί η κρίση και υπό την επήρεια διαφόρων παραγόντων, όπως η περικοπή των μισθών στον δημόσιο και τον ιδιωτικό τομέα, η μείωση του προσωπικού, η περικοπή επιδομάτων και διευκολύνσεων, η μείωση του εισοδήματος, η αύξηση της φορολογίας εισοδήματος και ακινήτων κ.λπ.³¹, είναι επόμενο να πλήττεται και η ισορροπία ανάμεσα στην εργασία και την οικογένεια. Αυτό το κενό προσπάθησε να καλύψει η ποιοτική έρευνα που διεξήχθη κατά την υλοποίηση του προγράμματος με τίτλο «Ισορροπία μεταξύ εργασίας και ζωής στο πλαίσιο των αλλαγών στην οικογένεια και στην αγορά εργασίας στην Ελλάδα», ενός προγράμματος που είχε πολλαπλούς στόχους και αποσκοπούσε να τροφοδοτήσει με νέα ευρήματα την ελληνική βιβλιογραφία και την εμπειρική έρευνα.³²

29. EGGSI, 2011, *The impact of the economic crisis on the situation of women and men and on Gender Equality Policies*, Synthesis report, prepared by Francesca Bettio, et al. Στο http://ec.europa.eu/justice/genderequality/files/documents/130410_crisis_report_en.pdf. Επίσης, EU SILC 2008, 2011.

30. Καραμεσίνη Μ. και J. Rubery (επιμ.), 2015, *Γυναίκες και λιτότητα. Η οικονομική κρίση και το μέλλον της ισότητας των φύλων*, Αθήνα, Νήσος/Εργαστήριο Σπουδών Φύλου, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

31. EGGSI, 2011.

32. Ο γενικός στόχος της προτεινόμενης πράξης με τίτλο «Ισορροπία μεταξύ εργασίας και ζωής στο πλαίσιο των αλλαγών στην οικογένεια και στην αγορά εργασίας στην Ελλάδα», η οποία εντάσσεται στο πλαίσιο του Χρηματοδοτικού Μηχανισμού Ευρωπαϊκού Οικονομικού Χώρου WORLBAL με κωδικό ΕΟΧ GR07/3939 (XM ΕΟΧ περιόδου 2009-2014), είχε ως Διαχειριστή τη Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας (ΙΤΕΤ), και υλοποιήθηκε από το Κέντρο Μέρμινας Οικογένειας και Παιδιού (ΚΜΟΠ) ως συντονιστή και με εταίρους το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ), το Σύμβουλο για τα Δικαιώματα της Γυναίκας (ΣΔΓ) και το Ινστιτούτο Κοινωνικών Επιστημών του Πανεπιστημίου της Ισλανδίας, ήταν να αξιολογήσει τις ανάγκες και τις προσδοκίες των γυναικών και να προσδιορίσει πώς βιώνουν τη συμφιλίωση της επαγγελματικής

Αντικείμενο της ποιοτικής έρευνας που ανέλαβε να πραγματοποιήσει στο πλαίσιο του έργου το ΕΚΚΕ ήταν η σχέση εργασίας και οικογένειας, όπως αυτή διαμορφώνεται και βιώνεται από γυναίκες εργαζόμενες και άνεργες στη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα. Οι μελέτες περίπτωσης που διεξήχθησαν στο πλαίσιο αυτό είχαν ως αφετηρία την ιδέα ότι η παρούσα κρίση, προϊόν αντικειμενικών συνθηκών αντανακλάται, αλλά και προσλαμβάνεται με ποικίλους όρους από διάφορες επαγγελματικές κατηγορίες γυναικών, ανάλογα με τη θέση που καταλαμβάνουν οι γυναίκες αυτές στο επάγγελμα, αλλά και τη θέση που καταλαμβάνει κάθε επάγγελμα στην ιεραρχία των επαγγελμάτων και τον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό. Επιχειρώντας να ιχνηλατήσουμε τις συσχετίσεις μεταξύ αντικειμενικών συνθηκών και υποκειμενικών προσλήψεων της παρούσας κρίσης διατυπώσαμε την εικασία ότι τα προσωπικά συναισθήματα και βιώματα των γυναικών αντανakλούν αντικειμενικές συνθήκες και παράγοντες που επηρεάζουν την επαγγελματική τους διαδρομή και την πορεία ζωής τους προ κρίσης και μετά την έλευσή της. Επιλέξαμε να μελετήσουμε επαγγελματικές κατηγορίες γυναικών οι οποίες εθεωρούντο προ κρίσης προνομιούχες ή λιγότερο ευάλωτες εξ επόψεως φύλου, δηλαδή κατηγορίες γυναικών που διαθέτουν υψηλό μορφωτικό επίπεδο και εκπαιδευτικά προσόντα τα οποία συνυφαίνονται με την άσκηση επιστημονικών επαγγελμάτων ταξινομημένων στις υψηλές βαθμίδες της κοινωνικής ιεραρχίας των επαγγελμάτων, αλλά και γυναικών που δραστηριοποιούνται στον επιχειρηματικό τομέα. Η επιλογή των ειδικών επαγγελματικών κατηγοριών γυναικών βασίστηκε σε μια δεύτερη εικασία, την εικασία ότι το υψηλό εκπαιδευτικό κεφάλαιο και η σχε-

και της οικογενειακής ζωής στην Ελλάδα σε περιόδους κρίσης. Η προτεινόμενη πράξη είχε ποικίλους επιμέρους στόχους. Ένας περιγραφικός στόχος ήταν να αναδείξει τις αλλαγές που έχουν επέλθει στη ζωή των γυναικών από την οικονομική κρίση, να περιγράψει τις αλλαγές στη δομή της οικογένειας και τους παράγοντες που έχουν επηρεάσει την απασχόληση και την οικογενειακή τους ζωή. Ένας επεξηγηματικός στόχος ήταν να παράσχει εμπειρικά στοιχεία για τις ανάγκες και τις προσδοκίες συγκεκριμένων κατηγοριών γυναικών, δηλαδή τις γυναίκες επιχειρηματίες, τις γυναίκες επιστήμονες αυτοαπασχολούμενες, μισθωτές και άνεργες, αλλά και για την προσωπική εμπειρία των γυναικών αυτών καθώς και για τις στρατηγικές της προσωπικής και επαγγελματικής τους επιβίωσης εν μέσω κρίσης. Ένας πρακτικός στόχος προσανατολισμένος στην παραγωγή πολιτικής ήταν να διερευνήσει την προώθηση πολιτικών συμφιλίωσης εργασιακής και οικογενειακής ζωής.

τική με αυτό απασχόληση προστατεύουν τις γυναίκες επαγγελματίες από τη φτωχοποίηση και την υποβάθμιση της κοινωνικής τους θέσης. Το ερευνητικό μας εγχείρημα επιπλέον επιχειρήσε να εισαγάγει στην προσέγγιση της σχέσης εργασίας και οικογένειας ένα ακόμα πεδίο: εξέτασε όχι μόνο την κατανομή των οικογενειακών υποχρεώσεων ανάμεσα στο ζευγάρι, αλλά και τις συνθήκες εργασίας των γυναικών επαγγελματιών εν μέσω κρίσης. Με άλλα λόγια η διερεύνηση της σχέσης οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής επεκτάθηκε τόσο στη σφαίρα της οικογένειας, όσο και στη σφαίρα της εργασίας υπεισερχόμενη εκ των πραγμάτων και στην κοινωνιολογία των επαγγελματιών.³³

Μέσω των μελετών περίπτωσης επιδιώχθηκε η εμπειριστατωμένη μελέτη της σχέσης εργασίας και οικογένειας σε διάφορες κατηγορίες γυναικών επιστημόνων, επιχειρηματιών, αυτοαπασχολούμενων, μισθωτών, αλλά και ανέργων. Αρχικά, κατά τον σχεδιασμό της έρευνας, είχαν προβλεφθεί τρεις μόνον μελέτες περίπτωσης οι οποίες θα συμπεριελάμβαναν συγκεκριμένες επαγγελματικές κατηγορίες γυναικών. Η πρώτη μελέτη περίπτωσης θα επικεντρωνόταν σε γυναίκες επιχειρηματίες, η δεύτερη σε γυναίκες επιστήμονες αυτοαπασχολούμενες και μισθωτές και η τρίτη σε γυναίκες επιστήμονες άνεργες. Όμως, όπως έδειξε η προέρευνα, οι τρεις αυτές κατηγορίες ήταν πολύ γενικές και έχρηζαν περαιτέρω εξειδίκευσης έτσι ώστε να είναι δυνατόν να εξαχθούν συγκεκριμένα συμπεράσματα ανά επαγγελματική κατηγορία. Για το λόγο αυτό κρίθηκε αναγκαίο στο εσωτερικό των αρχικά σχεδιασμένων τριών μελετών περίπτωσης να ενσωματωθούν επιμέρους μελέτες περίπτωσης που να εμπλουτίζουν το φάσμα των υπό διερεύνηση επαγγελματικών κατηγοριών γυναικών και να βοηθούν στην καλύτερη κατανόηση της κατάστασης πραγμάτων στην Ελλάδα εν μέσω κρίσης. Η επιλογή των υπό μελέτη επαγγελματικών κατηγοριών βασίστηκε σε κριτήρια, όπως το υψηλό εκπαιδευτικό κεφάλαιο και το επαγγελματικό κύρος, η αυτοαπασχόληση, η μισθωτή εργασία στον δημόσιο ή τον ιδιωτικό τομέα. Έτσι, συμπεριλήφθηκαν στην ποιοτική έρευνα και επιμέρους μελέτες περίπτωσης που αφορούσαν τις εξής επαγγελματικές κατηγορίες γυναικών: α) Γυναίκες υπαλλήλους και ελεύθερους

33. Βλ. ενδεικτικά, Λαμπίρη-Δημάκη Ι., 2004, «Προς μια κοινωνιολογία των επαγγελματιών», στο Λαμπίρη-Δημάκη Ι., ό.π., σελ. 3-49. Επίσης Χιωτάκης, 1998, ό.π. και Χιούρης, ό.π.

επαγγελματίες, β) γυναίκες που εργάζονται στο δημόσιο και τον ιδιωτικό τομέα, γ) γυναίκες σε επαγγέλματα υψηλής ευθύνης, δ) γυναίκες επιστήμονες υποαπασχολούμενες, άνεργες ή ετεροαπασχολούμενες, ε) γυναίκες των οποίων τα επαγγέλματα ή η απασχόληση έχουν πληγεί από την κρίση και συνιστούν πλέον νέες ευάλωτες επαγγελματικές κατηγορίες γυναικών προερχόμενες από τα μεσαία κοινωνικά στρώματα. Συνεπώς η ποιοτική έρευνα συμπεριέλαβε, συνολικά, έντεκα μελέτες περίπτωσης εργαζομένων γυναικών και ανέργων οι οποίες ανήκουν σε διαφορετικούς επαγγελματικούς κλάδους, μεταξύ των οποίων και γυναίκες δικηγόρους, δικαστές και συμβολαιογράφους.³⁴

Το αντικείμενο του έργου, δηλαδή η σχέση εργασίας και οικογένειας, όπως αυτή διαμορφώνεται και βιώνεται από γυναίκες εργαζόμενες και άνεργες στη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα, προσδιόρισε εν μέρει και την κατεύθυνση της διερεύνησης με την έννοια ότι έστρεψε την προσοχή της ερευνητικής ομάδας και στη σχέση μητρότητας και εργασίας. Στα κριτήρια επιλογής του πληθυσμού της έρευνας προστέθηκε η ύπαρξη παιδιών και μάλιστα ανηλίκων που να χρήζουν φροντίδας και να είναι εξαρτώμενα μέλη της οικογένειας. Ως εκ τούτου επελέγησαν γυναίκες ηλικίας 25 έως 50 ετών, που ήταν μητέρες ανήλικων παιδιών χωρίς να ληφθεί υπόψη η λοιπή οικογενειακή τους κατάσταση.

Προκειμένου να προσεγγίσει η ερευνητική ομάδα τον πληθυσμό της ποιοτική έρευνας σχεδιάστηκε ένας οδηγός συνέντευξης που βασιζόταν στην έννοια του «κύκλου ζωής», κύκλου ζωής που συναρθρώνεται από επιμέρους «κόσμους»: τον κόσμο της οικογένειας και τον κόσμο της εργασίας. Η έρευνα ήταν κυρίως επικεντρωμένη στην παρούσα κατάσταση που αντιμετωπίζουν και βιώνουν οι γυναίκες που επελέγησαν. Ωστόσο κρίθηκε αναγκαίο να συλλεγούν και πληροφορίες σχετικές με την προηγούμενη διαδρομή των γυναικών αυτών, δηλαδή τη σχέση των σπουδών και του επαγγέλματος τους με την πατρική οικογένεια ή/και το γάμο προκειμένου να αναδειχθούν οι σύνθετες και πολλαπλές όψεις συνάρθρωσης του κόσμου της εργασίας και του κό-

34. Γυναίκες ιστορικούς του ακαδημαϊκού χώρου, γυναίκες δημοσίου υπαλλήλους, γυναίκες δικαστές, γυναίκες δικηγόρους, γυναίκες συμβολαιογράφους, γυναίκες γιατρούς, γυναίκες φαρμακοποιούς, γυναίκες επιχειρηματίες - αισθητικούς, γυναίκες αρχιτεκτόνισσες που ασκούν ελεύθερο επάγγελμα, γυναίκες αρχιτεκτόνισσες και πολιτικούς μηχανικούς που είναι άνεργες ή υποαπασχολούμενες, αλλά και γυναίκες κοινωνιολόγους επίσης άνεργες, υποαπασχολούμενες, αλλά και ετεροαπασχολούμενες.

σμου της οικογένειας. Επίσης μία άλλη κατεύθυνση της έρευνας ήταν η ανίχνευση μελλοντικών δυνατοτήτων εξισορρόπησης οικογένειας και εργασίας. Στο πλαίσιο αυτό κρίθηκε σκόπιμο να διερευνηθούν οι απόψεις των ερωτωμένων γυναικών για τις σχετικές προοπτικές. Ο οδηγός συνέντευξης διαρθρώθηκε, τελικά, από τέσσερις ενότητες: α) Τα κοινωνικά και δημογραφικά χαρακτηριστικά των ερωτώμενων, β) το βιογραφικό ιστορικό, γ) την παρούσα κατάσταση και δ) τις προοπτικές. Στο εσωτερικό των ενοτήτων αυτών συμπεριλήφθηκαν άξονες συζήτησης που εξειδίκευαν τα βασικά ζητούμενα της έρευνας ανά ενότητα. Ο οδηγός που σχεδιάστηκε ήταν οδηγός ημικατευθυνόμενης συνέντευξης διότι αποσκοπούσε να εξασφαλίσει τη συλλογή των αναγκαίων πληροφοριών για κάποια βασικά θέματα της έρευνας και ταυτόχρονα να επιτρέψει σε κάθε ερωτώμενη να επιλέξει ελεύθερα τους τρόπους απάντησης και αφήγησης. Επιπρόσθετα ο οδηγός συνέντευξης σχεδιάστηκε με τη λογική να αποτελέσει έναν κεντρικό κορμό πάνω στον οποίο θα στηριζόταν η εξειδίκευσή του ανά μελέτη περίπτωσης και ανά ερευνώμενη επαγγελματική κατηγορία γυναικών.

Η προσέγγιση του πληθυσμού της έρευνας κάθε άλλο παρά ήταν εύκολη. Η τεχνική της χιονοστιβάδας που υιοθετήθηκε σε κάθε μελέτη περίπτωσης δεν εξασφάλισε αυτονόητα τον απαιτούμενο αριθμό ερωτωμένων ανά περίπτωση. Υπήρξαν αρνήσεις, προφάσεις, δυσκολίες προσδιορισμού του χρόνου συνάντησης λόγω υπεραπασχόλησης, αλλά και, ορισμένες φορές, λόγω επιφύλαξης απέναντι στο ερευνητικό εγχείρημα. Ούτε και ο εντοπισμός νέων ερωτώμενων που να εμπίπτουν στα κριτήρια της έρευνας ήταν εύκολος. Τελικώς ο συνολικός πληθυσμός της ποιοτικής έρευνας ανήλθε σε εκατόν δέκα γυναίκες που κατανέμονται ισάριθμα στις έντεκα μελέτες περίπτωσης, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται και γυναίκες νομικοί, ενώ το υλικό που συλλέχθηκε είναι εκτενές και υπερβαίνει τις χίλιες σελίδες απομαγνητοφωνημένου κειμένου.

Δεν είναι τυχαίο ότι εντός του πληθυσμού της ποιοτικής έρευνας συμπεριλήφθηκαν και τριάντα γυναίκες που ασκούν νομικό επάγγελμα, δηλαδή γυναίκες δικηγόροι, γυναίκες δικαστές και γυναίκες συμβολαιογράφοι. Και τα νομικά επαγγέλματα συγκαταλέγονται στις επαγγελματικές κατηγορίες γυναικών που επιλέξαμε να μελετήσουμε, δηλαδή κατηγορίες γυναικών οι οποίες εθεωρούντο προ κρίσης προνομιούχες ή λιγότερο ευάλωτες εξ απόψεως φύλου, και οι οποίες επιπλέον, δια-

θέτουν υψηλό μορφωτικό επίπεδο και εκπαιδευτικά προσόντα συνυφασμένα με την άσκηση επιστημονικών επαγγελματιών ταξινομημένων στις υψηλές βαθμίδες της ιεραρχίας των επαγγελματιών.

Ο παρών τόμος με τίτλο «Γυναίκες στα νομικά επαγγέλματα την εποχή της κρίσης. Ανάμεσα στην εργασία και την οικογένεια, προέρχεται και αυτός από ερευνητικό υλικό της ποιοτικής έρευνας που διεξήχθη στο πλαίσιο του προγράμματος με τίτλο «Ισορροπία μεταξύ εργασίας και ζωής στο πλαίσιο των αλλαγών στην οικογένεια και στην αγορά εργασίας στην Ελλάδα» και περιλαμβάνει τις μελέτες περίπτωσης για τα νομικά επαγγέλματα. Τα αποτελέσματα των μελετών αυτών κρίθηκε αναγκαίο να αυτονομηθούν σε χωριστό τόμο προκειμένου να αναδειχθούν –πέραν των κοινών και γνωστών αφετηριών, αλλά και διαφοροποιήσεων που παρατηρούνται ανάμεσα στα τρία ερευνώμενα νομικά επαγγέλματα– υπάρχουσες συγκλίσεις και αποκλίσεις ως προς τους τρόπους που οι γυναίκες των επαγγελμάτων αυτών συνδυάζουν την εργασία με την οικογένεια στην Ελλάδα της κρίσης. Είναι ήδη γνωστό ότι κοινή αφετηρία της επαγγελματικής σταδιοδρομίας του δικαστή, του δικηγόρου και του συμβολαιογράφου είναι το πτυχίο της νομικής επιστήμης, μιας επιστήμης που «εκφράζει μια σειρά από αξίες που συναρτώνται με την επίλυση των διαφορών, την εύρυθμη λειτουργία του κράτους, τη μείωση των συγκρούσεων, την προώθηση της κοινωνικής αρμονίας και ευταξίας, την καταξίωση όσων συμμορφώνονται προς τις επιταγές των νόμων και την τιμωρία όσων τους παραβαίνουν»,³⁵ όπως γράφει η Δημάκη. Είναι επίσης γνωστό ότι το πτυχίο της νομικής είναι «πολυλειτουργικό»³⁶ εφόσον αποτελεί διαβατήριο για την είσοδο σε επαγγέλματα με μεγάλη κοινωνική και οικονομική αίγλη,³⁷ αλλά και επιτρέπει την εισδοχή στις ελίτ.³⁸ Επιπλέον, κοινός παρονομαστής της επαγγελματικής δραστηριότητας των συγκεκριμένων νομικών επαγγελμάτων είναι ότι η άσκησή τους συνδέεται με το δημόσιο αγαθό της δικαιοσύνης και της έννομης τά-

35. Λαμπίρη-Δημάκη, «Εισαγωγικά», ό.π., σελ. 22.

36. Λαμπίρη-Δημάκη, «Εισαγωγικά», ό.π., σελ. 21 και Σωτηρόπουλος Δ., 2004, «Διαχρονικές τάσεις στη σπουδή των νομικών και το φαινόμενο της νομικής υπερεκπαίδευσης», στο Λαμπίρη-Δημάκη, ό.π., σελ. 54.

37. Λαμπίρη-Δημάκη, 2004, «Ο κοινωνικός ρόλος των νομικών σπουδών στην Ελλάδα. Απόπειρα μιας σύνθεσης των υπαρχόντων ερευνητικών στοιχείων (1960-2000) και μια σύντομη αμφορά στο νομικό κόσμο του 19^{ου} αιώνα», ό.π., σελ. 445.

38. Λαμπίρη-Δημάκη, «Εισαγωγικά», ό.π., σελ. 13.

ξης, έστω και αν διαφοροποιείται ο ρόλος που διαδραματίζει κάθε επάγγελμα στο νομικό σύστημα της χώρας. Αυτός άλλωστε είναι και ο λόγος που οι ασκούντες τα επαγγέλματα του δικαστή, του δικηγόρου και του συμβολαιογράφου δεν θεωρούνται απλοί επαγγελματίες, αλλά δημόσιοι λειτουργοί που αναλαμβάνουν μια ιδιαίτερη ευθύνη για την πραγμάτωση της έννομης τάξης.³⁹ Τα νομικά αυτά επαγγέλματα θεωρούνται προνομιούχα, με οικονομικές απολαβές και κύρος εφόσον η άσκησή τους συνδέεται με στρατηγικές αξίες που ενδιαφέρουν όλες τις κοινωνικές ομάδες, αλλά και στηρίζεται «σε γνώση, αυθεντία και συνεπώς σε εξουσία».⁴⁰ Είναι γνωστό, επίσης, ότι οι υπάρχουσες διαφοροποιήσεις ως προς την αξιοποίηση του πτυχίου της νομικής συναρτώνται με τη βασική επαγγελματική επιλογή και τις προϋποθέσεις εισόδου σε κάθε νομικό επάγγελμα δεδομένου ότι οι προϋποθέσεις αυτές δεν είναι ταυτόσημες. Σε ορισμένα νομικά επαγγέλματα, μάλιστα, στις προϋποθέσεις αυτές συγκαταλέγεται και η προηγούμενη άσκηση άλλων νομικών επαγγελμάτων όπως, για παράδειγμα, απαιτείται, μεταξύ άλλων, η άσκηση δικηγορίας για το διορισμό ενός νομικού ως δικαστή ή συμβολαιογράφου.

Οι επιμελήτριες του τόμου θέωρησαν ενδιαφέρον να «συστεγάζσουν» τα νομικά επαγγέλματα στον ίδιο τόμο για έναν επιπλέον λόγο. Σήμερα που η υψηλή συμμετοχή των γυναικών στα νομικά επαγγέλματα είναι πλέον πραγματικότητα χρειάζεται να δοθεί κάποιου τύπου συνέχεια σε προηγούμενες σχετικές έρευνες για τα επαγγέλματα αυτά, αλλά και ταυτόχρονα να αξιοποιηθούν τα ευρήματα σύγχρονων ερευνών. Προς την κατεύθυνση αυτή τα συγκεντρωμένα ευρήματα των τριών μελετών περίπτωσης για τις γυναίκες που ασκούν τα συγκεκριμένα νομικά επαγγέλματα θα μπορούσαν να αποβούν χρήσιμα. Ο παρών τόμος στον οποίο παρουσιάζονται ευσύνοπτα τα αποτελέσματα των τριών αυτών μελετών περιλαμβάνει και μια στατιστική αποτύπωση των κοινωνικών χαρακτηριστικών και της γεωγραφικής κατανομής των επαγγελματιών του νομικού κλάδου από το 1990 κι εντεύθεν. Η αποτύπωση αυτή επιτρέπει σε ένα εγχείρημα με καθαρά ποιοτικό προσανατολισμό να πλαισιωθεί και να συμπληρωθεί από κάποια βασικά ποσοτικά μεγέθη σε επίπεδο χώρας. Έτσι ο συγκεκριμένος τόμος διαρθρώνεται από τέσσερα κείμενα.

39. Λαμπίρη-Δημάκη, «Εισαγωγικά», ό.π., σελ. 11.

40. Λαμπίρη-Δημάκη, «Εισαγωγικά», ό.π., σελ. 9.

Στο πρώτο κείμενο με τίτλο «Κοινωνική φυσιογνωμία και γεωγραφία των νομικών επαγγελματιών» ο Γιώργος Κανδύλης σκιαγραφεί την εξέλιξη των βασικών κοινωνικο-δημογραφικών χαρακτηριστικών των επαγγελματιών του νομικού κλάδου με βάση τα υπάρχοντα επίσημα στοιχεία της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής και την κατανομή των επαγγελματιών αυτών σε επίπεδο επικράτειας. Το κείμενο αναδεικνύει μια δυναμική εξέλιξη των χαρακτηριστικών των επαγγελματιών του νομικού κλάδου που αντανakλά τις σημαντικές αλλαγές στην κοινωνική φυσιογνωμία και γεωγραφία των νομικών επαγγελματιών στην Ελλάδα ήδη από τη δεκαετία του 1990. Τονίζει, όμως, ότι η καταγραφή της εξέλιξης αυτής αφορά την προ κρίσης περίοδο και δεν αποτυπώνει ενδεχόμενες ανατροπές στα νομικά επαγγέλματα.

Στο κείμενό της με τίτλο «Μαχόμενη δικηγορία – Μαχόμενη μητρότητα. Υπερβάσεις και ελιγμοί» η Αμαλία Φραγκίσκου αναφέρει ότι η δικηγορία θεωρείται επάγγελμα ασυμβίβαστο με την μητρότητα επειδή η άσκησή του δεν μπορεί να διευθετηθεί με χρονικούς περιορισμούς. Στο πλαίσιο της διερεύνησης της ισορροπίας εργασίας και οικογένειας των γυναικών αυτοαπασχολούμενων δικηγόρων αναδείχθηκαν πολλαπλές πτυχές της σχέσης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής. Παράλληλα οι γυναίκες δικηγόροι έκαναν λόγο για έναν «κόσμο τύψεων» και μια «σύγκρουση που τρέφει» προσφέροντάς τους ικανοποίηση, αλλά και οδηγώντας τις σε συνεχή υπέρβαση. Σημαντική στήριξη στις γυναίκες δικηγόρους που μελετήθηκαν παρέχουν η γονεϊκή οικογένεια, η συζυγική ανάληψη του πατρικού ρόλου ή έστω η κατανόηση του συζύγου, καθώς και η οικονομική άνεση που εξασφαλίζει την παροχή διάφορων υπηρεσιών. Παρά τους ελιγμούς που ήταν ή είναι διατεθειμένες να κάνουν οι γυναίκες αυτές και τις καταπονήσεις που δέχονται να υποστούν, οι απώλειες είναι δεδομένες. Το μόνο που διαφοροποιείται είναι το πού κάθε φορά εντοπίζονται οι απώλειες αυτές: στις στιγμές που χάθηκαν από την σχέση μητέρας-παιδιού, στον κλονισμό του γάμου, στον επαγγελματικό χώρο, στην προσωπική τους υγεία. Το κείμενο καταλήγει με τη διαπίστωση ότι η κρίση που αντιμετωπίζει η χώρα και αφορά σε όλες τις πτυχές της καθημερινής ζωής έχει επιδεινώσει κατά πολύ την κατάσταση, ενώ οι προοπτικές του επαγγέλματος είναι γενικά δυσοίωνες, ιδιαίτερα για τις γυναίκες δικηγόρους που πλήττονται περισσότερο από τους άνδρες συναδέλφους τους.

Στο κείμενο με τίτλο «Επαγγελματική και οικογενειακή ζωή των γυναικών δικαστών. Μια ασύμπτωτη σχέση» η Έμμη Φρονίμου αναφέρεται στην περίπτωση των γυναικών δικαστικών λειτουργών. Η έρευνα ανέδειξε περιπτώσεις γυναικών δικαστών που είναι δραστήριες, δουλεύουν σκληρά, αλλά παράλληλα είναι ευαίσθητες και διαθέτουν βαθιά ενσυναίσθηση για τους ανθρώπους που καλούνται να κρίνουν από την έδρα. Τα καθήκοντά τους ως δικαστικών λειτουργών συγκρούονται με τα συναισθήματά τους και πολύ περισσότερο με τις απαιτήσεις του μητρικού τους ρόλου. Ενός ρόλου τον οποίο υποχρεούνται να διαδραματίζουν σε συνθήκες πίεσης και φόρτου εργασίας στην «έδρα» και πολύ περισσότερο στο σπίτι, το οποίο είναι ο συνήθης και κύριος χώρος εργασίας. Η έρευνα έδειξε, επιπλέον, ότι είναι πολλαπλές οι ψυχολογικές και κοινωνικές πιέσεις που υφίστανται οι γυναίκες δικαστές όχι μόνον εξαιτίας της ιδιομορφίας του επαγγέλματος, αλλά και της εξαιρετικής δυσκολίας να συνδυαστούν οι διιστάμενες απαιτήσεις του κόσμου της εργασίας και του κόσμου της οικογένειας.

Στο κείμενο με τίτλο «Οικογένεια και εργασία γυναικών συμβολαιογράφων. Από την ασφάλεια στην επισφάλεια» οι Μαρία Θανοπούλου και Ιωάννα Τσίγκανου αναφέρουν ότι η σχέση εργασίας και οικογένειας των γυναικών συμβολαιογράφων διέπεται από τους νέους όρους άσκησης του επαγγέλματος εν μέσω οικονομικής κρίσης. Κατά τη διάρκεια της κρίσης, με τις αλλαγές που συντελούνται στο κράτος, με τη κρίση στον κατασκευαστικό τομέα και την υπερφορολόγηση των ακινήτων, με την φορολογική επιβάρυνση των πολιτών, αλλά και των ελεύθερων επαγγελματιών, την πολυνομία και την αύξηση της γραφειοκρατίας, οι συνθήκες άσκησης του επαγγέλματος άλλαξαν ριζικά επηρεάζοντας καταλυτικά τα αντισταθμίσιμα που επέτρεπαν την εξισορρόπηση της επαγγελματικής και της οικογενειακής ζωής των γυναικών συμβολαιογράφων. Στο νέο επισφαλές περιβάλλον εργασίας τους ο συνδυασμός του ρόλου της μητέρας και της συμβολαιογράφου εξαρτάται από μια συνεχή αναζήτηση πολλαπλών ισορροπιών ανάμεσα στην άσκηση ενός ελεύθερου επαγγέλματος που συνεχώς επιφορτίζεται με αρμοδιότητες και ευθύνες του κράτους, χωρίς αντίστοιχες οικονομικές απολαβές και στην ανταπόκριση στον παραδοσιακό ρόλο της μητέρας και νοικοκυράς που δεν υποστηρίζεται ούτε από το κράτος, ούτε πλέον από επ' αμοιβή εξωτερική βοήθεια, παρά μόνον από το οικογενειακό δίκτυο. Τις ανατροπές που προκαλεί η τρέχουσα

κρίση οι γυναίκες συμβολαιογράφοι βιώνουν με καθημερινό άγχος και οδύνη μη διαβλέποντας ένα ευοίωνο μέλλον για την επιβίωση του επαγγέλματός τους, αλλά και για τις προοπτικές εξασφάλισης ενός ικανοποιητικού επιπέδου ζωής για τις ίδιες και τα παιδιά τους.

Γενικότερα, όπως έδειξε η ποιοτική έρευνα η σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής, επηρεάζεται σημαντικά από τις νέες συνθήκες που έχουν διαμορφωθεί λόγω της πρόσφατης οικονομικής κρίσης. Επτά χρόνια μετά την έλευση της κρίσης, η ελληνική κοινωνία έχει υποστεί ποικίλες επιπτώσεις που αντανakλώνται στο εισόδημα, την εργασία, το κράτος πρόνοιας, αλλά και την ιδιωτική σφαίρα. Μέσα σε αυτές τις συνθήκες η σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής, όπως δείχνουν οι συγκεκριμένες μελέτες περίπτωσης, επηρεάζεται από τους αλληπάλληλους κραδασμούς των κοινωνικών μετασχηματισμών που συντελούνται εν μέσω κρίσης. Παράλληλα εξακολουθούν να εμφανίζονται και βασικές διαστάσεις της ανισότητας κατά φύλο που προϋπήρχαν της πρόσφατης οικονομικής κρίσης. Η ποιοτική έρευνα δίνοντας «φωνή» στις γυναίκες επαγγελματίες του νομικού κλάδου εν μέσω κρίσης ανέδειξε, επίσης, τη σημασία της εκφοράς του λόγου τους σε σχέση με τις επιπτώσεις της κρίσης στην επαγγελματική και οικογενειακή τους ζωή. Σε ένα συλλογικό τόμο που έχει ποιοτικό προσανατολισμό δεν ήταν, ως εκ τούτου, δυνατόν να μην προβληθεί ανάλογα ο ζωντανός λόγος των γυναικών επαγγελματιών. Αποτελεί, κατά συνέπεια, επιλογή των επιμελητριών του τόμου να συμπεριληφθούν στα κείμενα εκτεταμένα αποσπάσματα των συνεντεύξεων χωρίς, βεβαίως, να ταυτοποιούνται τα υποκείμενα της έρευνας.

Αποτιμώντας συνολικά τα αποτελέσματα της ποιοτικής έρευνας προκύπτει ότι σήμερα, στην Ελλάδα της κρίσης, η σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής αποκλίνει όλο και περισσότερο από την προοπτική της συμφιλίωσης. Και στην περίπτωση των γυναικών που ασκούν νομικά επαγγέλματα η εξισορρόπηση του κόσμου της εργασίας και του κόσμου της οικογένειας εμφανίζεται σαν ένα επιπλέον επώδυνο «καθήκον» στον μακρύ κατάλογο επαγγελματικών και οικογενειακών υποχρεώσεων των γυναικών αυτών. Εν απουσία υποστηρικτικών κρατικών δομών και σε συνθήκες συρρίκνωσης των εισοδημάτων η προσφυγή σε αμειβόμενες εξωτερικές υπηρεσίες βοηθητικού χαρακτήρα, τόσο στην εργασία όσο και στην οικογένεια, καθίσταται εξαιρετικά δυσχερής. Αντίθετα, οι υιοθετούμενες μνημο-

νιακές πολιτικές και οι πολιτικές απελευθέρωσης των επαγγελματιών επιδεινώνουν τις συνθήκες άσκησης των νομικών επαγγελματιών και πλήττουν ποικιλοτρόπως τις γυναίκες επαγγελματίες του κλάδου. Οι πολιτικές αυτές λειτουργούν σε βάρος της προοπτικής συμφιλίωσης των κόσμων της εργασίας και της οικογένειας ωθώντας, σε κάποιες περιπτώσεις, τις γυναίκες αυτές ακόμα και να αναζητούν διέξοδο στην πρόωρη έξοδο από το επάγγελμα.

Ειδικότερα σε ό,τι αφορά τις γυναίκες που ασκούν νομικά επαγγέλματα η εξισορρόπησης εργασίας και οικογένειας επηρεάζεται από τις συνθήκες άσκησης των επαγγελματιών αυτών στην Ελλάδα της κρίσης. Παρά τις όποιες αποκλίσεις που οφείλονται στη διαφορετική αποστολή κάθε νομικού επαγγέλματος, η ποιοτική έρευνα ανέδειξε και συγκλίσεις. Η αύξηση του φόρτου εργασίας, η επίταση της πολυνομίας και της γραφειοκρατίας η συρρίκνωση του δημόσιου τομέα και η μείωση των εισοδημάτων σκιαγραφούν το κοινό τοπίο εντός του οποίου οι γυναίκες δικηγόροι, δικαστικοί λειτουργοί και συμβολαιογράφοι καλούνται να λειτουργήσουν όχι μόνο ως επαγγελματίες, αλλά και ως σύζυγοι και μητέρες. Η άσκηση της επαγγελματικής τους δραστηριότητας εν μέσω κρίσης όλο και περισσότερο απαιτεί τη κατάλυση των χρονικών και χωρικών ορίων ανάμεσα στους κόσμους της εργασίας και της οικογένειας και την επίδειξη μεγαλύτερης και συνεχώς αυξανόμενης ευελιξίας από πλευράς των γυναικών αυτών προκειμένου να ανταποκριθούν στις σύνθετες επαγγελματικές και οικογενειακές τους υποχρεώσεις. Τελικώς κοινός παρονομαστής των συνεχών προσπαθειών εξισορρόπησης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής είναι το άγχος, η οδύνη, το ψυχικό κόστος με τα οποία επιφορτίζονται οι γυναίκες δικηγόροι, δικαστές και συμβολαιογράφοι, απόρροια όχι μόνον των δύσκολων συνθηκών άσκησης, σε συνθήκες κρίσης, απαιτητικών επαγγελματιών επιφορτισμένων με υψηλή ευθύνη, αλλά και του μετασχηματισμού του κράτους και του νομικού πολιτισμού.

Αν και το παρόν ερευνητικό εγχείρημα εισήλθε στο χώρο των νομικών επαγγελματιών μέσω της διερεύνησης της σχέσης εργασίας και οικογένειας, το εγχείρημα αυτό θα μπορούσε να δώσει κάποια εναύσματα προς την κατεύθυνση της ανάπτυξης μιας κοινωνιολογίας των νομικών επαγγελματιών⁴¹ σε μια εποχή που τα ελεύθερα νομικά επαγ-

41. Όπως γράφει η Λαμπίρη-Δημάκη, «ο χώρος των ελευθερίων επαγγελματιών έχει

γέλιμα, όπως αυτά που εξετάσαμε, όχι μόνο μαστίζονται από την οικονομική κρίση, αλλά και υφίστανται τις συνέπειες της πολιτικής απελευθέρωσης των επαγγελματιών.⁴² Όμως η κοινωνιολογία των επαγγελματιών χωρίς την κοινωνιολογία του δικαίου⁴³ δεν θα επαρκούσε σήμερα για να κατανοηθεί ένα είδος αποδιάρθρωσης των νομικών επαγγελματιών που σχετίζεται με τις δομικές αλλαγές του κράτους, του κοινωνικού συστήματος και της αγοράς εργασίας, τους νέους τρόπους άσκησης της εξουσίας εν μέσω κρίσης, αλλά και τον μετασχηματισμό του νομικού συστήματος και του νομικού πολιτισμού λόγω του νέου πλαισίου που διέπει τη νομοθεσία και τη λειτουργία των κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Και βεβαίως, σε ένα νομικό σύστημα που υπηρετείται σήμερα κατά πλειοψηφία από γυναίκες, η κοινωνιολογία των επαγγελματιών και η κοινωνιολογία του δικαίου δεν θα επαρκούσαν προκειμένου να κατανοηθούν οι πολύπλευρες όψεις της υψηλής συμμετοχής των γυναικών στα νομικά επαγγέλματα, αλλά και το βαρύ κοινωνικό φορτίο και το υψηλό προσωπικό κόστος που οι γυναίκες αυτές επωμίζονται, χωρίς την κοινωνιολογία του φύλου. Σε εποχές μεγάλων οικονομικών και κοινωνικών ανακατατάξεων, όπως αυτές που συντελούνται στη χώρα μας με αφετηρία την πρόσφατη οικονομική κρίση, τέτοιες συνθετικές και πολυεπίπεδες ερευνητικές προσεγγίσεις είναι απόλυτα αναγκαίες.

Ιωάννα Τσίγκανου και Μαρία Θανοπούλου

ελάχιστα ερευνηθεί στον τόπο μας και αξίζει αναμφίβολα μεγαλύτερης επιστημονικής προσοχής. Τούτο δε γιατί μέσα σ' αυτόν μπορεί να αναπτυχθούν θεωρητικοί αλλά και πρακτικότεροι προβληματισμοί για την ιστορικότητα, τη δεοντολογία, την οργάνωση και τον κοινωνικό ρόλο των διαφόρων επαγγελματιών στην Ελλάδα σε σχέση με την κατανομή της εργασίας, το επίπεδο της τεχνολογίας, τις επαγγελματικές ευκαιρίες ανάλογα με το φύλο, το εκπαιδευτικό σύστημα, τις ιεραρχήσεις κύρους, αυτονομίας, εξουσίας και οικονομικών απολαβών, τις κοινωνικές αξιολογήσεις σχετικά με αυτά καθώς και για τις σύγχρονες τάσεις συλλογικοποίησης και γραφειοκρατικοποίησης των παρεχομένων επαγγελματικών υπηρεσιών». Λαμπίρη-Δημάκη, «Πρόλογος στην πρώτη έκδοση», ό.π., σελ. XVI.

42. Κώτση Α. κ. ά., 2015, *Βαθμός απελευθέρωσης των επαγγελματιών και αναμενόμενες επιπτώσεις*, Εκθέσεις, Νο 71, Αθήνα, ΚΕΠΕ, σελ. 102-125.

43. Λαμπίρη-Δημάκη, «Πρόλογος στην πρώτη έκδοση», ό.π., σελ. XIII-XIV. Παπαχρήστου Θ., 1999, *Κοινωνιολογία του Δικαίου*, Αθήνα, Σάκκουλας. Ιντζεσίλογλου Ν., 2012, *Κοινωνιολογία του Δικαίου. Εισαγωγή σε μια ρεαλιστική νομική επιστήμη. Διεπιστημονική προσέγγιση του νομικού φαινομένου*, Αθήνα, Σάκκουλας.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΦΥΣΙΟΓΝΩΜΙΑ ΚΑΙ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΤΩΝ ΝΟΜΙΚΩΝ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ

Γιώργος Κανδύλης

Τις τρεις τελευταίες δεκαετίες, από το 1990 μέχρι σήμερα, παρατηρούνται σημαντικές αλλαγές στην κοινωνική φυσιογνωμία και γεωγραφία των νομικών επαγγελματιών στη χώρα μας. Το παρόν κείμενο επιχειρεί μία ανασκόπηση των βασικών κοινωνικοδημογραφικών χαρακτηριστικών των επαγγελματιών του ευρύτερου νομικού κλάδου, όπως αυτά εξελίσσονται από το 1991 μέχρι το 2011, με βάση τα στοιχεία των τριών τελευταίων απογραφών πληθυσμού παρακολουθώντας τη δυναμική εξέλιξη των χαρακτηριστικών αυτών με βάση τα διαθέσιμα ποσοτικά δεδομένα που αναφέρονται ιδίως στην έμφυλη και ηλικιακή σύνθεση, το επίπεδο εκπαίδευσης και ζωής, καθώς και τη γεωγραφική κατανομή σε διαφορετικά επίπεδα γεωγραφικής διαίρεσης. Πηγή προέλευσης των στοιχείων είναι το «Πανόραμα Απογραφικών Δεδομένων 1991-2011», μια διαδικτυακή εφαρμογή αναζήτησης και χαρτογράφησης που το ΕΚΚΕ ανέπτυξε σε συνεργασία με την ΕΛΣΤΑΤ.¹

Σύμφωνα με τα διαθέσιμα απογραφικά δεδομένα, οι επαγγελματίες του νομικού κλάδου² παρουσιάζουν αύξηση της τάξης του 20,2% μεταξύ των ετών 1991 και 2001 (από 32.052 σε 38.548 άτομα) και περαιτέρω αύξηση της τάξης του 21,2% μεταξύ των ετών 2001 και 2011 φτάνοντας συνολικά τους 46.708, με ποσοστό αύξησης 45,7% στη διάρκεια της εικοσαετίας. Πρόκειται για σημαντική αύξηση του μεγέθους της συγκεκριμένης επαγγελματικής κατηγορίας που, ωστόσο, πρέπει να ιδωθεί υπό το πρίσμα της δυναμικής των επιστημονι-

1. Η εφαρμογή λειτουργεί στην ηλεκτρονική διεύθυνση: panorama.statistics.gr.

2. Κωδικός 261 κατά ISCO 08.

κών επαγγελμάτων συνολικά³ κατά την ίδια περίοδο στην Ελλάδα. Οι οικονομικά ενεργοί (εργαζόμενοι και άνεργοι) αυτών των επαγγελμάτων αυξάνονται κατά 20,6% μεταξύ 1991 και 2001 και ακόμα πιο γρήγορα κατά 35,8% μεταξύ των ετών 2001 και 2011 καταγράφοντας συνολική αύξηση στον ορίζοντα της εικοσαετίας της τάξης του 63,8%. Από την άποψη αυτή η σχετική σημασία των νομικών επαγγελμάτων μέσα στο σύνολο των επιστημονικών επαγγελμάτων υποχωρεί. Η αύξηση των νομικών υπολείπεται μάλιστα της αύξησης, κατά την ίδια περίοδο, άλλων επιστημονικών επαγγελμάτων παραδοσιακά θεωρούμενων ως υψηλού κύρους, όπως των γιατρών (54%) και των μηχανικών (66%).

Εντός των νομικών επαγγελμάτων οι δικηγόροι και οι νομικοί σύμβουλοι⁴ αντιπροσωπεύουν το μεγαλύτερο μέρος του συνόλου των νομικών με ποσοστό 86,5% το 2011. Οι δύο μικρότερες επαγγελματικές ομάδες, αυτή των δικαστών⁵ και των λοιπών επαγγελματιών του νομικού κλάδου⁶ (όπου συμπεριλαμβάνονται οι συμβολαιογράφοι) μοιράζονται σχεδόν εξίσου το υπόλοιπο με ποσοστά 7% και 6,5% αντίστοιχα. Η κατανομή αυτή των τριών επιμέρους επαγγελματικών ομάδων νομικών δεν μεταβλήθηκε σημαντικά μεταξύ των τριών απογραφών, αν και η ποσοστιαία συμμετοχή των λοιπών επαγγελματιών του νομικού κλάδου εμφανίζει μικρή μείωση. Σε ό,τι αφορά την υπηκοότητα η συμμετοχή αλλοδαπών νομικών ήταν και παραμένει εξαιρετικά περιορισμένη (0,9% το 1991, 1,2% το 2001 και το 2011) και αφορά σχεδόν αποκλειστικά την επαγγελματική ομάδα των δικηγόρων.

1. Φύλο, ηλικία και δημιουργία οικογένειας

Ταυτόχρονα με την παρατηρούμενη συνολική αύξηση του αριθμού των επαγγελματιών του νομικού κλάδου μεταξύ 1991 και 2011 αλλάζει εντυπωσιακά η κατά φύλο σύνθεσή του (Διάγραμμα 1).

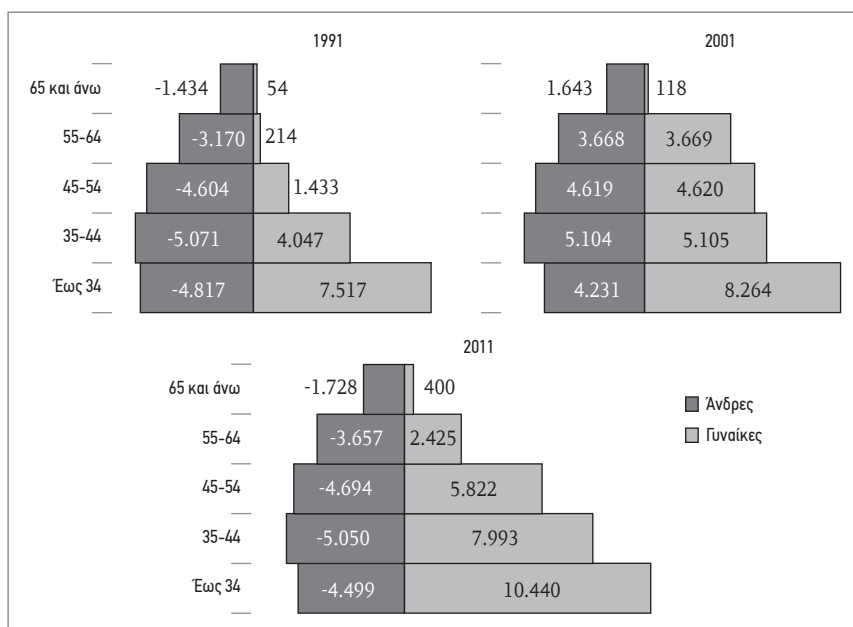
3. Κωδικός 2.

4. Κωδικός 2611.

5. Κωδικός 2612.

6. Κωδικός 2619.

Διάγραμμα 1
Σύνθεση του πληθυσμού των νομικών κατά ηλικιακή ομάδα
και φύλο, 1991, 2001 και 2011

Πηγή δεδομένων: Πανόραμα Απογραφικών Δεδομένων [panorama.statistics.gr].

Οι γυναίκες νομικοί αντιπροσωπεύουν το 1991 ποσοστό 40,9% του συνόλου, ξεπερνούν οριακά τους άντρες συναδέλφους τους το 2001 και αγγίζουν το 58% δέκα χρόνια αργότερα. Ιδιαίτερα στη νεότερη ηλικιακή ομάδα των νομικών έως 34 ετών το 2011 το ποσοστό των γυναικών ανέρχεται στο υψηλό ποσοστό του 70%. Με βάση το γεγονός ότι οι γυναίκες στη νεότερη ομάδα της ηλικιακής πυραμίδας υπερέρχουν ήδη από το 1991 συμπεραίνουμε ότι η αλλαγή της κατά φύλο σύνθεσης των επαγγελματιών του νομικού κλάδου γενικά είχε ξεκινήσει τουλάχιστον από τις αρχές της δεκαετίας του '80, όταν, δηλαδή, οι νεότεροι δικηγόροι της απογραφής του 1991 τελείωναν τις σπουδές τους.

Παρά τη συνολική αύξηση του αριθμού των επαγγελματιών του νομικού κλάδου ο μέσος όρος ηλικίας τους ανεβαίνει από 40,6 έτη το 1991 σε 41,9 έτη το 2001 και 42,3 έτη το 2011, παρακολουθώντας

κατ' αυτόν τον τρόπο τη συνολική αύξηση της μέσης ηλικίας στον γενικό πληθυσμό των κατοίκων της χώρας (από 37,4 σε 39,3 και 41,9 έτη αντίστοιχα). Η συμμετοχή των νομικών της νεότερης ηλικιακής ομάδας έως 34 ετών περιορίζεται από 38,1% επί του συνόλου το 1991 σε 32,4% το 2001 και 32,0% το 2011. Από την άλλη πλευρά, η πρόσφατη μαζική είσοδος γυναικών στα νομικά επαγγέλματα επιφέρει και σημαντική διαφορά ανάμεσα στη μέση ηλικία ανδρών (46,1 έτη) και γυναικών (39,6 έτη) το 2011. Ο Πίνακας 1 παρουσιάζει τις διαφορές μεταξύ των επιμέρους επαγγελματικών ομάδων ως προς το φύλο και την ηλικία.

Πίνακας 1

Σύγκριση βασικών μεγεθών μεταξύ των νομικών επαγγελματιών, 2011

Επάγγελμα	Σύνολο επαγγελματιών	Γυναίκες %	Μέσος όρος ηλικίας (έτη)	Έως 34 ετών %	65 ετών και άνω %	Έως 34 ετών/55 ετών και άνω
Δικηγόροι (2611)	40.396	55,4	41,5	35,2	4,6	2,3
Δικαστές (2612)	3.282	66,4	46,2	14,7	1,9	0,6
Λοιποί νομικοί (2619)	3.030	83,9	49,8	8,1	7,2	0,2
Νομικοί εν γένει (σύνολο)	46.708	58,0	42,3	32,0	4,6	1,8

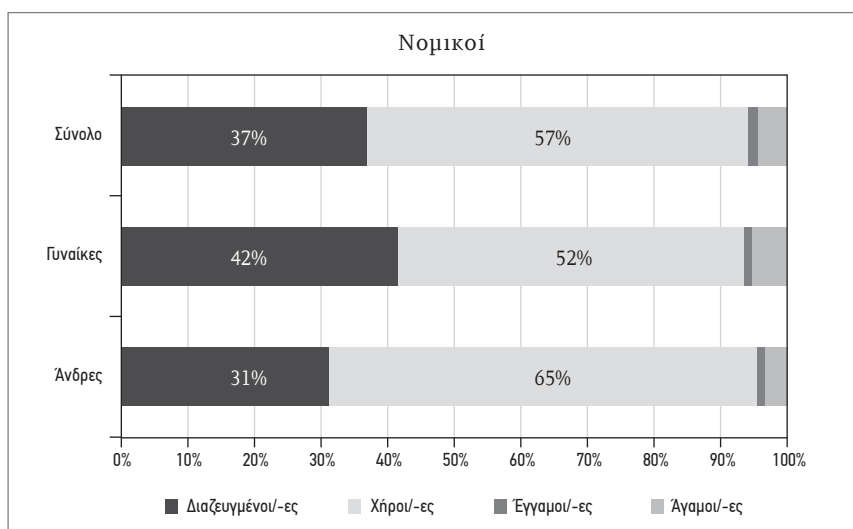
Πηγή δεδομένων: Πανόραμα Απογραφικών Δεδομένων [panorama.statistics.gr].

Περαιτέρω ενίσχυση της παρουσίας των γυναικών παρατηρείται μεταξύ των δικαστών και ιδιαίτερα μεταξύ των λοιπών νομικών, όπου αντιστοιχούν τέσσερις γυναίκες σε έναν άντρα, όταν αντίθετα μεταξύ των δικηγόρων η υπεροχή των γυναικών “περιορίζεται” στο 55,4%. Καταγράφεται, επίσης, η κατά επαγγελματική κατηγορία διαφοροποίηση του μέσου όρου ηλικίας, με τους λοιπούς επαγγελματίες του νομικού κλάδου να υπερβαίνουν κατά τρεισήμισι χρόνια τους δικαστές και εκείνοι, με τη σειρά τους, κατά σχεδόν πέντε χρόνια τους δικηγόρους. Επιπλέον γίνεται σαφής η διαφοροποίηση του ρυθμού ανανέωσης

του επαγγελματικού δυναμικού (τελευταία στήλη του Πίνακα 1). Σε κάθε δικηγόρο 55 ετών και άνω αντιστοιχούν 2,3 δικηγόροι έως 34 ετών, σε κάθε δικαστή 55 ετών και άνω αντιστοιχούν 0,6 δικαστές έως 34 ετών, ενώ σε κάθε επαγγελματία από τους λοιπούς του νομικού κλάδου 55 ετών και άνω μόλις 0,2 νομικοί έως 34 ετών.

Στην απογραφή του 2011 το ποσοστό των άγαμων νομικών όλων των ηλικιών και των δύο φύλων ανερχόταν στο 37,1% σε σχέση με το 22,3% που είναι το αντίστοιχο ποσοστό στο συγκρίσιμο εύρος ηλικιών 22 ετών και άνω στον γενικό πληθυσμό, όπως φαίνεται και στα Διαγράμματα 2α και 2β.⁷

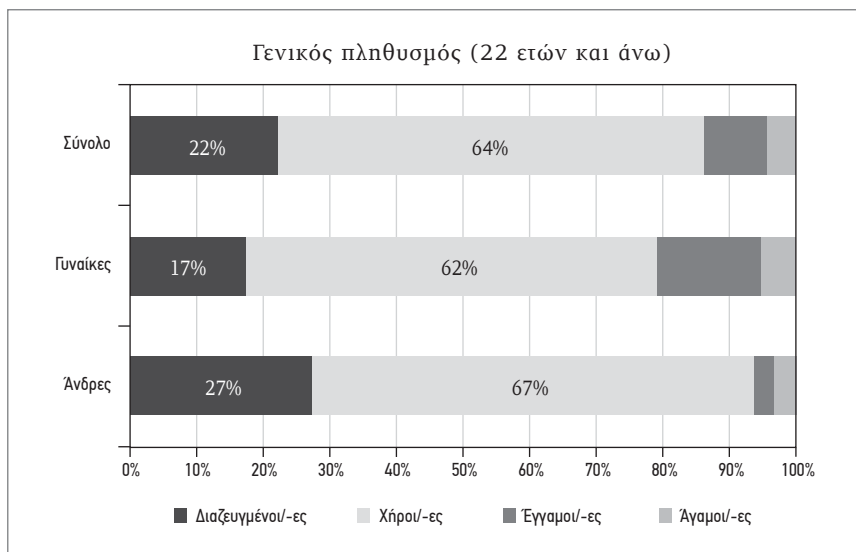
Διάγραμμα 2
Πληθυσμός νομικών κατά φύλο και οικογενειακή κατάσταση

Πηγή δεδομένων: Πανόραμα Απογραφικών Δεδομένων [panorama.statistics.gr].

7. Το ποσοστό των άγαμων νομικών είναι άλλωστε ελαφρά υψηλότερο από το ποσοστό των άγαμων στο σύνολο των ασκούντων επιστημονικά επαγγέλματα (33,5%). Σημειώνεται, επίσης, ότι στις σχέσεις γάμου περιλαμβάνεται και το σύμφωνο συμβίωσης.

Διάγραμμα 2α
Πληθυσμός γενικός πληθυσμός κατά φύλο και οικογενειακή κατάσταση

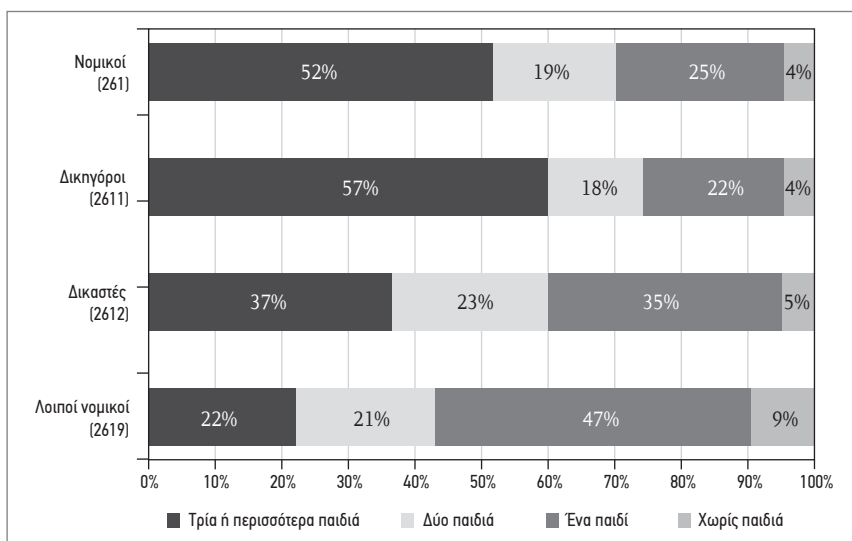

Πηγή δεδομένων: Πανόραμα Απογραφικών Δεδομένων [panorama.statistics.gr].

Η υπεροχή των άγαμων νομικών σε σχέση με τους άγαμους του γενικού πληθυσμού εμφανίζεται και στις επιμέρους ηλικιακές κατηγορίες. Το ποσοστό των άγαμων νομικών ανέρχεται σε 75,5% στις ηλικίες έως 34 ετών, σε 19,9% στις ηλικίες 35-64 ετών και σε 7,7% στις ηλικίες άνω των 64 ετών σε σχέση με τα αντίστοιχα ποσοστά που είναι 63,2%, 13% και 4,2% για τις ίδιες ηλικιακές κατηγορίες του γενικού πληθυσμού. Το χαρακτηριστικό αυτό των νομικών επαγγελματιών είναι ακόμα πιο ευδιάκριτο στις γυναίκες νομικούς. Το ποσοστό των γυναικών νομικών όλων των ηλικιών που είναι άγαμες είναι σχεδόν δύομισι φορές μεγαλύτερο από το αντίστοιχο ποσοστό του γενικού γυναικείου πληθυσμού (41,5% έναντι 17,5%), ενώ στους άντρες η απόκλιση αυτή είναι πιο περιορισμένη (31,1% έναντι 27,4%). Επιπλέον, το ίδιο χαρακτηριστικό επιβεβαιώνεται και στις μεγαλύτερες ηλικιακές κατηγορίες εφόσον οι γυναίκες νομικοί άνω των 64 ετών παραμένουν άγαμες σε ποσοστό 17,8%, σε σχέση με τις γυναίκες της ίδιας ηλικιακής κατηγορίας του γενικού πληθυσμού που παραμένουν άγαμες σε ποσοστό μόνο της τάξης του 4,7%.

Σύμφωνα με τα στοιχεία της απογραφής πληθυσμού του 2011 στο σύνολο των γυναικών όλων των νομικών επαγγελμάτων ένα ποσοστό 52% δεν έχουν αποκτήσει παιδιά, ένα ποσοστό 18,5% έχουν ένα παιδί, ένα ποσοστό 25,3% έχουν δύο παιδιά και ένα ποσοστό 4,3% έχουν τρία ή περισσότερα παιδιά. Συνολικά, σε κάθε 100 γυναίκες νομικούς αναλογούν 83 παιδιά, ενώ σε 100 γυναίκες του γενικού πληθυσμού 22 ετών και άνω αναλογούν 162 παιδιά.⁸ Παρατηρούνται, επίσης, σημαντικές διαφορές μεταξύ των γυναικών των επιμέρους επαγγελματικών κατηγοριών του νομικού κλάδου εφόσον αναλογούν 73 παιδιά σε 100 γυναίκες δικηγόρους, 109 παιδιά σε 100 γυναίκες δικαστές και 147 παιδιά σε 100 γυναίκες των λοιπών επαγγελματιών του νομικού κλάδου, όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 3.

Διάγραμμα 3
Γυναίκες νομικοί ανά επαγγελματική κατηγορία και αριθμό παιδιών

Πηγή δεδομένων: Πανόραμα Απογραφικών Δεδομένων [panorama.statistics.gr].

8. Στο σύνολο των γυναικών που ασκούν επιστημονικά επαγγέλματα η αντίστοιχη τιμή είναι 102 παιδιά ανά 100 γυναίκες. Από τα διαθέσιμα δεδομένα δεν είναι δυνατόν να υπολογιστεί ο αντίστοιχος δείκτης για τους άντρες νομικούς.

2. Σπουδές και επαγγελματική σταδιοδρομία

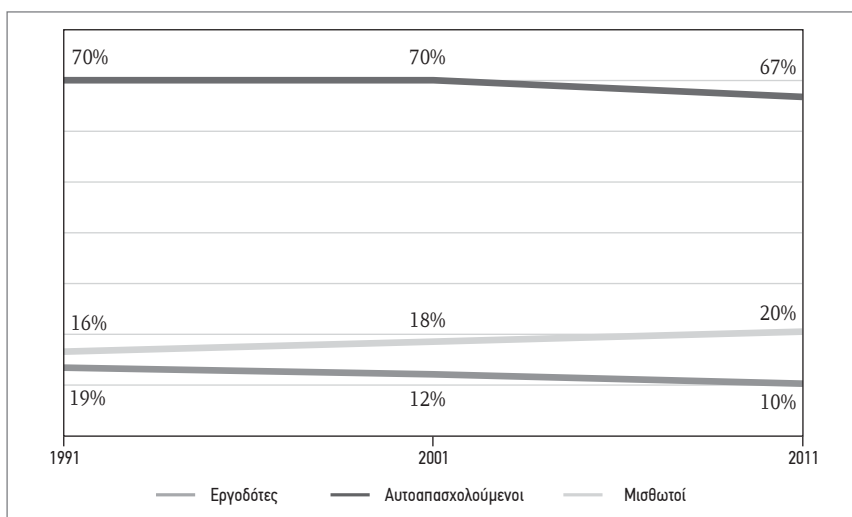
Μεταξύ των τριών απογραφών παρατηρείται σημαντική αύξηση των αποφοίτων νομικών σπουδών που συνεχίζουν τις σπουδές τους μετά τη λήψη του πτυχίου και έχουν ολοκληρώσει μεταπτυχιακές σπουδές ή κατέχουν διδακτορικό δίπλωμα, εφόσον από 4,9% το 1991, το ποσοστό ανήλθε στο 8,5% το 2001 και στο 18,5% το 2011. Η αύξηση αυτή έχει ως αποτέλεσμα το 2011 να παρατηρείται αναλογικά μεγαλύτερη συγκέντρωση κατόχων μεταπτυχιακού ή/και διδακτορικού τίτλου σπουδών μεταξύ των νομικών της νεότερης ηλικιακής ομάδας (24,5% στους έως 34 ετών) και φθίνουσα στις ηλικιακές ομάδες των μεγαλύτερων σε ηλικία (18% στους 35-54 ετών και 8,7% στους άνω των 54 ετών). Αξίζει ταυτόχρονα να σημειωθεί ότι και στις τρεις διαδοχικές απογραφές οι γυναίκες νομικοί, παρά την αύξηση της συμμετοχής τους στο επάγγελμα, εμφανίζουν ελαφρώς χαμηλότερα ποσοστά συνέχισης των σπουδών τους σε σχέση με τους άντρες νομικούς. Παράλληλα, στο εσωτερικό του νομικού κλάδου ένας στους πέντε δικαστές και δικηγόρους συνεχίζει σπουδές σε μεταπτυχιακό επίπεδο ή/και εκπαιδεύει διδακτορική διατριβή, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό μεταξύ των λοιπών επαγγελματιών του νομικού κλάδου περιορίζεται στο 7%.

Εννέα στους δέκα νομικούς, σύμφωνα με την απογραφή του 2011, είχαν αποφοιτήσει από ελληνικά πανεπιστήμια,⁹ αναλογία που δεν παρουσιάζει αξιοσημείωτη διαφορά μεταξύ αντρών και γυναικών. Οι απόφοιτοι πανεπιστημίων της αλλοδαπής κατανέμονται ανά χώρα ως εξής: Ηνωμένο Βασίλειο (3,2%), Ιταλία (1,5%) και Γαλλία (1,4%). Οι σπουδές στο εξωτερικό είναι συνηθέστερες μεταξύ των δικηγόρων (9,4%) παρά μεταξύ των δικαστών (4,3%) και των λοιπών επαγγελματιών του νομικού κλάδου (3,2%). Εμφανίζονται συχνότερα μεταξύ των νεότερων σε ηλικία νομικών και ιδιαίτερα στην ηλικιακή ομάδα των 35-44 ετών (12,4%) με μικρή κάμψη στην ακόμα νεότερη ομάδα των νομικών έως 34 ετών (10,5%). Οι σπουδές στο εξωτερικό, τέλος, πραγματοποιούνται συχνότερα από εκείνους που διαθέτουν και μεταπτυχιακούς τίτλους σπουδών (σε ποσοστό 26,8%).

9. Το ακριβές ποσοστό είναι 92,4%, υψηλότερο από το αντίστοιχο ποσοστό 84,5% στο σύνολο των ασκούντων επιστημονικά επαγγέλματα.

Ως προς τη θέση στο επάγγελμα τα δύο τρίτα των δικηγόρων και των λοιπών νομικών είναι αυτοαπασχολούμενοι. Στους δικηγόρους εμφανίζεται σχετικά υψηλότερο ποσοστό μισθωτών (20,4%), ενώ στους λοιπούς νομικούς το υψηλότερο ποσοστό εργοδοτών (29%). Μεταξύ των ετών 1991 και 2011, σύμφωνα με τις απογραφές πληθυσμού, η αυτοαπασχόληση των δικηγόρων, αλλά και η θέση τους ως εργοδοτών εμφανίζουν οριακή μείωση, ενώ η μισθωτή απασχόληση εμφανίζει αντίστοιχη μικρή αύξηση, όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 4.

Διάγραμμα 4
Δικηγόροι κατά θέση στο επάγγελμα, 1991, 2001 και 2011

Πηγή δεδομένων: Πανόραμα Απογραφικών Δεδομένων [panorama.statistics.gr].

Μία αναλυτικότερη επισκόπηση της θέσης στο επάγγελμα με βάση την επαγγελματική κατηγορία και το φύλο απεικονίζεται στον Πίνακα 2. Όπως προκύπτει το ποσοστό των αυτοαπασχολούμενων είναι χαμηλότερο στις γυναίκες δικηγόρους από ό,τι στους άντρες (63% έναντι 71,4%), ενώ το ποσοστό των μισθωτών αντίστοιχα υψηλότερο (25,7% έναντι 13,8%). Στους λοιπούς νομικούς το ποσοστό των μισθωτών γυναικών είναι τριπλάσιο εκείνου των αντρών (18,3% έναντι 6,1%) παρότι και εδώ η μεγάλη πλειοψηφία τους συγκεντρώνεται σε θέσεις αυτοαπασχολουμένων και εργοδοτών.

Πίνακας 2
Θέση στο επάγγελμα, ανά επάγγελμα και φύλο, 2011

	Εργοδότες /-τριες %	Αυτοαπασχο- λούμενοι/-ες %	Μισθωτοί/-ές %	Άλλη περίπτωση %
Δικηγόροι (κωδ. 2611)				
Άντρες	12,6	71,4	13,8	2,2
Γυναίκες	8,0	63,0	25,3	3,3
Δικαστές (κωδ. 2612)				
Άντρες	0,0	0,0	97,5	2,5
Γυναίκες	0,0	0,0	97,2	2,8
Λοιποί νομικοί (κωδ. 2619)				
Άντρες	31,5	61,1	6,1	1,2
Γυναίκες	28,9	65,3	18,3	2,2
Σύνολο (κωδ. 261)				
Άντρες	12,3	67,2	18,3	2,2
Γυναίκες	9,3	58,1	29,5	3,1

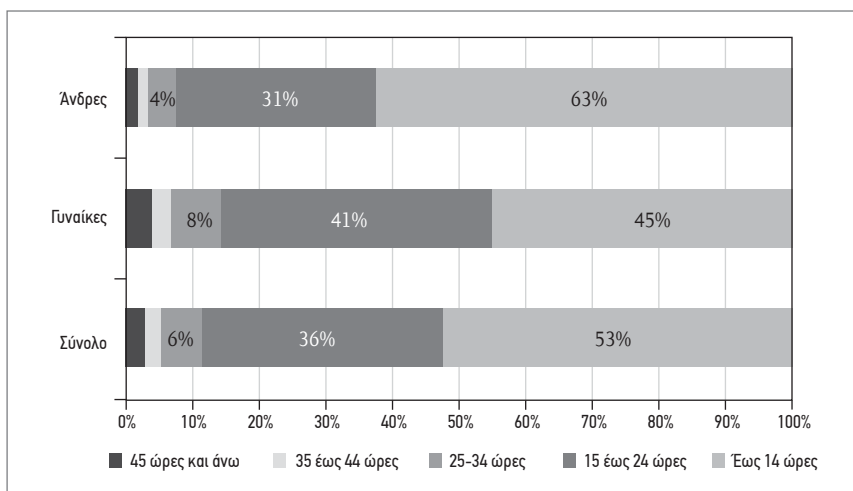
Πηγή δεδομένων: Πανόραμα Απογραφικών Δεδομένων [panorama.statistics.gr].

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η συσχέτιση της θέσης στο επάγγελμα με το επίπεδο εκπαίδευσης η οποία δείχνει ότι το υψηλότερο ποσοστό κατόχων μεταπτυχιακού ή/και διδακτορικού τίτλου σπουδών εντοπίζεται μεταξύ των μισθωτών νομικών (23,9%) και σε ικανή, μάλιστα, διαφορά από το αντίστοιχο ποσοστό που εμφανίζεται μεταξύ των αυτοαπασχολούμενων (16,8%) και των εργοδοτών (14,8%). Το γεγονός αυτό φανερώνει ότι η θέση εργοδότη ή αυτοαπασχολούμενου δεν είναι συνάρτηση του εκπαιδευτικού κεφαλαίου. Το αντίθετο μάλλον, η διεκδίκηση τίτλων ανώτατων σπουδών αφορά περισσότερο εκείνους και εκείνες από τους νομικούς οι οποίοι δεν έχουν πρόσβαση σε τέτοιες θέσεις στο επάγγελμα.

Ως προς το χρόνο εβδομαδιαίας απασχόλησης οι νομικοί δηλώνουν σε ποσοστό 52,6% ότι εργάζονται περισσότερες από 45 ώρες την εβδομάδα και σε ποσοστό 36,4% από 35 έως 44 ώρες, ενώ η μέση διάρκεια εβδομαδιαίας απασχόλησής τους ανέρχεται σε 45,6 ώρες. Οι ώρες απασχόλησης διαφοροποιούνται ανάλογα με το φύλο, εφόσον οι άντρες δηλώνουν κατά μέσο όρο περισσότερες ώρες εβδομαδιαίας

απασχόλησης από τις γυναίκες (48,5 έναντι 43,5 ώρες εβδομαδιαίας απασχόλησης αντιστοίχως), όπως δείχνει και το Διάγραμμα 5.

Διάγραμμα 5
Ωρες εβδομαδιαίας απασχόλησης νομικών κατά φύλο, 2011

Πηγή δεδομένων: Πανόραμα Απογραφικών Δεδομένων [panorama.statistics.gr].

Διαφοροποίηση καταγράφεται και μεταξύ των επιμέρους επαγγελματικών ομάδων εφόσον οι δικαστές δηλώνουν 48,6 ώρες εβδομαδιαίας απασχόλησης, οι δικηγόροι 45,5 και οι λοιποί επαγγελματίες του νομικού κλάδου 44,4 ώρες εβδομαδιαίας εργασίας. Τέλος, όσοι από τους νομικούς είναι εργοδότες δηλώνουν ότι εργάζονται λίγο περισσότερες ώρες (47,3) από τους αυτοαπασχολούμενους (45,7) και τους μισθωτούς (44,8).

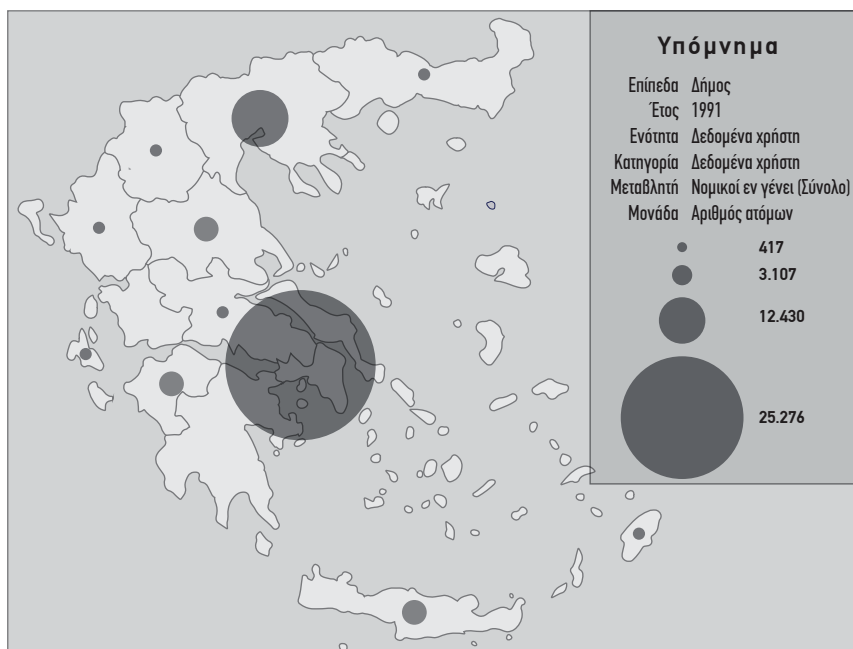
Η μεγάλη πλειοψηφία των νομικών (ποσοστό 95,3%) δηλώνουν ως κύρια πηγή πόρων ζωής το εισόδημα από την εργασία τους. Μεταξύ των γυναικών εμφανίζεται ένα μικρό ποσοστό της τάξης του 4,2% που δηλώνει ότι εξαρτάται οικονομικά από άλλους, ενώ για τους άντρες νομικούς το αντίστοιχο ποσοστό είναι εξαιρετικά χαμηλό καθώς περιορίζεται στο 1,8%. Οι απαντήσεις που αφορούν άλλες πηγές πόρων ζωής (περιουσία, επενδύσεις, δάνεια, αποταμιεύσεις, επιδόματα) είναι σπάνιες, σχετικά πιο διαδεδομένες μεταξύ των δικηγόρων (1,6%) από ό,τι μεταξύ των δικαστών (0,4%) και των λοιπών

επαγγελματιών του νομικού κλάδου (0,8%). Είναι πιθανό μέρος των απογραφέντων να αποκρύπτει πηγές κύριων πόρων ζωής. Ωστόσο αξίζει να σημειωθεί ότι το ποσοστό των νομικών που δηλώνουν ότι βασίζονται κυρίως στο εισόδημα από την εργασία τους είναι σχετικά υψηλότερο από το αντίστοιχο ποσοστό του συνόλου των ασκούντων επιστημονικά επαγγέλματα (91,5%).

3. Γεωγραφική κατανομή

Το μεγαλύτερο πλήθος των νομικών είναι συγκεντρωμένο στις δύο μητροπολιτικές περιφέρειες της χώρας, την Αθήνα (Περιφέρεια Αττικής) και την Θεσσαλονίκη (Περιφερειακή Ενότητα Θεσσαλονίκης (Χάρτης 1).

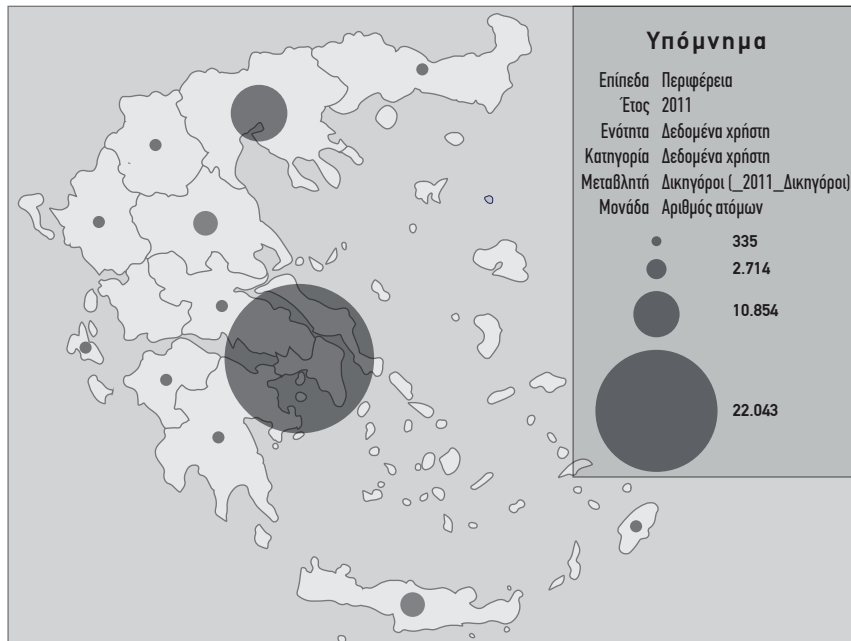
Χάρτης 1
Γεωγραφική κατανομή των εν γένει νομικών (261)
στις 13 Περιφέρειες, 2011

Πηγή δεδομένων: Πανόραμα Απογραφικών Δεδομένων [panorama.statistics.gr].

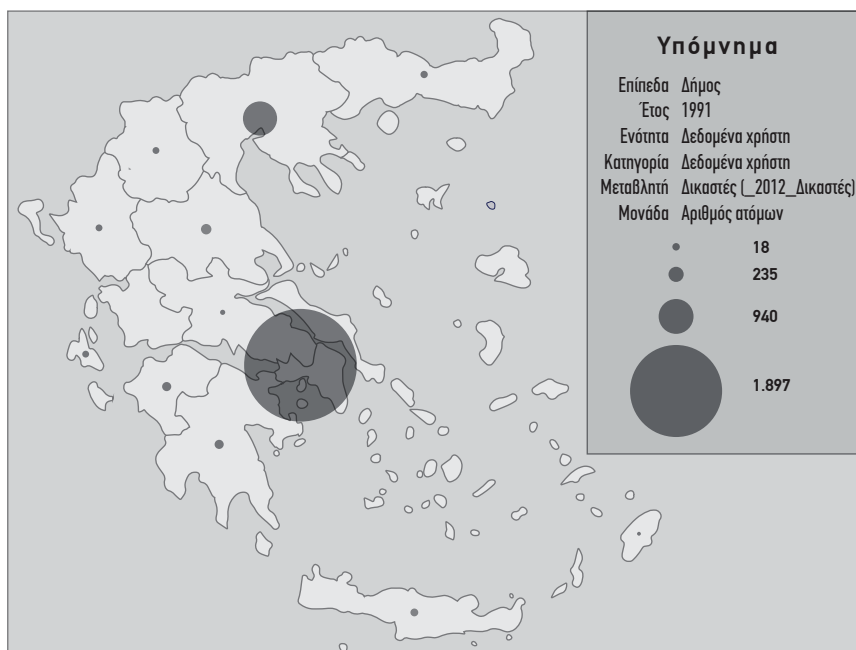
Η συγκέντρωση αυτή των νομικών υποχωρεί οριακά από 70,4% το 1991 σε 68,8% το 2001, ενώ παραμένει σταθερή στο ποσοστό 68,5% το 2011. Συνεπώς οι νομικοί, σε σχέση με τον συνολικό πληθυσμό των απογραφών ο οποίος συγκεντρώνεται στις περιοχές αυτές με ποσοστά 44,6% το 1991, 45,4% το 2001 και 45,7% το 2011, υπερεκπροσωπούνται στις δύο μητροπολιτικές περιοχές. Ειδικά δε για τη μητροπολιτική περιοχή της Αθήνας (Περιφέρεια Αττικής εξαιρουμένων των νησιών), οι αντίστοιχες τιμές συγκέντρωσης των νομικών είναι 57,5% το 1991, 55% το 2001 και 54% το 2011. Παρόμοια είναι άλλωστε η γεωγραφική κατανομή της πολυπληθέστερης επαγγελματικής ομάδας νομικών, εκείνης των δικηγόρων (Χάρτης 2), ενώ οι δικαστές χαρακτηρίζονται από ακόμα εντονότερη κατανομή (κατά 74,1%, Χάρτης 3) και οι λοιποί νομικοί από χαμηλότερη συγκέντρωση στις δύο μητροπολιτικές περιφέρειες (54,8%, Χάρτης 4).

Χάρτης 2
Γεωγραφική κατανομή των δικηγόρων (2611)
στις 13 Περιφέρειες, 2011

Πηγή δεδομένων: Πανόραμα Απογραφικών Δεδομένων [panorama.statistics.gr].

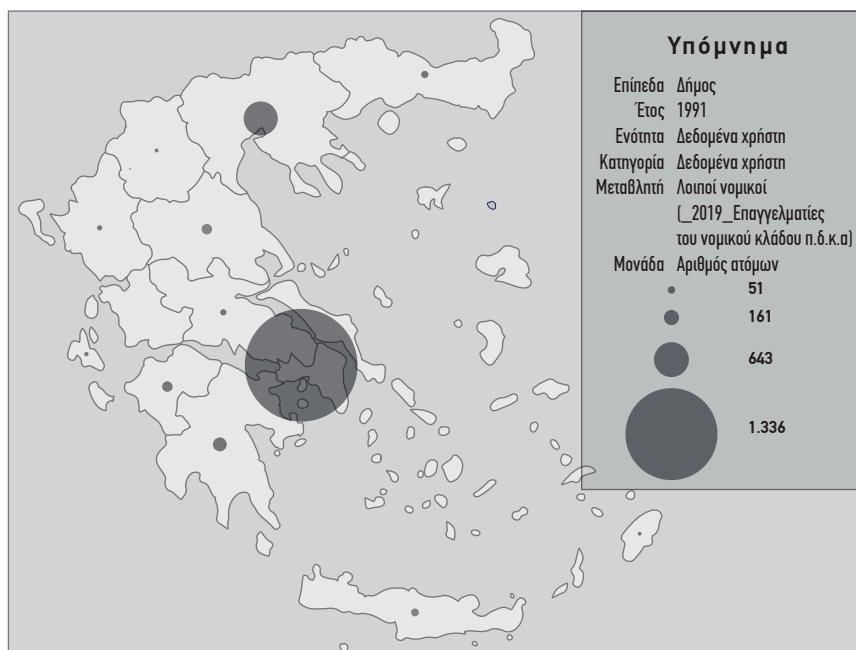
Χάρτης 3
Γεωγραφική κατανομή των δικαστών (2612)
στις 13 Περιφέρειες, 2011

Πηγή δεδομένων: Πανόραμα Απογραφικών Δεδομένων [panorama.statistics.gr].

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η συγκριτική εξέταση τόπου κατοικίας και τόπου γέννησης, ως παραμέτρων της γεωγραφικής κινητικότητας που συνδέεται με την άσκηση των νομικών επαγγελματιών. Λαμβάνοντας υπόψη τα στοιχεία της πιο πρόσφατης απογραφής του 2011 παρατηρείται ότι το 69% των νομικών κατοικούν στην Περιφέρεια στην οποία γεννήθηκαν, στο ίδιο περίπου ποσοστό (67%) που κατοικούν στην Περιφέρεια στην οποία γεννήθηκαν οι ασκούντες επιστημονικά επαγγέλματα συνολικά. Το ποσοστό αυτό ποικίλλει ανάλογα με τον τόπο γέννησης. Έτσι, για παράδειγμα, από το σύνολο των γεννηθέντων στην Περιφέρεια Πελοποννήσου νομικών, μόνο το 39% κατοικεί στην Περιφέρεια αυτή, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό, μεταξύ όσων νομικών γεννήθηκαν στην Αττική, ανέρχεται σε 93%. Το ποσοστό ποικίλλει, επίσης, ανάλογα με τον τόπο διαμονής. Από τους νο-

Χάρτης 4
Γεωγραφική κατανομή των των λοιπών νομικών (2619)
στις 13 Περιφέρειες, 2011

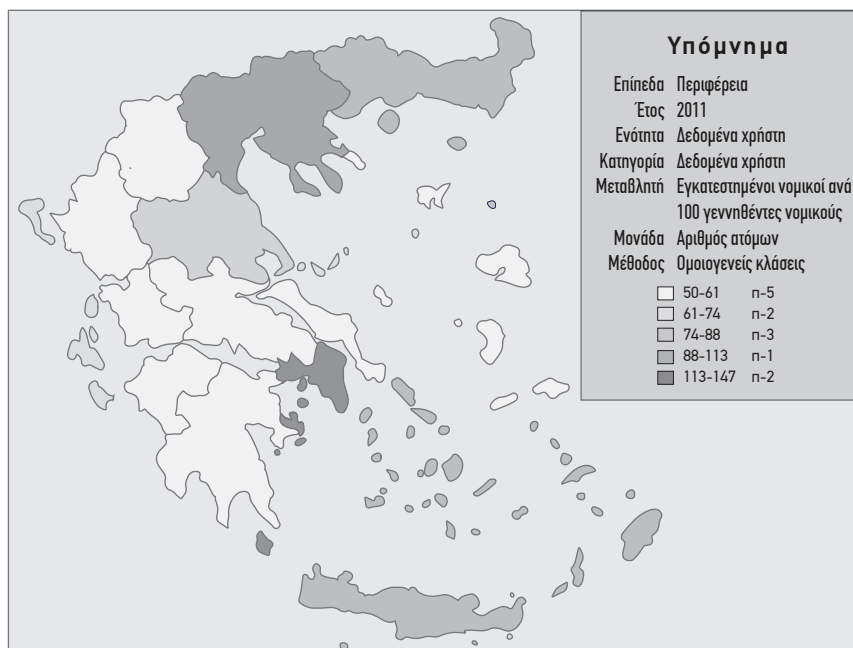
Πηγή δεδομένων: Πανόραμα Απογραφικών Δεδομένων [panorama.statistics.gr].

μικούς που κατοικούν στην Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου το 68% έχει γεννηθεί στην Περιφέρεια αυτή και επομένως το υπόλοιπο 32% έχει προσελκυστεί από άλλες περιοχές. Στη Δυτική Μακεδονία το ποσοστό των νομικών που έχουν γεννηθεί και κατοικούν στην Περιφέρεια αυτή ανέρχεται σε 85% και το αντίστοιχο ποσοστό προσέλκυσης μόλις σε 15%. Εάν εξετάσουμε ειδικά τους νεότερους νομικούς, ηλικίας έως 34 ετών, παρατηρείται μία σχετική μείωση της έλξης που ασκεί η Αττική ως τόπος διαμονής, καθώς επί του συνόλου των νομικών που κατοικούν στην Περιφέρεια αυτή το ποσοστό εκείνων που έχουν γεννηθεί σε άλλη Περιφέρεια μειώνεται από 37% σε 30%. Το γεγονός αυτό φαίνεται να συνδέεται περισσότερο με μία τάση των νεότερων δικηγόρων να παραμένουν στην Περιφέρεια του τόπου όπου γεννήθηκαν (σε ποσοστό 73%), κατά τι περισσότερο από τους μεγαλύτε-

ρους σε ηλικία δικηγόρους, παρά με την αύξηση της μετακίνησής τους προς τις υπόλοιπες Περιφέρειες της χώρας. Σε κάθε περίπτωση, η Αττική και η Κεντρική Μακεδονία είναι οι μόνες δύο Περιφέρειες στις οποίες οι εγκατεστημένοι νομικοί είναι περισσότεροι από όσους γεννήθηκαν εκεί, όπως φαίνεται στο Χάρτη 5.

Χάρτης 5

Λόγος εγκατεστημένων προς γεννηθέντες νομικούς ανά Περιφέρεια, 2011

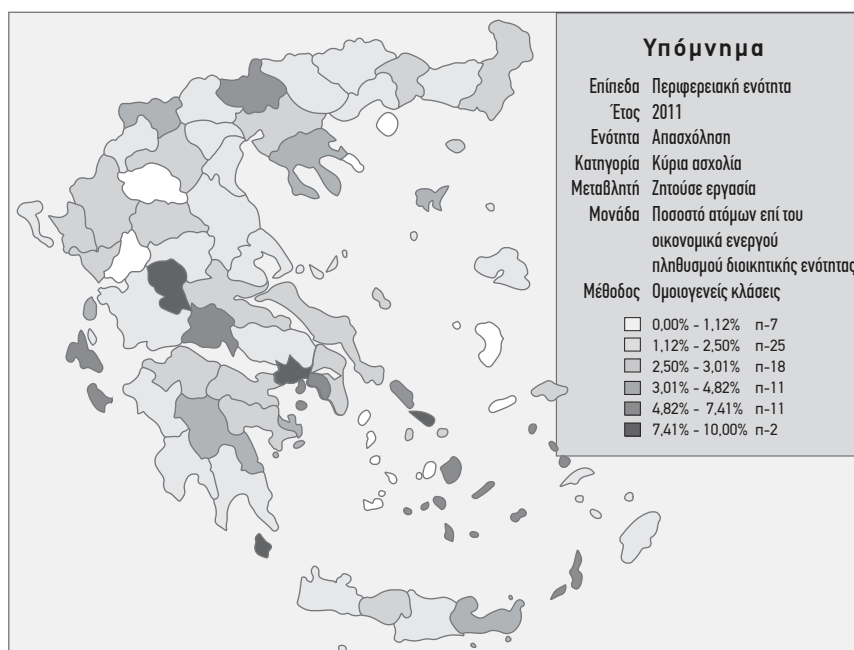
Πηγή δεδομένων: Πανόραμα Απογραφικών Δεδομένων [panorama.statistics.gr].

4. Πτυχιούχοι νομικής εκτός νομικού επαγγέλματος

Από το σύνολο των εργαζομένων πτυχιούχων νομικής, σχεδόν τρεις στους τέσσερις (73,5%) ασκούσαν το 2011 κάποιο νομικό επάγγελμα, ποσοστό που ήταν παρόμοιο μεταξύ αντρών (75%) και γυναικών (72,5%). Ανάμεσα στα άλλα επαγγέλματα που ασκούν οι πτυχιούχοι νομικής ξεχωρίζει εκείνο των γραμματέων διοίκησης και ειδικευμένων

γραμματιέων σε ποσοστό που δεν υπερβαίνει πάντως το 2%. Στο σύνολο των πτυχιούχων νομικών σχολών το ποσοστό ανεργίας ανερχόταν την ίδια χρονιά στο 5,5%,¹⁰ ποσοστό που ήταν κάπως υψηλότερο στις γυναίκες (5,9%) από ό,τι στους άντρες (5%), ενώ μεταξύ των αποφοίτων ηλικίας έως 34 ετών το ποσοστό αυτό υπερέβαινε το διπλάσιο, ανερχόμενο σε 11,4%, δηλαδή στην περίπτωση αυτή πρακτικά ίσο μεταξύ αντρών και γυναικών. Σημειώνεται ότι αυτά τα ποσοστά ανεργίας είναι σημαντικά χαμηλότερα από τα αντίστοιχα που εμφανίζει το σύνολο των αποφοίτων πανεπιστημιακής εκπαίδευσης (12% και 23% αντίστοιχα). Ο Χάρτης 6 απεικονίζει τη διακύμανση των ποσοστών ανεργίας στο επίπεδο των Περιφερειακών Ενοτήτων, όπου διαπιστώνεται σχετικά υψηλότερη ανεργία σε ορισμένες νησιωτικές περιοχές της χώρας.

Χάρτης 6
Ποσοστό ανεργίας των πτυχιούχων νομικής ανά Περιφερειακή Ενότητα

Πηγή δεδομένων: Πανόραμα Απογραφικών Δεδομένων [panorama.statistics.gr].

10. Το ποσοστό όσων είχαν προηγούμενη εργασία έφτανε το 3,1% και εκείνων που έψαχναν για πρώτη φορά εργασία το 2,4%.

Κατά την απογραφή του 2011 οι συνταξιούχοι νομικοί που απογράφησαν ανέρχονταν περίπου στους 17.000. Η αναλογία ανδρών και γυναικών στην περίπτωση αυτή λειτουργεί υπέρ των πρώτων και σε ποσοστό 58,4% έναντι του ποσοστού 41,6% αντίστοιχα, φανερώνοντας την προϋπάρχουσα ανδρική κυριαρχία στο επάγγελμα. Σημειώνεται, επίσης, ότι απογράφηκαν περίπου 3.000 γυναίκες απόφοιτες νομικής που δήλωσαν ως κύρια ασχολία τους τα «οικιακά». Σημαντικό μέρος αυτών των γυναικών (44,5%) είναι ηλικίας κάτω των 45 ετών, ενώ σχεδόν το 80% βρίσκεται σε σχέση γάμου.

5. Επίπεδο ζωής

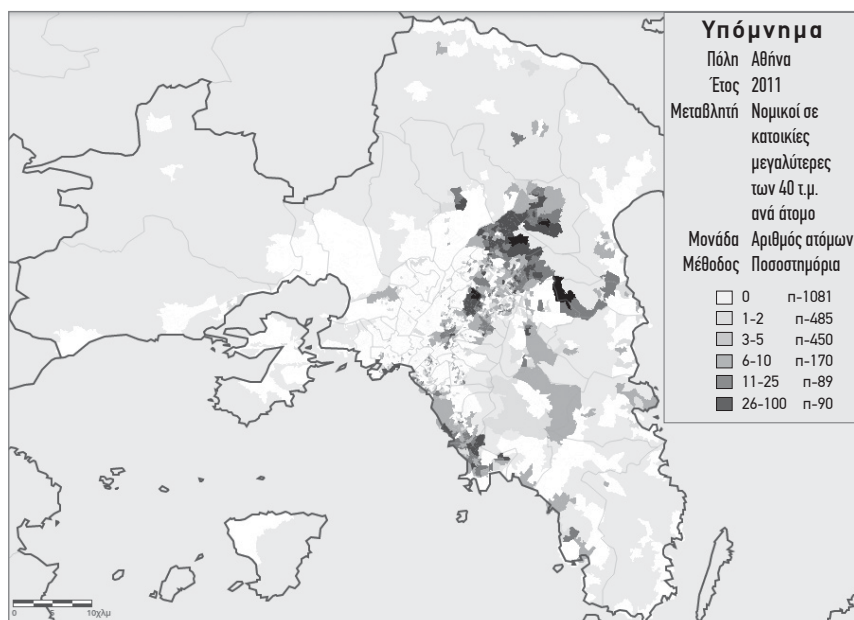
Σε ό,τι αφορά το επίπεδο ζωής τα απογραφικά δεδομένα μπορούν να παράσχουν έμμεσες μόνο πληροφορίες, με βάση τα χαρακτηριστικά της κατοικίας τα οποία κατά τεκμήριο συνδέονται με τις οικονομικές δυνατότητες των απογραφέντων. Στην απογραφή του 2011 οι νομικοί που ζούσαν σε νοικοκυριά τουλάχιστον τριών ατόμων διέθεταν κατοικίες με επιφάνεια κατά μέσο όρο 31 τ.μ. ανά άτομο. Με αυτόν τον τρόπο οι νομικοί τοποθετούνται στην κορυφή όλων των επιστημονικών επαγγελματιών για το σύνολο των οποίων ο αντίστοιχος μέσος όρος είναι 27,8 τ.μ. Αυτή η υπεροχή σε κάποιο βαθμό οφείλεται στο μεγάλο σχετικό ποσοστό των νομικών που βρίσκονται στην κορυφή της στεγαστικής ιεραρχίας με περισσότερα από 40 τ.μ. ανά άτομο και οι οποίοι ανέρχονται στο 27,6% του συνόλου των νομικών, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό για το σύνολο των επιστημονικών επαγγελματιών ανέρχεται στο 17,2%. Ωστόσο, ακόμα και αν αφαιρεθεί η κατηγορία των νομικών που βρίσκονται στην κορυφή της στεγαστικής ιεραρχίας, οι νομικοί εξακολουθούν να παραμένουν στις κορυφαίες θέσεις της ιεραρχίας αυτής, έστω και με μικρότερη διαφορά (24,3 τ.μ. ανά άτομο, έναντι 23,4 τ.μ. ανά άτομο για το σύνολο των επιστημονικών επαγγελματιών).

Ανάλογα συμπεράσματα προκύπτουν αν κανείς εξετάσει το ίδιο μέγεθος σε σχέση με διμελή και μονομελή νοικοκυριά. Οι νομικοί τοποθετούνται και πάλι στις υψηλότερες θέσεις (με μέσο όρο 43 τ.μ. και 50 τ.μ. διαθέσιμης επιφάνειας ανά άτομο έναντι 40,8 τ.μ. και 48,3 τ.μ. για το σύνολο των επιστημονικών επαγγελματιών αντίστοιχα). Επιπλέον οι νομικοί τοποθετούνται στην κορυφή της στεγαστικής

ιεραρχίας και ως προς τους ορόφους των κτιρίων, καθώς στο σύνολο των νομικών που διαμένουν σε πολυώροφα κτίρια ο «μέσος όροφος» κατοικίας είναι 2,73, υψηλότερος του ορόφου κατοικίας των πανεπιστημιακών (2,70), των γιατρών (2,64) και βέβαια του συνόλου των επιστημονικών επαγγελμάτων (2,23). Οι νομικοί έχουν ταυτόχρονα και το υψηλότερο ποσοστό κατοίκων σε ορόφους από τον πέμπτο όροφο και επάνω (14,9%) υπολειπόμενοι οριακά μόνο των πανεπιστημιακών (15,1%).

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η γεωγραφική αποτύπωση αυτών των μεγεθών εντός της μητροπολιτικής περιοχής της Αθήνας, αποτύπωση η οποία επιτρέπει την παρατήρηση της ιδιαίτερης κοινωνικής γεωγραφίας του επαγγέλματος. Ο Χάρτης 7 απεικονίζει το πλήθος των νομικών σε νοικοκυριά με τουλάχιστον τρία μέλη οι οποίοι μένουν σε κατοικίες με περισσότερα από 40 τ.μ. ανά άτομο.

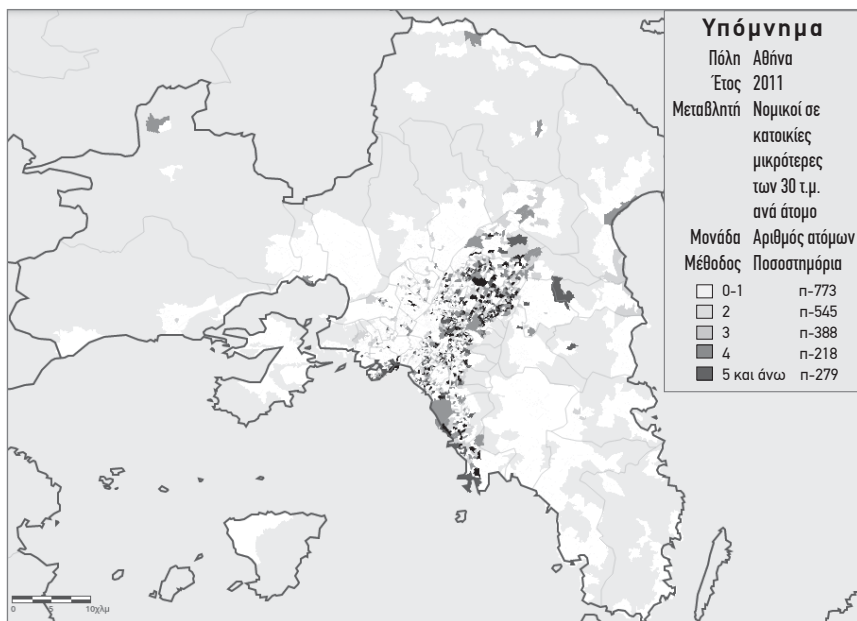
Χάρτης 7
Νομικοί σε κατοικίες μεγαλύτερες των 40 τ.μ. ανά άτομο
(νοικοκυριά τριών μελών και άνω), 2011

Πηγή δεδομένων: Πανόραμα Απογραφικών Δεδομένων [panorama.statistics.gr].

Είναι εμφανής η συγκέντρωση αυτής της κατηγορίας σε περιοχές των βορείων και νοτίων προαστίων του λεκανοπεδίου, σε τμήματα του κέντρου της πόλης και ιδιαίτερα στην περιοχή του Κολωνακίου, καθώς και σε ορισμένες περιοχές της ευρύτερης περιαστικής ζώνης, ιδιαίτερα προς τα ανατολικά. Αντίθετα, οι νομικοί σε νοικοκυριά με τουλάχιστον τρία μέλη που μένουν σε κατοικίες με περιορισμένη διαθέσιμη επιφάνεια (μικρότερη των 30 τ.μ. ανά άτομο) δεν εμφανίζουν έντονες χωρικές συγκεντρώσεις, αλλά βρίσκονται διάσπαρτοι σε διάφορες περιοχές, ιδιαίτερα πάντως στις κεντρικές και ανατολικές ζώνες κατοικίας εντός του λεκανοπεδίου (Χάρτης 8).

Χάρτης 8
Νομικοί σε κατοικίες έως 30 τ.μ. ανά άτομο
(νοικοκυριά τριών μελών και άνω), 2011

Πηγή δεδομένων: Πανόραμα Απογραφικών Δεδομένων [panorama.statistics.gr].

Η εξέταση της διακύμανσης του δείκτη της επιφάνειας κατοικίας ανά άτομο μεταξύ των επιμέρους επαγγελματικών ομάδων αναδεικνύει την πιο ευνοϊκή θέση που κατέχουν οι λοιποί νομικοί έναντι των δικηγό-

ρων και των δικαστών. Για νοικοκυριά με τρία ή περισσότερα μέλη το 37,4% των λοιπών νομικών μένουν σε κατοικίες με περισσότερα από 40 τ.μ. κατά κεφαλήν διαθέσιμης επιφάνειας σε σύγκριση με το 29,4% των δικαστών και το 26,7% των δικηγόρων. Η μέση κατά κεφαλήν επιφάνεια ανέρχεται σε 33,5τ.μ., 31,7τ.μ. και 30,7 τ.μ. αντίστοιχα. Ωστόσο οι διαφορές αυτές εξανεμίζονται αν δεν συμπεριληφθεί η πιο προνομιούχα ομάδα που διαθέτει κατοικίες επιφάνειας άνω των 40 τ.μ. κατά κεφαλήν, γεγονός που υποδεικνύει την παρουσία μίας ιδιαίτερα ευνοημένης κατηγορίας μεταξύ των λοιπών νομικών.

Τέλος, η εξέταση του μεγέθους της κατοικίας των νοικοκυριών των συνταξιούχων νομικών δείχνει ότι η μέση κατά κεφαλήν επιφάνεια κατοικίας είναι οριακά μεγαλύτερη της μέσης κατά κεφαλήν επιφάνειας της κατοικίας των οικονομικά ενεργών συναδέλφων τους. Όπως και οι οικονομικά ενεργοί νομικοί, οι συνταξιούχοι νομικοί απολαμβάνουν μέση επιφάνεια κατοικίας κατά τι μεγαλύτερη από το σύνολο των συνταξιούχων αποφοίτων πανεπιστημιακών σχολών (32 τ.μ. έναντι 30,5 τ.μ. αντίστοιχα για νοικοκυριά τριών ή περισσότερων μελών).

Συμπεράσματα

Τα παραπάνω ευρήματα οδηγούν σε ορισμένες βασικές επισημάνσεις που αφορούν τη δυναμική και τα χαρακτηριστικά των νομικών επαγγελματιών στην πορεία των τελευταίων δεκαετιών. Οι ασκούντες νομικά επαγγέλματα αυξάνονται στο διάστημα των τριών τελευταίων απογραφών (1991, 2001 και 2011) με γρήγορους ρυθμούς οι οποίοι, ωστόσο, υπολείπονται της αύξησης των ασκούντων επιστημονικά επαγγέλματα συνολικά. Ο ρυθμός ανανέωσης του επαγγελματικού δυναμικού, όπως υποδεικνύει ο λόγος των νέων νομικών προς τους μεγαλύτερους, είναι ιδιαίτερα υψηλός στους δικηγόρους και αναμενόμενα χαμηλός στα κλειστά επαγγέλματα των δικαστών, αλλά και των συμβολαιογράφων οι οποίοι περιλαμβάνονται στην κατηγορία των λοιπών νομικών.

Η συμμετοχή των γυναικών στα νομικά επαγγέλματα αυξάνεται με γρήγορους ρυθμούς έτσι ώστε να αποτελούν πλέον αδιαμφισβήτητη πλειοψηφία. Παρόλα αυτά, οι γυναίκες υπολείπονται έναντι των

ανδρών συναδέλφων τους ως προς τις θέσεις εργοδοτών και αυτο-απασχολούμενων. Άντρες και γυναίκες νομικοί επιλέγουν τη σύναψη γάμου σπανιότερα από ό,τι ο γενικός πληθυσμός, φαινόμενο που χαρακτηρίζει όχι μόνο τις νεότερες, αλλά και τις παλαιότερες γενιές. Οι γυναίκες νομικοί και ιδιαίτερα μάλιστα οι γυναίκες δικηγόροι αποκτούν λιγότερα παιδιά από ό,τι οι γυναίκες του γενικού πληθυσμού.

Τα επαγγέλματα των δικηγόρων και των λοιπών νομικών χαρακτηρίζονται διαχρονικά από υψηλά ποσοστά θέσεων αυτοαπασχόλησης που εμφανίζουν μικρή μείωση από το 1991 μέχρι το 2011. Οι ασκούντες νομικά επαγγέλματα έχουν σπουδάσει στην Ελλάδα σε αναλογία μεγαλύτερη από αυτή που συναντάται στο σύνολο των επιστημονικών επαγγελμάτων και συνεχίζουν τις σπουδές τους μετά τη λήψη του πρώτου πτυχίου σε αναλογία παρόμοια με αυτή που συναντάται στο σύνολο των επιστημονικών επαγγελμάτων. Το ποσοστό ανεργίας μεταξύ των νομικών είναι χαμηλό συγκρινόμενο με το ποσοστό ανεργίας στο σύνολο των ασκούντων επιστημονικά επαγγέλματα. Ωστόσο, το ποσοστό ανεργίας των νέων νομικών είναι διπλάσιο του ποσοστού για το σύνολο των νομικών.

Οι νομικοί εμφανίζουν σαφή συγκέντρωση στις δύο μητροπολιτικές περιοχές της χώρας, αν και διαπιστώνονται κατά την πρόσφατη περίοδο περιορισμένες ενδείξεις ανακοπής της τάσης αυτής. Το μέσο επίπεδο ζωής των νομικών, όπως αυτό μπορεί να εκτιμηθεί στη βάση των συνθηκών κατοικίας (μέγεθος επιφάνειας, όροφος) συγκρινόμενο με το μέσο επίπεδο ζωής των ασκούντων επιστημονικά επαγγέλματα συνολικά, κρίνεται σχετικά υψηλό. Το υψηλό αυτό επίπεδο ζωής φαίνεται να διατηρείται και μετά το τέλος του εργάσιμου βίου των νομικών. Ωστόσο, πρέπει να επισημανθεί η ύπαρξη μίας «ελίτ» εντός του επαγγέλματος, η οποία διακρίνεται από τους υπόλοιπους, τόσο ως προς το επίπεδο ζωής, όσο και γεωγραφικά. Η γεωγραφία αυτής της επαγγελματικής ελίτ στη μητροπολιτική περιοχή της Αθήνας παρουσιάζει έντονη συγκέντρωση σε περιοχές κατοικίας υψηλού κύρους στο κέντρο της πόλης, στα προάστια και την περιφερειακή ζώνη.

Η ανασκόπηση των βασικών κοινωνικοδημογραφικών χαρακτηριστικών των επαγγελματιών του ευρύτερου νομικού κλάδου, όπως αυτά εξελίσσονται από το 1991 μέχρι το 2011, με βάση τα στοιχεία των τριών τελευταίων απογραφών πληθυσμού, έδειξε τη δυναμική εξέλιξη των χαρακτηριστικών αυτών· εξέλιξη που αντανάκλα τις ση-

μαντικές αλλαγές στην κοινωνική φυσιογνωμία και γεωγραφία των νομικών επαγγελμάτων στην Ελλάδα ήδη από τη δεκαετία του 1990. Ωστόσο η εικόνα που εμφανίστηκε αφορά την εξέλιξη των νομικών επαγγελμάτων κατά την περίοδο πριν την οικονομική κρίση και δεν καλύπτει τις όποιες επιπτώσεις της μακροχρόνιας ύφεσης της ελληνικής οικονομίας. Τα στοιχεία της επόμενης απογραφής εικάζεται ότι θα αποτυπώσουν περαιτέρω συντελούμενες ανατροπές στα νομικά επαγγέλματα.

ΜΑΧΟΜΕΝΗ ΔΙΚΗΓΟΡΙΑ – ΜΑΧΟΜΕΝΗ ΜΗΤΡΟΤΗΤΑ. ΥΠΕΡΒΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΛΙΓΜΟΙ

Αμαλία Φραγκίσκου

Έναν αιώνα μετράει η γυναικεία παρουσία στο δικηγορικό επάγγελμα, ένα επάγγελμα απαιτητικό, σε απόλυτη συνάφεια με τον συχνά αποδιδόμενο επιθετικό χαρακτηρισμό του «μαχόμενου». Από τότε που «το λάλον δεσποινίδιον» κλήθηκε «να επανέλθῃ, ως τάχιστα, εκεί όπου φύσει ανήκει» έχουν συμβεί τεράστιες αλλαγές τόσο στην εξέλιξη της επαγγελματικής δραστηριοποίησης των γυναικών, όσο και σε αυτές καθαυτές τις ιδιαιτερότητες και τα χαρακτηριστικά του επαγγέλματος, το οποίο επηρεάστηκε από τις πολιτικοκοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις, σε ευρωπαϊκό και σε εθνικό επίπεδο.

Το δικηγορικό επάγγελμα, ως κατ' εξοχήν ελευθέριο επάγγελμα,¹ φέρει ορισμένα χαρακτηριστικά ιδιαίτερου κοινωνιολογικού ενδιαφέροντος που διαμορφώνουν το πλαίσιο ανάλυσης του εμπειρικού υλικού μας. Όπως τονίζει η Λαμπίρη-Δημάκη, η ερευνητική προσέγγιση των ελευθερίων επαγγελματίων συναρτάται με καίριους κοινωνιολογικούς προβληματισμούς μέσα στο πλαίσιο της ιστορικής ιδιαιτερότητας κάθε χώρας. Τα ελευθέρια επαγγέλματα, μεταξύ άλλων κοινών χαρακτηριστικών, περιβάλλονται με προνόμια και γι αυτό η δημόσια εικόνα τους αποτελεί πρότυπο προς μίμηση, κατέχουν καίρια θέση στην ταξική δομή –συγκεκριμένα στην μεσαία και ανώτερη τάξη– και προσφέρονται ως δίαυλος κοινωνικής κινητικότητας και κοινωνικής

1. Το δικηγορικό επάγγελμα φέρει χαρακτηριστικά και ελευθέριου, αλλά και «κλειστού» επιστημονικού επαγγέλματος, με την έννοια ότι η επίκληση της παρέμβασης της πολιτείας από την επαγγελματική ομάδα έχει αμφίθυμο χαρακτήρα, επειδή αποτελεί ταυτόχρονα απειλή της αυτορρυθμιστικής δυναμικής της, αλλά και αναγκαία προϋπόθεση της θεσμικής κατοχύρωσης της (Ρεθυμινιώτακη, 2005). Άλλως, όπως υποστηρίζεται, το υπεράριθμο των δικηγόρων δεν στοιχειοθετεί την έννοια του κλειστού επαγγέλματος.

αναπαραγωγής. Η μακροχρόνια εξειδίκευση και άσκηση που προϋποθέτουν συνεπάγεται κοινωνικές και οικονομικές ανταμοιβές, εξουσία και συμμετοχή στην διαμόρφωση των ελίτ.² Εκτός των κοινών χαρακτηριστικών με τα λοιπά ελευθέρια επαγγέλματα, στη χώρα μας, στην οποία παρατηρείται υπερπροσφορά νομικών υπηρεσιών, το δικηγορικό επάγγελμα παρουσιάζει ορισμένες ιδιαιτερότητες.

Οι νομικές σπουδές κυριαρχούν εμφανώς στην νεοελληνική κοινωνία η οποία από τον 19^ο ήδη αιώνα παρουσιάζει υπερπληθώρα δικηγόρων με εντυπωσιακά μεγαλύτερη ποσοστιαία αντιπροσώπευση από άλλες χώρες της Ευρώπης του 19^{ου} αιώνα,³ όπως κατέδειξε ο Τσουκαλός σε έρευνες για την Ελλάδα του 19^{ου} και 20^{ού} αιώνα. Από τις απαρχές του ελληνικού κράτους εντοπίζεται παράδοση «νομικοκρατίας» η οποία αλληλοσχετίζεται με το υπερδιογκωμένο κράτος.⁴ Η νομική υπερτροφία εξακολούθησε, αυξήθηκε δε η συμμετοχή των γυναικών στις νομικές σπουδές. Στο χρονικό διάστημα 1963- 1985, για παράδειγμα, η συμμετοχή των γυναικών στα νομικά τμήματα αυξήθηκε εντυπωσιακά, δηλαδή διπλασιάστηκε,⁵ καθώς και η στόχευση για επαγγελματική ανέλιξη.⁶

Στον διαρκώς αναπτυσσόμενο δικηγορικό κλάδο, από τη δεκαετία του 1950 και μετά συμμετέχουν όλο και πιο ενεργά οι γυναίκες, οι οποίες διεκδίκησαν και την άρση όλων των ανισοτήτων που αφορούσαν στην άσκηση των καθηκόντων τους.⁷ Η αύξηση συνεχίστη-

2. Λαμπίρη-Δημάκη, 2004, σελ. 4-7. Όπως διαπιστώνει ο Δικηγορικός Σύλλογος Αθηνών, παρά το ότι οι νομικοί αποτελούσαν πάντα το σημαντικότερο τμήμα της ελίτ που περιστοιχίζει την εξουσία, οι δικηγόροι, από τα μέσα ήδη του 19^{ου} αιώνα, αντιμετώπιζαν κατά την άσκηση του επαγγέλματός τους ποικίλα προβλήματα, τα σημαντικότερα από τα οποία παρέμειναν διαχρονικά, όπως για παράδειγμα μεταξύ άλλων, ο μεγάλος αριθμός τους, η άνιση κατανομή της πελατείας, η έλλειψη καταλλήλων δικαστικών αιθουσών, η απαξιωτική συμπεριφορά ορισμένων δικαστών, η καθυστέρηση της εκδίκασης των υποθέσεων και της έκδοσης των αποφάσεων.

3. Βλ. σχετικά: Τσουκαλός, 1981, σελ. 153 και Τσουκαλός, 1977, σελ. 439-440 στο Λαμπίρη-Δημάκη, 2004, σελ. 11-27.

4. Λαμπίρη-Δημάκη, 2004, σελ. 16-17.

5. Συγκεκριμένα, το 1965-1966 το 36% ήταν γυναίκες και το 64% άνδρες, ενώ στα μέσα της δεκαετίας του 1980 καταγράφεται ίση συμμετοχή (Λαμπίρη-Δημάκη, 2004, σελ. 452).

6. Σημειωτέον ότι, το 1964 μόνο το 27% των φοιτητριών ενδιαφέρονταν για μεταπτυχιακές σπουδές έναντι 58% των ανδρών, ενώ το 1984 τα δύο φύλα εξομοιώνονται.

7. Ενημερωτικά αναφέρουμε ότι το 1955 η Αγνή Ρουσοπούλου υπήρξε η πρώτη

κε και σταδιακά ο αριθμός των γυναικών ξεπέρασε κατά πολύ τον αριθμό των ανδρών.⁸ Πρέπει, ωστόσο, να τονίσουμε ότι, παρά την αριθμητική υπεροχή των γυναικών δικηγόρων,⁹ δεν υπάρχει η δυνατότητα ακριβούς αντιστοίχισης εγγεγραμμένων και ασκούντων το επάγγελμα και άρα πλήρους απεικόνισης της γυναικείας συμμετοχής στην άσκηση του επαγγέλματος στην χώρα μας. Η γενική εικόνα, σύμφωνα με εμπειρική έρευνα, είναι ότι το φύλο και τα χρόνια άσκησης δικηγορίας είναι καθοριστικοί παράγοντες τόσο της μορφής άσκησης του επαγγέλματος, όσο και της διαφοροποίησης των εκτιμήσεων και προτιμήσεων επαγγελματικής εξέλιξης.¹⁰

Φαίνεται, ωστόσο, ότι η διεκδίκηση άρσης των ανισοτήτων και η αριθμητική υπεροχή των γυναικών δεν συνεπάγονται την επιτυχή έκβαση και την γυναικεία «πραγμάτωση» στο δικηγορικό σώμα. Μάλιστα, στη βιβλιογραφία εκφράζεται συναφής θεωρητικός προβληματισμός σχετικά με την απλουστευτικότητα της αριθμητικής σύνδεσης με την ουσιαστική¹¹ γυναικεία επικράτηση («feminization») στο νο-

γυναίκα σύμβουλος που μετείχε σε Διοικητικό Συμβούλιο του Δικηγορικού Συλλόγου Αθηνών (ΔΣΑ). Βλ. Τρίχα, Καραμανωλάκης και Χριστοφιδάκη, 2011.

8. Αναφέρουμε την αύξηση του ποσοστού φοίτησης σε Νομικές σχολές των γυναικών της μεσαίας και ανώτερης τάξης που καταγράφηκε κατά τη δεκαετία του '90 και την τάση ενίσχυσης της καθαρά νομικής γνώσης κατά την επιστημονική εκπαίδευση των φοιτητών των Νομικών σχολών, φαινόμενο που χαρακτηρίστηκε ως νομική υπερεκπαίδευση Βλ. αναλυτικά, Σωτηρόπουλος, 1994.

9. Μόνο στον ΔΣΑ, που είναι ο πρώτος και ο μεγαλύτερος Δικηγορικός Σύλλογος της χώρας, σε σύνολο 21.766 εγγεγραμμένων δικηγόρων (το 2015), 9.263 είναι άντρες και 12.503 γυναίκες, δηλαδή σχεδόν 2 στους 3 δικηγόρους είναι γυναίκες (Πηγή: Δικηγορικός Σύλλογος Αθηνών). Ο συνολικός αριθμός των εγγεγραμμένων δικηγόρων στους 63 Δικηγορικούς Συλλόγους της χώρας το 2014 ανέρχεται σε 41.992 (<http://www.eklogesds.gr/>). Για τη γενικότερη εικόνα σε ευρωπαϊκό επίπεδο, βλ. πίνακα του Συμβουλίου των Ευρωπαϊκών Δικηγορικών Συλλόγων (CCBE) (<http://www.ccbe.eu/>).

10. Για παράδειγμα, εμπειρική έρευνα που διεξήχθη το έτος 2001, σε δείγμα τετρακοσίων (400) δικηγόρων των Αθηνών, κατέδειξε ότι οι γυναίκες είναι σαφώς λιγότερο ικανοποιημένες, με ποσοστό 32%, έναντι του 44,9% των ανδρών. Θα προτιμούσαν δε την παγία αντιμισθία σε ποσοστό 29,1% και τη συμμετοχή σε δικηγορική εταιρία, σε ποσοστό 18,4%, ενώ μόλις το 16,5% επιθυμεί την παραδοσιακή μορφή της άσκησης της δικηγορίας. Αντίθετα, οι άνδρες, επιθυμούν το ελεύθερο επάγγελμα σε ποσοστό 20,9% και την παγία αντιμισθία σε ποσοστό 19,9%, ενώ πολύ λιγότερο την συμμετοχή σε δικηγορική εταιρία, σε ποσοστό 13,3% (Ρεθυμινιώτακη, 2005).

11. Υπό το πρίσμα των όσων παρατίθενται, η ανάλυση του εμπειρικού μας υλικού δείχνει μηδαμινή την ουσιαστική γυναικεία επίδραση στο δικηγορικό επάγγελμα στη χώρα μας και γεννάει ερωτήματα για μελλοντικές ερευνητικές προσεγγίσεις.

μικό επάγγελμα. Ποιά κριτήρια μας επιτρέπουν να αναγνωρίσουμε ουσιαστική «φεμινιστική» συμμετοχή και αλλαγή στο επάγγελμα; Η προσέγγιση που αποδέχεται «γυναικεία» ή «ανδρικά» χαρακτηριστικά θεωρεί ότι γυναικεία επίδραση υπάρχει όταν χαρακτηριστικά, όπως η ενσυναίσθηση, η εγγύτητα, η μέριμνα και η συλλογικότητα, αναγνωρίζονται, εκτιμώνται και εκφράζονται κατά την άσκηση των νομικών καθηκόντων και λειτουργιών. Η άλλη οπτική, που δεν προσεγγίζει στερεοτυπικά τις ποιότητες των φύλων, αναγνωρίζει την συμμετοχή ως ουσιαστική όταν μπορεί να διαπιστωθεί γυναικεία επίδραση στο επάγγελμα, επίδραση που περιλαμβάνει αλλαγές τόσο στην άσκησή του (π.χ. προσαρμογές των συνθηκών εργασίας στην οικογένεια), όσο και στο ευρύτερο θεσμικό πλαίσιο (θέσπιση ουσιαστικών κανόνων που κυμαίνονται από τις επαγγελματικές διακρίσεις έως και σε κανόνες οικογενειακού και ποινικού δικαίου). Με αυτή την έννοια η γυναικεία συμμετοχή («φεμινιστική») αφορά την προσέγγιση ανάλυσης του νόμου από την οπτική των γυναικών και την προώθηση νομικών αλλαγών που βελτιώνουν γενικότερα τις υλικές και πολιτιστικές συνθήκες τους.¹² Το γεγονός αυτό αφορά γενικότερα τον εργασιακό βίο¹³ και των δυο φύλων και, κατά συνέπεια, τον οικογενειακό βίο αντίστοιχα. Γιατί μπορεί να φαίνεται ότι κάποια ζητήματα είναι γυναικεία ζητήματα, όμως δεν αφορούν μόνο τις γυναίκες. «Οι άντρες αντιμετωπίζουν παρόμοια προβλήματα, αν και για άλλους λόγους. Τα εργασιακά περιβάλλοντα που είναι απρόθυμα να φιλοξενήσουν εργαζόμενες μητέρες έχουν ακόμα περισσότερες αντιστάσεις για τους πατέρες. Αποθαρρύνοντας τους άντρες δικηγόρους από την ίση συμμετοχή στις οικιακές υποχρεώσεις ενισχύονται οι έμφυλες ανισότητες».¹⁴

Πρέπει επιπλέον να λάβουμε υπόψη μας για το αναλυτικό μας πλαίσιο και ρυθμίσεις¹⁵ που έχουν γίνει τα τελευταία χρόνια με την

12. Menkel-Meadow 1986, pp. 897-918.

13. Επίσης, στο πλαίσιο της ανάλυσης των εμπειρικών δεδομένων, λαμβάνουμε υπόψη και τις καταγεγραμμένες ανισότητες γενικά ως προς το φύλο στο διεθνές περιβάλλον. Σε παγκόσμια κλίμακα βάσει των στατιστικών στοιχείων του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας αποδεικνύεται η συνέχιση των ανισοτήτων μεταξύ των δύο φύλων στον τομέα της εργασίας, βλ. International Labour Office, 2016. Σχετικά με την απασχόληση στην σημερινή ελληνική πραγματικότητα βλ. Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ, 2016.

14. Rhode, 2002, σελ. 2217.

15. Ενδεικτικά, ν. 3919/2011 σχετικά με την άρση των υφιστάμενων γεωγραφικών περιορισμών, ν. 4093/2012 σχετικά με την μερική κατάργηση προνομίων των

επίκληση του «ανοίγματος» του επαγγέλματος και των εργασιακών «μνημονιακών»¹⁶ μεταρρυθμίσεων. Οι μεταρρυθμίσεις αυτές επέδρασαν σημαντικά στην ήδη διαφαινόμενη από την δεκαετία του 1980 τάση συγκεντρωτισμού και γραφειοκρατικοποίησης του δικηγορικού επαγγέλματος, διαμορφώνοντας την σημερινή μορφή του πλαισίου άσκησής του με την ανάπτυξη των δικηγορικών εταιριών, την εμφάνιση δικηγόρων οιονεί στελεχών επιχειρήσεων ή/και εντελώς υπαλληλοποιημένων και υπαμειβόμενων. Έτσι, το δικηγορικό επάγγελμα παρουσιάζει κατηγοριοποιήσεις που διαφοροποιούν τελείως το περίβλημά του από το περιεχόμενο άσκησής του, πλαίσιο το οποίο πρέπει να σκιαγραφήσουμε για την κατανόηση των εμπειρικών δεδομένων. Για παράδειγμα, ένας δικηγόρος αστικών κέντρων μπορεί να εργάζεται σε ελεύθερη δικηγορία, να την συνδυάζει με παγία αντιμισθία ή να εργάζεται αποκλειστικά σε έμμισθη σχέση με παγία αντιμισθία ή κατ' αποκοπήν. Σημαντική διαφοροποίηση αποτελεί, επίσης, το εάν αντικείμενο είναι η ένδικη διαφορά ή η συμβουλευτική υποστήριξη του πελάτη.

Από την πληθώρα των προαναφερθεισών περιπτώσεων, οι περιπτώσεις που μελετήθηκαν και παρουσιάζονται στο κείμενο αυτό αφορούν γυναίκες, μπότερες ανηλίκων που ασκούν αποκλειστικά ελεύθερη δικηγορία.

1. Η έρευνα

Στο πλαίσιο της διερεύνησης της ισορροπίας εργασίας και ζωής των αυτοαπασχολούμενων γυναικών δικηγόρων επιχειρήθηκε η ουδέτερη διερεύνηση της σχέσης επαγγελματικής και οικογενειακής τους ζωής ώστε να αναδειχθεί πώς βιώνεται ή βιώθηκε η σχέση αυτή. Πραγματοποιήθηκαν δέκα ημι-δομημένες συνεντεύξεις με γυναίκες με οικογένεια, οι οποίες προσεγγίστηκαν αρχικά με στοχευμένη επιλογή και, στη συνέχεια, με την τεχνική της χιονοστιβάδας. Οι αφηγήσεις των

δικηγόρων (υποχρεωτική δικαστική παράσταση ή υποχρεωτική παράσταση στην σύναψη συμβολαίων). Σχετικά με τον βαθμό απελευθέρωσης του επαγγέλματος και των επιπτώσεων αυτής της απελευθέρωσης, βλ. Κώτσι, Αθανασίου, κ.ά., 2015.

16. Για την θεσμική αντίσταση και τις νομικές προσφυγές του ΔΣΑ, βλ. Καλογριδάκης, 2012, σελ. 52-57.

γυναικών δικηγόρων απομαγνητοφωνήθηκαν και οι πολλαπλές ανώ-
νυμες πλέον αναγνώσεις τους προσέφεραν πλούσιο υλικό για ανάλυ-
ση και προβληματισμό. Ας σημειωθεί ότι οι συνεντεύξεις διεξήχθη-
σαν ενώ βρισκόταν σε εξέλιξη η πολύμηνη απεργία των δικηγόρων
και υπήρχε ενεργητική αντίσταση για τις «μνημονιακές» αλλαγές, με
αιχμή του δόρατος το προωθούμενο από την κυβέρνηση ασφαλιστικό
νομοσχέδιο. Υπήρξε άμεση ανταπόκριση στο αίτημα της συνέντευξης,
προθυμία και κατάθεση σκέψεων, πληροφοριών και βιωμάτων με
συγκροτημένο και μεστό λόγο. Οι περιπτώσεις γυναικών δικηγόρων
που ερωτήθηκαν κάλυπταν το ηλικιακό φάσμα από 30 έως 53 ετών,
ήταν μπότερες ανηλίκων παιδιών, ενός, δύο, αλλά και τριών παιδιών,
τα οποία επίσης ηλικιακά κυμαίνονταν από την ηλικία των τρισήμισι
μηνών έως 17 ετών. Ένα επιπλέον στοιχείο σημαντικό για την πλήρη
κατανόηση των εμπειρικών δεδομένων είναι ότι οι αφηγήτριες ζουν
και εργάζονται στην Αθήνα.

Μέσα από την ανάκληση της τροχιάς ζωής τους διερευνήθηκαν,
μεταξύ άλλων, οι επιλογές επαγγέλματος και μορφής επαγγελματι-
κής δραστηριότητας, ο οικογενειακός προγραμματισμός, καθώς και
οι στρατηγικές επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής που έχουν
αναπτυχθεί όχι μόνο στη σημερινή συγκυρία, αλλά και διαχρονικά.
Υπήρξε καταγραφή προβλημάτων ισορροπίας ζωής και εργασίας, αλλά
και των τρόπων επίλυσής τους. Τέλος, διερευνήθηκε η επίδραση της
οικονομικής κρίσης και οι αλλαγές που έχουν προκύψει και στις δύο
πτυχές της ζωής τους.

2. Ευρήματα

Παρά την εικασία ότι το προϋπάρχον νομικό περιβάλλον θα είναι κυ-
ρίαρχο οι περιπτώσεις που εξετάστηκαν καλύπτουν ένα ευρύτατο φά-
σμα κοινωνικής προέλευσης και ταξικής διαστρωμάτωσης καθώς οι
γυναίκες δικηγόροι που συμμετείχαν στην έρευνα προέρχονται τόσο
από αγροτικές οικογένειες, όσο και από οικογένειες κατά παράδοση
δικηγόρων. Ως προς την επιλογή του επαγγέλματος, όπως οι ίδιες
ανέφεραν –πλην μιας περίπτωσης ρητής παρέμβασης και καθοδήγη-
σης– δεν τους ασκήθηκε κάποια ιδιαίτερη πίεση από το οικογενειακό
τους περιβάλλον, εκτός από τις περιπτώσεις που και οι ίδιες αναγνω-

ρίζουν ως συνειδητό ή ασυνείδητο «μονόδρομο» την προϋπάρχουσα ύπαρξη ευοίωνων επαγγελματικών συνθηκών, δηλαδή μιας ήδη «στρωμένης δουλειάς».

Η μαχόμενη δικηγορία υπήρξε συνειδητή επιλογή, αν και οι νεώτερες γυναίκες δικηγόροι ανέφεραν ότι κατέβαλαν προσπάθειες για αναζήτηση εξαρτημένης εργασίας που, όμως, δεν καρποφόρησαν. Η μητρότητα υπήρξε, επίσης, συνειδητή απόφαση. Ανιχνεύονται κάποια κοινά χαρακτηριστικά, όπως η επιθυμία κοινωνικής ανόδου ή διατήρησης του ήδη υπάρχοντος οικογενειακού «status», η ευρύτητα των νομικών σπουδών και των δυνατοτήτων που προσφέρουν, καθώς, επίσης, και η αντίληψη για το επάγγελμα ως δημόσιο λειτουργήμα που επιτρέπει την κοινωνική προσφορά και τη συμμετοχή στο πολιτικό γίγνεσθαι.¹⁷ Κοινό χαρακτηριστικό και των δέκα περιπτώσεων υπήρξε η έντονη προσωπικότητα και η δυνατότητα πολυεπίπεδης ανάλυσης κατά την κατάθεση των σκέψεων, των πληροφοριών και των βιωμάτων τους.

2.1. Αγώνας και υπέρβαση

Το ελεύθεριο επάγγελμα γενικά και η δικηγορία ειδικότερα θεωρούνται ασυμβίβαστα με την μητρότητα επειδή δεν μπορούν να διευθετηθούν με χρονικούς περιορισμούς και απαιτούν και τα δύο πλήρη αφοσίωση. Επιπλέον δεν υπάρχει καμία θεσμοθετημένη παροχή για γυναίκες δικηγόρους παρά τις επανειλημμένες διεκδικήσεις προς τον Δικηγορικό Σύλλογο. Δεν προβλέπεται ως λόγος αναβολής κάτι σχετικό με το παιδί, όπως αρρώστια ή παρουσία του γονέα στο σχολείο. Δεν υπάρχει καμία πρόβλεψη για τις περιόδους που το σχολείο είναι κλειστό, οι δε δημόσιες εκπαιδευτικές δομές λειτουργούν πρωί, εντός του υπαλληλικού ωραρίου.¹⁸ Η δυσκολία άσκησης του δικηγορικού

17. Η εκπεφρασμένη αυτή θέση δείχνει την εσωτερίκευση του θεσμικού ρόλου του δικηγόρου ως άμισθου δημόσιου λειτουργού (ν.δ. 3026/54).

18. Η δυσαρμονία κοινωνικών ωραρίων είναι γενικά, ιδιαίτερα έντονη στην Ελλάδα (Μουρίκη, 2008-β, σελ. 24). Επίσης παρά την συγκρότηση ενός ενισχυμένου θεσμικού πλαισίου για την ισότητα των φύλων στην μεταπολιτευτική Ελλάδα (βλ. σχετικά Θανοπούλου, Κυλάκου, κ.ά., 1997) και τις θεσμικές μεταρρυθμίσεις διαπιστώνονται κενά και σημαντικές ελλείψεις (βλ. Ετήσιες εκθέσεις του Συνηγόρου του Πολίτη) που αποτελούν φραγμούς για την συμφιλίωση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών (βλ. Μαγγανάρα, 2011).

επαγγέλματος και εκπλήρωσης των γονεϊκών υποχρεώσεων απέναντι στα παιδιά όλων των ηλικιών εντείνεται από την ζωή στην Αθήνα, «μια πόλη εχθρική για τα παιδιά και εξοντωτική για τον δικηγόρο».¹⁹ Πρόκειται για δύο κόσμους παντελώς ασύμβατους στις σημερινές συνθήκες της χώρας γενικά και της Αθήνας ειδικότερα. Είναι για «σούπερ- ήρωες». Χρειάζεται επινόηση, ευελιξία και καταπόνηση. «Τρελός συνδυασμός». Απαιτείται προσωπική οριοθέτηση, ισορροπία και διπλωματία. Και οπωσδήποτε «εκτός από τη μάχη με τον εαυτό σου, μεγάλη υποστήριξη».

Έτσι, λοιπόν, επιστρατεύεται κάθε είδους προσφερόμενη βοήθεια και υποστηρικτικό δίκτυο.²⁰ Σημαντική στήριξη παρέχουν η γονεϊκή οικογένεια (παππούδες-γιαγιάδες), η συζυγική ανάληψη του πατρικού ρόλου ή έστω η κατανόηση, καθώς και η οικονομική άνεση που εξασφαλίζει την παροχή διάφορων υπηρεσιών, τόσο σχετικά με το σπίτι και το παιδί, όσο και με το γραφείο. Οι παράγοντες αυτοί ιδανικά θα πρέπει να συντρέχουν ταυτόχρονα και συχνά συντρέχουν.²¹ Γενικά, η όλη κατάσταση βιώνεται πιο ισορροπημένα όταν εμπλέκονται και οι δύο γονείς ή ο πατέρας στην ανατροφή του παιδιού, γεγονός που συμβαίνει συχνά. Επίσης υπάρχουν σύζυγοι που αναλαμβάνουν εκείνοι την οικονομική στήριξη, πολλές φορές με προσωπική θυσία των φιλοδοξιών ή εξάντληση των αντοχών τους.

Αποτελεί αξιοσημείωτο εύρημα, που εντοπίζεται στις νεότερες ηλικίες των περιπτώσεων που μελετήθηκαν, το πόσο πρόθυμα κάποιοι σύζυγοι και πατέρες προτιμούν να αναλάβουν την φροντίδα του παι-

19. Όπως συνεχίζει η ίδια ερωτώμενη, «ήτανε λοιπόν αυτό το κακό. Ότι δεν μπόρεσα να κάνω όσα ήθελα στη δουλειά μου. Επειδή απαιτεί πολύ χρόνο, πολλή ενέργεια, αφοσίωση, και κυρίως, όχι ωράριο, επειδή η δικηγορία το πρωί είναι τρεχάτε ποδαράκια μου, έχει μια τρεχάλα από το ένα σημείο στο άλλο, η πόλη μας είναι δύσκολη. Ούτε καν τα δικαστήρια δεν είναι μαζί όλα, απαιτούν πολύ μεγάλο τρέξιμο το πρωί, οπότε το απόγευμα θέλει να κάτσεις να συγκεντρώσεις τη δουλειά που έκανες το πρωί και να οργανώσεις τι θα κάνεις την επόμενη μέρα. Αυτό, λοιπόν, για μια μητέρα, είναι πολύ δύσκολο να το κάνει στους χρόνους που πρέπει».

20. Σημειώνουμε, επίσης, ότι στη χώρα μας η ύπαρξη των άτυπων δικτύων υποστήριξης συνδέεται με την εντυπωσιακή έλλειψη ζήτησης για πολιτικές φιλικές προς την οικογένεια και αποτελεί έναν από τους ανασταλτικούς παράγοντες για την παρατηρούμενη έλλειψη μιας συγκροτημένης πολιτικής συμφιλίωσης (Μουρίκη, 2008-β, σελ. 47).

21. Για παράδειγμα, μία περίπτωση μητέρας τριών, μάλιστα, παιδιών, που είπε ότι έχει βιώσει τη σχέση σχετικά ισορροπημένα, είχε τη στήριξη τεσσάρων γονέων, βοηθό στο σπίτι και στη φύλαξη των παιδιών και σύζυγο δικηγόρο που την υποστήριζε και στην εργασία της και στη φροντίδα των παιδιών.

διού ή και του σπιτιού από την πάλη στην «εργασιακή ζούγκλα». Ευκρινής είναι η αντίληψη ότι «οι ανάγκες είναι και των δυο γονιών» και συχνά σταθμίζεται τίνος η εργασία αποφέρει περισσότερα χρήματα. Γενικά τόσο από την προσωπική εμπειρία των αφηγητριών, όσο και από την ευρύτερη εμπειρία του επαγγελματικού τους κύκλου, σκιαγραφείται μεγάλη ποικιλία οικογενειακών μοντέλων και επιλογών που ενισχύουν την άποψη ότι κυρίαρχο ρόλο στην συμφιλίωση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής διαδραματίζουν οι προσωπικές αντιλήψεις.²²

Παρόλη την βοήθεια από τα μετόπισθεν - συχνά απεριόριστη από τους γονείς και επιπλέον από παρεχόμενες αμειβόμενες υπηρεσίες - η σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής εξακολουθεί να βιώνεται ως υπέρβαση «αν θέλεις να είσαι επαρκής κι όχι απλά να λέγεσαι δικηγόρος κι αν θέλεις να είσαι παρούσα στη ζωή των παιδιών σου». Η διάκριση αυτή μεταξύ της ουσιαστικής επαγγελματικής ή μητρικής ιδιότητας είναι σημαντική και αναδεικνύει το ζήτημα της αφοσίωσης και ουσιαστικής ανάληψης ενός ρόλου. «Το θέμα που τίθεται τελικά δεν είναι αν έχεις παιδιά ή αν έχεις γραφείο. Το θέμα είναι πού αφοσιώνεσαι και ποιο είναι το τίμημα». Η σκληρή πραγματικότητα επιβάλλει επιλογές και σοβαρές αποφάσεις για τις προτεραιότητες.

«Εγώ έβαλα τη δουλειά σε δεύτερη μοίρα σε σχέση με τη μητρότητα... Νίκησε, στη δική μου περίπτωση, η μητρότητα. Γυναίκα είχα πάντα. Αλλά έχεις γυναίκα το πρωί. Γυρνούσα από την δουλειά στις τέσσερις... Έλα όμως που η δουλειά σου σε θέλει και μετά. Μπορούσα να πληρώνω και για περισσότερο, αλλά αν έχεις μια γυναίκα από το πρωί μέχρι τα μεσάνυχτα, τότε δεν υπάρχει μητρότητα... Επαγγελματικά όμως δεν έκανα αυτά που είχα σκοπό να κάνω, που ήθελα να κάνω... Βλέπω άλλες γυναίκες, που είναι πιο πετυχημένες στη δουλειά τους, υποθέτω ότι δεν έγινε αυτό δίχως κόστος. Ή βλέπω άλλες γυναίκες οι οποίες δεν έχουν οικογένεια και έχουν πάει τρελά καλά».

Ένα επιπλέον μέτωπο που έχουν κάποιες περιπτώσεις να αντιμετωπίσουν στον επαγγελματικό χώρο είναι οι σεξιστικές διακρίσεις, οι οποίες, όπως ειπώθηκε, ελαχιστοποιούνται εάν «τονίσεις» την μητρό-

22. Βλ., σχετικά, Kalliath and Brough, 2008, pp. 323-327.

τητα, καθώς και οι εχθρικές προς την μητρότητα συμπεριφορές που, όπως αναφέρουν οι περισσότερες, εκπορεύονται ιδίως από άλλες γυναίκες.

«Όταν ανακοίνωσα στην εργοδότηριά μου, που ήταν μητέρα δύο παιδιών η ίδια και συνδικαλίστρια, μου απάντησε: 'Τι συμφορά με βρήκε! Γιατί, τί θα κάνω τώρα εγώ που εσύ είσαι έγκυος'; Στενοχωρήθηκα πάρα πολύ, πληγώθηκα πάρα πολύ. Σοκαρίστηκα».

Η μητρότητα πρέπει να κρύβεται γιατί μειώνει την επαγγελματική εικόνα.

«Όσες φορές έχει αρρωστήσει το παιδί κι έχω κάτσει σπίτι, έχω πει ότι έχω αρρωστήσει εγώ. Αυτό το δέχονται οι πελάτες, αλλά δεν τους έχω πει ότι έχει αρρωστήσει το παιδί μου. Και με άλλες μαμάδες συμβαίνει. Αν το πει ο άντρας όμως είναι μάγκας και μπράβο του.... Αισθάνομαι ότι αυτό ισχύει χίλια τα εκατό. Ο άντρας που θα πει στον πελάτη του ότι 'εγώ θα κάτσω σήμερα σπίτι γιατί είναι άρρωστο το παιδί μου' είναι οικογενειάρχης υπεύθυνος, τρυφερός, είναι μοντέρνος... μάγκας και μπράβο του. Η γυναίκα που θα πει αυτό είναι νοικοκυρούλα, 'να κάτσει σπίτι να πλύνει πιάτα'...».

2.2. Ο «κόσμος των τύψεων», αλλά και «η σύγκρουση που τρέφει»

Η μητρότητα οδηγεί αυτόματα στον «κόσμο των τύψεων».

«Από εκεί και πέρα δεν αισθάνεσαι ότι είσαι εντάξει ούτε με τα παιδιά σου, ούτε με τη δουλειά σου, ούτε με τον σύντροφό σου, ούτε με τον εαυτό σου. Σε όλα αισθάνεσαι ότι υστερείς. Τσαπατσουλίες. Και στη δουλειά κάνεις ευκολίες ... Σου μιλάνε τα παιδιά και ακούς με το μισό αυτί και με το άλλο μισό κοιτάς αν ήρθε η απάντηση στο e-mail. Μισά πράγματα... όλα μισά... Ένα δράμα. Πρέπει να συνδυάσεις τα ασυνδύαστα, πρέπει να είσαι σούπερ ήρωας για να διαχειριστείς όλο αυτό».

Αυτή η τόσο καθαρά εκπεφρασμένη σύγκρουση φαίνεται, επίσης, ότι «τρέφει», είναι πρόκληση για την επιβεβαίωση του τεράστιου

πλαισίου δυνατοτήτων των γυναικών δικηγόρων. Τρελαίνει, αλλά και γοητεύει! Οι περισσότερες αντλούν ικανοποίηση από το γεγονός ότι καταφέρνουν να διαχειριστούν τις καθημερινές αντιξοότητες, επίτευγμα που αποδίδουν σε «γυναικείες» ιδιότητες, όπως το να κάνεις πολλά πράγματα μαζί, «*multi task εργαλείο*», κατά την έκφραση μιας ερωτώμενης, στην γυναικεία ευφυΐα, στην προσαρμοστικότητα, στην ανοχή στους κόπους και στους πόνους, στην ανοχή της σύγκρουσης.

Η συγκρουσιακή, όπως χαρακτηρίστηκε, σχέση οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής, έχει να επιδείξει και θετικές πλευρές της δραστήριας εργαζόμενης μητέρας, όπως το πρότυπο ισότητας που προσφέρεται ως βίωμα στα παιδιά, η επιδίωξη της αυτοπραγμάτωσης μέσω της εργασίας και η αναγκαιότητα ανάληψης ευθυνών από τα παιδιά, γεγονός που πιθανά συντελεί στην αυτονομία τους.

«Θέλω το παιδί μου να αντιληφθεί ότι η μαμά δουλεύει, με ενδιαφέρει πάρα πολύ σαν πρότυπο... με ενδιαφέρει σαν πρότυπο ότι η μαμά δουλεύει.... να αντιληφθεί ότι η μαμά και συνεισφέρει και εργάζεται. Άρα υπάρχει ισότητα, άρα ισορροπία στο σπίτι, άρα και ο μπαμπάς θα βοηθάει στις δουλειές, άρα και το παιδί θα βοηθήσει στις δουλειές μελλοντικά, αλλά και να ξέρει ότι η μαμά δεν τελειώνει σαν άνθρωπος εδώ, ως μαμά».

Επιπλέον, η εμπειρία της μητρότητας αποτιμάται και σε νεοαποκτηθείσες ικανότητες:

«Επειδή εγκιβώτιζα όλα αυτά τα χρόνια, τώρα σε τρεις ώρες κάνω δουλειά 7-8 ωρών. ... Το μυαλό μου έμαθε να λειτουργεί αλλιώς... γιατί βρήκα καινούργια πράγματα που δεν τα είχα ψάξει. Δηλαδή, χωρίς όλη αυτή την ιστορία θα ήμουν ένα αυτοαναφορικό άτομο, ενώ τώρα είμαι ένας άνθρωπος με δυνάμεις που δεν τις φανταζόμουν ... Από τη στιγμή που έχεις γίνει ο σούπερ ήρωας εμπνέεις πολύ μεγαλύτερη εμπιστοσύνη στους πελάτες, γιατί πολλοί πελάτες ψάχνουν μαμά, μπαμπά, ...και από τη στιγμή που έχεις κάνει παιδί κι έχεις αρχίσει και ξεπερνάς τον εαυτό σου, μπαίνεις στη φάση 'φροντίζω άλλον', δίνεις... είσαι δοτική. Το εισπράττουν κι οι πελάτες αυτό».

2.3. Η παγίδα

Ωστόσο ο απολογισμός είναι πικρός. Εκπτώσεις παντού, φθίνουσα πορεία, τεράστιο ψυχολογικό κόστος.

«Πληρώνεις με πολύ μεγάλο τίμημα το γεγονός ότι θέλεις να ζήσεις τη μπρόντη, στην Ελλάδα. ... Γέννησα με καισαρική. Δώδεκα ημέρες μετά είχα δικαστήριο, διαζύγιο που είχε αναβληθεί δύο φορές. Και πήγα με καισαρική, χωρίς να μπορώ να προχωρήσω, να βγάλω το διαζύγιο. Δεν υπάρχει καμιά κατανόηση. Κι ο πελάτης όταν του το είπα, μου είπε δεν με ενδιαφέρει, εγώ θέλω να χωρίσω... Κράτησα την επαφή με την δουλειά, δεν την έχασα καθόλου, με επιτυχία, αλλά με πολύ μεγάλο ψυχολογικό τίμημα, τεράστιο!».

Παρά τους ελιγμούς και τις καταπονήσεις που είναι ή ήταν διατεθειμένες να κάνουν οι γυναίκες που μίλησαν, οι απώλειες είναι δεδομένες και ποικίλλει το που εντοπίζονται: στις στιγμές που χάθηκαν από την σχέση μπτέρας – παιδιού, στον κλονισμό του γάμου, στον επαγγελματικό χώρο, στην προσωπική υγεία. Αναφέρθηκαν μάλιστα πολλές περιπτώσεις με αυτοάνοσα νοσήματα και με ψυχολογική κατάρπωση.²³

«Για να τα βγάλω πέρα, έφτασα στα όρια των δυνάμεών μου, με απίστευτα ξενύχτια, με απίστευτη καταπόνηση του οργανισμού, με ασθένειες που εμφανίστηκαν ... Όταν τα παιδιά ήταν μικρά μπορεί να ξενυχτούσα εντελώς... ο ύπνος τριών ωρών την ημέρα είναι συνηθισμένο για δικηγόρους μπτέρες. Αλλά αυτό δεν μπορεί να μην αφήσει προβλήματα στην υγεία».

Σε κάθε περίπτωση η δικηγορία είναι παντελώς ασύμβατη με τη μπρόντη. Μεγάλη η ματαίωση, συνεχής η εξουθένωση και πικρές διαπιστώσεις αδιεξόδου.

23. Πολλές έρευνες διαπιστώνουν διεθνώς προβλήματα υγείας των γυναικών δικηγόρων καταγράφοντας δυσανάλογα υψηλά ποσοστά άγχους, κατάχρησης ουσιών, αναπαραγωγικές δυσλειτουργίες, δυσκολίες ψυχικής υγείας, Rhode, 2002, σελ. 2208-2209).

«Εμείς είμαστε λίγο τα κορόιδα της ιστορίας, δηλαδή τα έχουμε όλα πάνω μας. Έχουμε τη δουλειά μας, στην οποία θέλουμε και μπορούμε να είμαστε πάρα πολύ καλές. Το ότι έχουμε ένα σύντροφο ο οποίος μας βοηθάει στο σπίτι, συμμετέχει και το θεωρεί υποχρέωσή του να μοιράζεται τις δουλειές δεν σημαίνει τίποτα όμως, ‘μαμά’ ακούγεται. Δηλαδή είχαμε όλο το πακέτο της επιμέλειας, της φροντίδας, της οργάνωσης του οίκου και έχουμε και το πακέτο της δουλειάς και, φυσικά δεν το λέω γιατί είμαι κατά, ή ότι πρέπει να μην έχουμε... ότι πρέπει να γυρίσουμε στο νοικοκυριό, σε καμία περίπτωση, απλώς είχαμε το 100% και τώρα έχουμε το 200%».

Πρόκειται για μια κατάσταση που βιώνεται συγκρουσιακά και περιγράφεται αντιφατικά. Η μόνη λύση για την διαφύλαξη της πολυδιάστατης γυναικείας υπόστασης και την εκπλήρωση των μητρικών καθηκόντων φαίνεται να είναι η εξοντωτική υπερδραστηριοποίησή τους, που από την μια μεριά προσφέρει την αυτοπραγμάτωση και από την άλλη την πικρή διαπίστωση της ανεπάρκειας σε κάποια ή σε όλες τις πτυχές της ζωής τους.

2.4. Δύσκολοι καιροί

Η παρατεταμένη ύφεση που αντιμετωπίζει η χώρα και αφορά σε όλες τις πτυχές της καθημερινής ζωής έχει επιδεινώσει κατά πολύ την ήδη δύσκολη σύζευξη ρόλων, εφόσον η μείωση εσόδων συνεπάγεται περικοπές της όποιας βοήθειας στο σπίτι ή στην δουλειά και δυσλειτουργίες των ελάχιστων, ήδη από πριν, υπάρχουσών κρατικών δομών. Οι στρατηγικές που αναπτύσσονται συναρτώνται με την ηλικία των γυναικών και το στάδιο της επαγγελματικής τους σταδιοδρομίας.

Στις νεότερες ηλικίες αναζητούνται διαφυγές –δύο νέες δικηγόροι από τις ερωτώμενες αλλάζουν ήδη επάγγελμα, αν και αγαπούν την δικηγορία– διαπιστώνοντας ότι δεν υπάρχει καμία προοπτική άσκησης του ελεύθερου επαγγέλματος:

«Μπορεί να φαίνεσαι ή να λες ότι είσαι δικηγόρος – συνεργάτης ενός γραφείου, στην πραγματικότητα όμως είσαι υπάλληλος ...Στο δικηγορικό γραφείο που δούλευα υπάλληλος ήμουν, υπαμβόλη και υπεραπασχολούμενη ... Επί της ουσίας δεν έκανα πολύ διαφορετική δουλειά από ό,τι κάνει το παιδί με τους καφέδες».

Οι προσδοκίες για τον επαγγελματικό βίο είναι για τις νέες δικηγόρους οριακά ανύπαρκτες. Η διάψευση για την «πολυλειτουργικότητα» του πτυχίου γίνεται άμεσα και το κριτήριο για την μελλοντική πορεία είναι η επιβίωση με όρους «να μην υποφέρω τις τόσες πολλές ώρες που δουλεύουμε σήμερα». Σε κάποιες περιπτώσεις η δεινή επαγγελματική προοπτική οδηγεί σε ριζική απόφαση «να κλείσει το κεφάλαιο εργασία» και να ανοίξει ο δρόμος για ένα δεύτερο παιδί. Σε κάποιες άλλες περιπτώσεις βιώνεται σύγκρουση της επιθυμίας για ένα ακόμη παιδί και της αντικειμενικής αδυναμίας να υλοποιηθεί:

«Ήθελα να κάνω πολλά παιδιά, ... θα μείνω με το ένα... Αν κάτι από τα συνταγματικά μου δικαιώματα έχει αρχίσει να εμποδίζεται, είναι νομίζω η ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας. Υπάρχει αυτή η σύγκρουση μέσα μου... Τεράστια, κάθε μέρα. ... Είμαι σε μόνιμη σύγκρουση. Ενώ θα έπρεπε να είναι η χαρά, το αυτονόητο... Όταν λέω στους συναδέλφους ότι θα ήθελα και δεύτερο παιδί, μου λένε 'γιατί να κάνεις δεύτερο';».

Οι μεγαλύτερες σε ηλικία δικηγόροι που κράτησαν, με μεγάλο τίμημα, σε ένα μέτριο επίπεδο την δουλειά τους σκοπεύοντας να αναπληρώσουν όταν τα παιδιά μεγαλώσουν, βλέπουν τώρα ότι οι εξωτερικές συνθήκες δεν το επιτρέπουν:

«Τώρα δεν υπάρχει αντικείμενο. Δεν υπάρχει δουλειά. Έχει περιοριστεί η δουλειά. Δηλαδή τώρα που μεγάλωσαν κι εγώ μπορώ να διαθέσω περισσότερο χρόνο, η δουλειά είναι μειωμένη κατά το ένα τρίτο. Στο ένα τρίτο έχει μείνει».

Σε κάποιες περιπτώσεις η επαγγελματική δυσπραγία οδήγησε σε απόκτηση εμπειριών πολυτίμων, όπως το «να τρώμε μαζί το μεσημέρι», που αντισταθμίζουν προσωρινά την επαγγελματική ζημία, γιατί γενικά το γραφείο, είτε έχει δουλειά, είτε όχι, είναι ένας ζωντανός οργανισμός. «Αν το αφήσεις σε αφήνει».

Ζοφερή περιγράφεται η κατάσταση στα δικηγορικά γραφεία: πελάτες μαινόμενοι που πρέπει να κατευναστούν, επιθετικοί που σε απορρίπτουν, άνθρωποι σε κατάρρευση που πρέπει να στηριχθούν ψυχολογικά. Η πολύμηνη αποχή έχει δημιουργήσει άγχος και ανα-

σφάλεια. Η Παιδεία και η Υγεία είναι σε κατάρρευση και το σύστημα απονομής της Δικαιοσύνης εντελώς αποδιοργανωμένο, με τους δικαστικούς λειτουργούς να κρίνονται για έλλειψη ευαισθησίας και αίσθησης «φυσικού» δικαίου. Σε τομείς που πλήττονται άμεσα (πχ. απολύσεις, εργατικά) και χρειάζεται μια δεκαετία για να τελεσιδικήσει η απόφαση, υπάρχει πλέον αρνησιδικία, γεγονός που βλάπτει το δικηγορικό επάγγελμα και την εμπιστοσύνη του πολίτη στον θεσμό. Επίσης, λόγω της κρίσης, παρατηρείται το φαινόμενο της αντιποίησης του δικηγορικού επαγγέλματος από ανθρώπους που παρίστανται ως νομικοί παραστάτες χωρίς να είναι δικηγόροι, από εισπρακτικές εταιρίες και άλλα γραφεία.

Αυτή η κατάσταση διάλυσης, ζόφου και παρακμής επιφορτίζει με έναν επιπλέον ρόλο τις μητέρες δικηγόρους. Νιώθουν ότι πρέπει να προστατέψουν τα παιδιά τους, να αλλάζουν πρόσωπο γυρνώντας σπίτι, να δίνουν καθημερινά μάχη με τον εαυτό τους για να δείχνουν αισιόδοξες ώστε να μην αφήσουν τα παιδιά, ιδίως στην εφηβική ηλικία, να καταρρακωθούν από αυτό που συμβαίνει γύρω τους, *«να μην ακρωτηριαστούν»*, να μπορούν να σκέφτονται το μέλλον τους.

2.5. Οι προοπτικές

Οι προοπτικές του επαγγέλματος είναι δυσοίωνες γενικά και οι γυναίκες δικηγόροι πλήττονται περισσότερο. Όπως ανέφεραν, θα προσπαθήσουν να αποτρέψουν τα παιδιά τους από την επιλογή αυτού του επαγγέλματος. Παρατηρούν διαρκή έκπτωση όχι μόνο του δικηγορικού επαγγέλματος, αλλά και του επιπέδου των δικαστικών λειτουργών, καθώς και γενικότερα του συστήματος απονομής της Δικαιοσύνης. Όπως διαπιστώνουν το δικηγορικό επάγγελμα πλήττεται από υπαλληλοποίηση, απάνθρωπες συνθήκες εργασίας, πενιχρές αμοιβές, υποχρεωτική συσπείρωση σε σχήματα συνεργασίας πραγματικής ή σκηνοθετημένης,²⁴ πρόωρη συνταξιοδότηση και αναζήτηση άλλων

24. «Και ούτως ή άλλως τα σχήματα είναι κάτι. Τώρα, αν θα είναι εταιρεία, συγκατοίκηση, συστέγαση ή οτιδήποτε άλλο. Κι εγώ με πιάνω πολλές φορές σε πελάτες που θέλω να δώσω την εντύπωση γραφείου πιο μεγάλου να τους λέω ότι για τα ποινικά συνεργάζομαι με συνάδελφο, που όντως συνεργάζομαι, να παρουσιάζω αυτή τη σύνδεση πιο στενή απ' ό,τι είναι στην πραγματικότητα... Ένα πιο μεγάλο σχήμα, δηλαδή, με περισσότερο κύρος... Η δικηγορία είναι το φαίνεσθαι»

επαγγελματικών λύσεων. Η τελευταία αυτή τάση έρχεται σε αντίθεση με συναφή ευρήματα προηγούμενης έρευνας η οποία έχει καταγράψει το 2001 υψηλό ποσοστό ικανοποίησης των ερωτηθέντων από την μορφή της δικηγορίας, την οποία ασκούν, αλλά και με τους λόγους για τους οποίους οι ερωτώμενες επέλεξαν το δικηγορικό επάγγελμα.²⁵ Για κάποιες περιπτώσεις η υπαλληλοποίηση που διαφαίνεται στον ορίζοντα της δικηγορίας αντιμετωπίζεται σαν μια άχαρη συνθήκη εργασίας που μπορεί ίσως να διευκολύνει την μπρόττα λόγω της ύπαρξης ωραρίου απασχόλησης. Για κάποιες άλλες, όμως, περιπτώσεις από τις ερωτώμενες η έλλειψη μέτρων από την πολιτεία τις εξαναγκάζει σε εγκατάλειψη της εργασίας τους, με την φρούδα ελπίδα επιστροφής σε αυτήν στο μέλλον.

Παρά τις απαισιόδοξες προβλέψεις τους εκθέτουν προτάσεις για την βελτίωση των συνθηκών άσκησης του επαγγέλματος και προστασίας της μπρόττας και του γονεϊκού ρόλου γενικότερα. Οι προτάσεις τους, όμως, απαιτούν οικονομική στήριξη και θέσπιση μέτρων ευαισθητοποίησης της κοινωνίας και εδραίωσης της αντίληψης προστασίας της μπρόττας και του γονεϊκού ρόλου γενικότερα.

Ειδικότερα θεωρούν ότι ο Δικηγορικός Σύλλογος πρέπει να αναλάβει ουσιαστική δράση για να αντιμετωπίσει σοβαρά τα προβλήματα των γυναικών δικηγόρων. Επίσης, στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής διαδικασίας, τα συνδικαλιστικά όργανα των καθηγητών πρέπει να *«κατανοήσουν σε ποια κοινωνία δουλεύουν και ποιων γονιών τα παιδιά εκπαιδεύουν, μορφώνουν, κάνουν ανθρώπους»* και οι Σύλλογοι γονέων πρέπει να έχουν μια ουσιαστικότερη θέση και δράση. Όμως το ρυθμιστικό πλαίσιο είναι εκείνο που θα συντελέσει στην εμπέδωση και την εδραίωση μιας σωστότερης αντίληψης για τον γονέα ελεύθερου επαγγέλματι και μακροπρόθεσμα στην ωρίμανση της κοινωνίας.

25. Πέρα από το υψηλό ποσοστό ικανοποίησης των ερωτηθέντων από την μορφή της δικηγορίας, την οποία ασκούν, στην ίδια έρευνα του 2001 καταγράφηκε, επίσης, ότι οι υπόλοιποι δικηγόροι θα προτιμούσαν να εργάζονται ως ελεύθεροι επαγγελματίες και ακόμα περισσότερο να διατηρούν σταθερή πελατεία, αμειβόμενοι με παγία αντιμισθία. Λιγότερη επιθυμητή είναι η ένταξη στην ομαδική άσκηση δικηγορίας, με την μορφή δικηγορικών εταιριών. Απολύτως δε ανεπιθύμητη είναι η εξάρτηση από «εργοδότες» δικηγόρους (Ρεθυμνιωτάκη, 2005, σελ. 258-316).

Συμπεράσματα

Τα θέματα της ισορροπίας μεταξύ εργασίας και ζωής εκτός εργασίας, όπως και του καταμερισμού εργασίας βάσει φύλου μπορούν να ανιχνευθούν από τον 19ο αιώνα. Σημειώνοντας την κουλτούρα «πολλών ωρών» εργασίας στα νομικά επαγγέλματα, η Leila Robinson, η οποία υπήρξε η πρώτη γυναίκα που έγινε δεκτή ως μέλος στον Δικηγορικό Σύλλογο της Μασσαχουσέτης το 1882, έθεσε ήδη από τότε το ερώτημα εάν «είναι εφικτό για μια γυναίκα να εκπληρώσει με επιτυχία τα καθήκοντα της συζύγου, της μητέρας και της δικηγόρου ταυτόχρονα».²⁶ Η απουσία οποιασδήποτε ευελιξίας στις υπάρχουσες δομές σχετίζεται με τις πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες σε διεθνές και εθνικό επίπεδο.

Το ελεύθερο επάγγελμα γενικά και η δικηγορία ειδικότερα, όπως κατέδειξε η έρευνά μας, θεωρείται από τις γυναίκες δικηγόρους ασυμβίβαστο με την μητρότητα, επειδή, μεταξύ άλλων παραγόντων, η άσκσή του δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί εντός των χρονικών περιορισμών των θεσμοθετημένων ωραρίων. Οι περιπτώσεις που μελετήθηκαν ανέδειξαν πολλές πτυχές της σχέσης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής, σκιαγραφώντας έναν «κόσμο τύψεων», μια «σύγκρουση που τρέφει» προσφέροντας ικανοποίηση, αλλά και μία συνεχή υπέρβαση των πνευματικών, ψυχικών και σωματικών ορίων.

Σημαντική στήριξη παρέχει στις γυναίκες δικηγόρους η πατρική τους οικογένεια, η ανάληψη του πατρικού ρόλου από το σύζυγο και η κατανόηση εκ μέρους του. Παρά τους ελιγμούς που είναι ή ήταν διατεθειμένες να κάνουν και τις παρεπόμενες καταπονήσεις, οι απώλειες είναι δεδομένες. Το μόνο που ποικίλλει είναι πού αυτές εντοπίζονται: στις στιγμές που χάθηκαν από την σχέση μητέρας-παιδιού, στον κλονισμό του γάμου, στον επαγγελματικό χώρο, στην προσωπική τους υγεία.

Η κατάσταση βιώνεται συγκρουσιακά και απαιτεί εξοντωτική υπερδραστηριοποίηση για την διαφύλαξη της πολυδιάστατης γυναικείας υπόστασης και της ποθούμενης αυτοπραγμάτωσης τόσο στην επαγγελματική, όσο και στην οικογενειακή ζωή. Η κρίση που αντιμετωπίζει η χώρα και αφορά σε όλες τις πτυχές της καθημερινής ζωής έχει επιδεινώσει και τις συνθήκες άσκησης του επαγγέλματος του δικηγόρου.

26. Bacik and Drew, 2006, σελ. 138.

Οι προοπτικές εξέλιξης του επαγγέλματος διαγράφονται δυσοίωνες, ιδιαίτερα για τις γυναίκες δικηγόρους που εκ των πραγμάτων καλούνται να συνεχίσουν να εξισορροπούν την εργασία και την οικογένεια σε εξαιρετικά δυσμενείς συνθήκες.

Βιβλιογραφία

- BaciK, I. and Drew, E. (2006). Struggling with juggling: Gender and work-life balance in the legal professions. *Women's Studies International Forum*, 29 (2), March–April, pp. 136-146.
- Δικηγορικός Σύλλογος Αθηνών. <http://www.dsanet.gr/1024x768.htm>
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2015). *Ειδικό Ευρωβαρόμετρο 428* (82.4), Ισότητα των φύλων, Βρυξέλλες.
- Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο (2016). Επιτροπή Δικαιωμάτων των Γυναικών και Ισότητας Φύλων, *Assessment of the European Globalization Adjustment Fund from a gender equality perspective*, Policy department for Citizens Rights and constitutional Affairs, study for FEMM Committee, PE 571.358
- Θανοπούλου, Μ., Κυλάκου, Κ., Κωτσοβέλου, Β. και Παπαρούνη, Ρ. (1997). *Η σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής γυναικών*. Αναγνώριση πεδίου. ΚΓΜΕ/ΔΙΟΤΙΜΑ.
- Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ (2016). *Ετήσια Έκθεση: Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση*. Αθήνα, Μάρτιος.
- International Labour Office (2016). *Women at work trends 2016*. Geneva.
- Kalliath, T. and Brough, P. (2008). Work-life balance: A review of the meaning of the balance construct. *Journal of Management and Organisation*, 14 (3), pp. 323-327.
- Καλογριδάκης, Ι. (επιμ.) (2012). *Ελληνική δικηγορία: Μνημονιακοί μύθοι και καθημερινές πραγματικότητες*. Αθήνα: Δικηγορικός Σύλλογος Αθηνών.
- Κώτσι, Α., Αθανασίου, Ε., κ.ά. (2015). *Βαθμός απελευθέρωσης των επαγγελματιών και αναμενόμενες επιπτώσεις*, Εκθέσεις 71. Αθήνα: ΚΕΠΕ.
- Λαμπίρη-Δημάκη, Ι. (2004). *Νομικές σπουδές και νομικά επαγγέλματα στην Ελλάδα*. Αθήνα: Σάκουλας.
- Μαγγανάρα, Ι. (επιμ.) (2011). *Διακρίσεις κατά των γυναικών στην εργασία και πολιτικές της ευρωπαϊκής Ένωσης για την καταπολέμησή τους*, Σύνδεσμος για τα δικαιώματα της γυναίκας. Αθήνα: εκδ. Οδυσσέας.

- Menkel-Meadow, C. (1986). *The comparative sociology of women lawyers: the “feminization” of the legal profession*. University of California Press, Osgoode Hall, *Law Journal* 24 (4), pp. 897-918. Στο <http://digitalcommons.osgoode.yorku.ca/ohlj/vol24/iss4/6>
- Μουρίκη, Α. (2008). Πολιτικές προτεραιότητες και σημαντικά ζητήματα που αναδύονται σε σχέση με τη συμφιλίωση οικογένειας και επαγγελματικής ζωής. Σειρά Μελέτες-Έρευνες ΕΚΚΕ. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ).
- Ρεθυμνιωτάκη, Ε. (2005). Οι δικηγόροι των Αθηνών: Μια κοινωνιολογική προσέγγιση. Στο Χ. Βερναρδάκης (επιμ.), Ινστιτούτο VPRC, *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα 2004, Αναλύσεις πολιτικής και κοινωνικής έρευνας* (σελ. 258-316). Αθήνα: Σαββάλας.
- Rhode, L. D. (2002). Balanced lives for lawyers. *Fordham Law Review*, 70 (6). Στο <http://ir.lawnet.fordham.edu/flr/vol70/iss6/16>
- Συμβούλιο Ευρωπαϊκών Δικηγορικών Συλλόγων (CCBE). <http://www.ccbe.eu/>
- Συνήγορος του Πολίτη (2014, 2013). Ετήσια Ειδική Έκθεση Συνηγόρου Πολίτη «Φύλο και εργασιακές σχέσεις», <http://www.synigoros.gr/resources/docs/ee2014-13-fylo--2.pdf>, <http://www.synigoros.gr/resources/docs/11-filo--2.pdf>
- Σωτηρόπουλος, Δ. (1994). Διαχρονικές τάσεις στην σπουδή των νομικών και το φαινόμενο της νομικής υπερεκπαίδευσης. Στο Ι. Λαμπίρη-Δημάκη (επιμ.) *Νομικές σπουδές και νομικά επαγγέλματα στην Ελλάδα* (σελ. 57-78). Αθήνα: Σάκκουλας.
- Τράντας, Γ. (1994). Το περιεχόμενο της νομικής εκπαίδευσης: διαχρονικές τάσεις. Στο Ι. Λαμπίρη-Δημάκη (επιμ.) *Νομικές σπουδές και νομικά επαγγέλματα στην Ελλάδα* (σελ. 92-102). Αθήνα: Σάκκουλας.
- Τρίχα, Λ. (2003). *Δικηγορείν εν Αθήναις... Μια διαδρομή στον 19ο αιώνα*. Αθήνα-Κομοτηνή: Σάκκουλας.
- Τρίχα, Λ., Καραμανωλάκης, Β. και Χριστοφιδάκη Ε. (επιμ.) (2011). *Ένας αιώνας Δικηγορικός Σύλλογος Αθηνών*. Αθήνα: Ψηφιακό Αρχείο Δ.Σ.Α.
- Τσουκαλάς, Κ. (1977). *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα 1830-1922*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Τσουκαλάς, Κ. (1981). *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος. Η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα*. Αθήνα: Θεμέλιο.

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΖΩΗ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΔΙΚΑΣΤΩΝ. ΜΙΑ ΑΣΥΜΠΤΩΤΗ ΣΧΕΣΗ

Έμμυ Φρονίμου

Η διερεύνηση των παραμέτρων που επηρεάζουν τη σχέση μεταξύ προσωπικής, οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής των ελληνίδων δικαστικών λειτουργών (δικαστών και εισαγγελέων) είναι το αντικείμενο της παρούσας μελέτης. Ειδικότερα διερευνώνται οι δυσκολίες, οι ανάγκες, οι επαγγελματικές φιλοδοξίες και οι προσδοκίες, καθώς και οι στρατηγικές, τις οποίες τα δρώντα υποκείμενα επιλέγουν να μεταχειριστούν για να υπερβούν τη διχοτομική αντίθεση οικογένεια–εργασία, στην έμφυλη διάστασή της. Για το σκοπό αυτό πραγματοποιήθηκαν, με την τεχνική της χιονοστιβάδας (snowball), δέκα ημικατευθυνόμενες συνεντεύξεις σε εννέα δικαστίνες και μία εισαγγελέα παραγωγικής ηλικίας, με ένα τουλάχιστον ανήλικο παιδί, μέσα στους μήνες Απρίλιο και Μάιο του 2016. Έγινε, επίσης, και μία ενδέκατη συνέντευξη με πληροφόρητη-κλειδί, μέλος του συνδικαλιστικού οργάνου της Ένωσης Δικαστών και Εισαγγελέων, κατά τη διάρκεια της οποίας εκτέθηκαν όλα τα σημαντικά προβλήματα του κλάδου και ιδιαίτερα εκείνα που απασχολούν τις γυναίκες δικαστές και εισαγγελείς. Αξίζει να αναφέρω ότι, όλων των παραπάνω συνεντεύξεων, είχε προηγηθεί μία ακόμα πολύωρη πιλοτική συνέντευξη, που έγινε στο σπίτι μου, με δικαστίνα του φιλικού μου περιβάλλοντος, σε μία προσπάθεια να αποκτήσω μία πρώτη συνολική εικόνα του αντικειμένου, να αναγνωρίσω κάποια κρίσιμα σημεία και να διαμορφώσω ανάλογα τα προς συζήτηση θέματα στον οδηγό συνέντευξης που είχα προσχεδιάσει. Το υλικό που προέκυψε από την έρευνα ήταν ιδιαίτερο πλούσιο, ωστόσο για τις ανάγκες του παρόντος κειμένου έγινε επιλογή να παρουσιαστεί ένα μέρος του.

Οι ηλικίες των δικαστικών λειτουργών με τις οποίες πραγματοποίησα συνέντευξη κυμαίνονταν μεταξύ 38 και 51 ετών. Συγκεκριμένα, μία μόνον ήταν 38 ετών και επίσης μία ήταν 51 ετών. Οι υπόλοιπες οκτώ ανήκαν στην ηλικιακή ομάδα μεταξύ 40 και 49 ετών. Σε σχέση με τα παιδιά οι μισές συνομιλήτριές μου είχαν από δύο παιδιά, ενώ τρεις από αυτές είχαν μοναχοπαίδια. Υπήρχαν και δύο περιπτώσεις που ήταν τρίτεκνες, η μία από δίδυμα. Αξίζει να σημειωθεί ότι τα περισσότερα παιδιά (10) ήταν πολύ νεαρής ηλικίας, κάτω των 9 ετών, ενώ η ηλικία των υπολοίπων παιδιών (7) κυμαινόταν μεταξύ 11 και 17 ετών. Όσον αφορά το βαθμό των συνομιλητριών μου οι τρεις ήταν Εφέτες, δύο ήταν Πρόεδροι Πρωτοδικών, τέσσερις ήταν Πρωτοδίκες και μια Εισαγγελέας Πρωτοδικών. Οι μισές συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν στα γραφεία των Δικαστηρίων της Ευελπίδων. Μία συνέντευξη έγινε στο Εφετείο Αθηνών, δύο δικαστίνες μου ζήτησαν να πάω στο σπίτι τους γιατί είχαν μικρά παιδιά και δύο εξέφρασαν την επιθυμία να έλθουν στο ΕΚΚΕ.

1. Η είσοδος στο ερευνητικό πεδίο

Σχεδίασα την είσοδό μου στο ερευνητικό πεδίο ακολουθώντας τα υποκείμενα της έρευνάς μου στους δικούς τους χώρους. Προσκεκλημένη σε επιστημονικό συνέδριο με παρουσία πολλών δικαστών είχα την ευκαιρία να συστηθώ από φίλη δικαστίνα σε άλλες συναδέλφους της. Κατά τη διάρκεια του ολοήμερου συνεδρίου είχα την δυνατότητα να μιλήσω με μερικές από αυτές για την έρευνα και να ρωτήσω, όσες πληρούσαν τα ηλικιακά και οικογενειακά κριτήρια, αν επιθυμούσαν να συμμετάσχουν. Η ανταπόκρισή τους υπήρξε πολύ θετική. Μερικές μάλιστα πρότειναν, και πριν ακόμα τους το ζητήσω, να μου συστήσουν και άλλες συναδέλφους τους που βρισκόντουσαν ήδη εκεί ή που σκόπευαν να επικοινωνήσουν μαζί τους την επόμενη μέρα. Ανταλλάξαμε τηλέφωνα με τέσσερις δικαστίνες και σε σύντομο χρονικό διάστημα αρχίσαμε τις πρώτες συνεντεύξεις. Κατά τη διάρκεια αυτών των πρώτων επαφών και μετά το τέλος της συνέντευξης, οι συνομιλήτριές μου μου έδιναν στοιχεία επικοινωνίας και για άλλες συναδέλφους τους, στις οποίες είχαν ήδη μιλήσει ή τις έπαιρναν τηλέφωνο ακόμα και εκείνη τη στιγμή, για να τους προτείνουν να συμμετάσχουν στην έρευνα.

Έτσι, με την τεχνική της χιονοστιβάδας, μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα είχα τη δυνατότητα να συμπληρώσω τον αριθμό των συνομιλητριών μου για τις δέκα συνεντεύξεις που απαιτούνταν. Στις τηλεφωνικές μου προσπάθειες επικοινωνίας λίγες φορές χρειάστηκε να επιμείνω. Συνήθως οι κλήσεις μου έπαιρναν απάντηση είτε άμεσα, είτε σε σύντομο χρονικό διάστημα. Επακολουθούσαν «διαπραγματεύσεις» για να βρεθεί ημέρα με αρκετό διαθέσιμο χρόνο και να οριστεί ο τόπος της συνέντευξης σε χώρο ήσυχο και δίχως την παρουσία τρίτων προσώπων. Οι περισσότερες συνεντεύξεις κύλησαν χωρίς σημαντικές διακοπές. Μερικές είχαν ολιγόλεπτες παύσεις για να δοθούν τηλεφωνικές οδηγίες ή να παραληφθούν έγγραφα και μία φορά χρειάστηκε να βγω απ' το γραφείο για δεκαπέντε λεπτά, μέχρι να ολοκληρωθεί μια σύντομη ανακριτική διαδικασία. Ωστόσο, στάθηκα, σε γενικές γραμμές, ιδιαίτερα τυχερή από την άποψη του διαθέσιμου χρόνου των συνομιλητριών μου, γιατί η πολύμηνη απεργία των δικηγόρων είχε κατά πολύ μειώσει το φόρτο δουλειάς των δικαστηρίων, εκείνο το χρονικό διάστημα, γεγονός που έκανε τα πράγματα ευκολότερα για τον δικό μου στόχο.

Πριν από τη συνέντευξη εξήγησα προφορικά σε κάθε συνομιλήτριά μου το περιεχόμενο της έρευνας προσκομίζοντας κι ένα αντίγραφο της επίσημης επιστολής των υπευθύνων του ερευνητικού έργου από πλευράς ΕΚΚΕ, υπογεγραμμένο και με τα δικά μου στοιχεία, ως υπεύθυνης για τη μελέτη της δικής τους περίπτωσης. Ζήτησα την άδεια να χρησιμοποιήσω μαγνητόφωνο, τονίζοντας ιδιαίτερα την απόλυτη ανωνυμία της συνέντευξης και παρακάλεσα να μην ειπωθεί το όνομα τους όταν αρχίσει η καταγραφή, την οποία ξεκινούσα η ίδια, αναφέροντας πριν από το ερώτημα, τον αριθμό της συνέντευξης που αντιστοιχούσε στο εκάστοτε όνομα και υπήρχε καταχωρημένο σε ξεχωριστό κατάλογο. Με εξέπληξε το γεγονός ότι αρχικά δεν φάνηκε να νοιάζονται ιδιαίτερα για την ανωνυμία ή τη χρήση μαγνητοφώνου, ούτε και για τη διαβεβαίωσή μου ότι δεν θα γνώριζαν άλλες συνάδελφοί τους από ποιές έπαιρνα συνέντευξη. Στη συνέχεια, ωστόσο, όταν η κουβέντα προχωρούσε σε πολύ προσωπικές ακόμα και επώδυνες εξομολογήσεις, είχα την αίσθηση ότι αυτή η διαβεβαίωσή μου για απόλυτη εμπιστευτικότητα μέτρησε ιδιαίτερα. Μόνον σε μία περίπτωση, δικαστίνα εκδήλωσε δυσφορία για την καταγραφή της συνομιλίας στο μαγνητόφωνο, η οποία πείστηκε και δέχτηκε τελί-

κά. Εν τούτοις ήταν εμφανές ότι δεν εκφραζόταν ελεύθερα και έδινε λιγόλογες, προσεκτικά διατυπωμένες απαντήσεις. Γι' αυτό κι ήταν η μόνη συνέντευξη που έκανα με διάρκεια μόνο μιας ώρας. Όλες οι άλλες συνεντεύξεις διήρκεσαν περίπου δύο ώρες η κάθε μία, κάποιες φορές και περισσότερο.

2. Με μια αναστοχαστική διάθεση

Την πρώτη επαφή, πριν αρχίσει η συνέντευξη, διέκρινε μια αμηχανία που εκδηλωνόταν εξίσου κι από τις δύο πλευρές. Τη διαχειριστήκαμε ωστόσο, με χιούμορ, παραγγελίες καφέ και κάποια κουβεντούλα. Οι συνομιλήτριές μου έδειχναν ενδιαφέρον για την επιστημονική μου ειδικότητα, για την εγκληματολογία, που για πολλές αποτελούσε αγαπημένο μάθημα στη Νομική Σχολή και με ρωτούσαν για το επιστημονικό έργο του ΕΚΚΕ. Έτσι, μετά από τα εισαγωγικά για τους ερευνητικούς μου στόχους και τη σημασία που άκουσαν να αποδίδω στην εμπιστευτικότητα και την ανωνυμία της συνέντευξης, ανταποκρίθηκαν πρόθυμα στις ερωτήσεις μου όταν άνοιξα το μαγνητόφωνο.

Στην αρχή η συνέντευξη ήταν περισσότερο κατευθυνόμενη από τα δικά μου ερωτήματα και οι απαντήσεις περισσότερο τυποποιημένες και λιγόλογες. Σύντομα όμως η συζήτηση έπαιρνε το δρόμο της κι εξελισσόταν σε μια αφήγηση ζωής που συχνά άγγιζε και επώδυνα γεγονότα της προσωπικής τους ιστορίας και άφηνε να αναδυθούν στιγμές με έντονα συναισθήματα συγκίνησης, ενοχής, αμφιθυμίας και εσωτερικών συγκρούσεων. Τότε άφηνα το λόγο τους να ρέει, να προχωρούν μπροστά και πίσω στο χρόνο όπως ήθελαν και οι επεμβάσεις μου περιορίζονταν. Όταν, όμως, αισθανόμουν ότι δεν υπήρχε αρκετός χρόνος από την πλευρά τους ώστε να καλυφθούν όλα τα θέματα της συνέντευξης, τότε ανησυχούσα και γινόμουν περισσότερο παρεμβατική.

Στο τέλος της συνέντευξης η ατμόσφαιρα είχε χαλαρώσει και οι συνομιλήτριές μου ιδιαίτερα φιλικές, μου ζητούσαν «να αφήσουμε κατά μέρος τους πληθυντικούς», ενώ με αρκετές συνεχίζαμε ακόμα να συζητάμε και αργότερα. Δύο φορές τους ζήτησα να ξανανοίξω το μαγνητόφωνο και να επαναλάβουν τη τελευταία τους φράση γιατί θεώρησα ότι είχε ειπωθεί κάτι σημαντικό που άξιζε να καταγραφεί με τα δικά

τους λόγια. Σε κάθε περίπτωση, σύντομα μετά την αναχώρησή μου, κι όσο ήταν ακόμα ζωνρά τα γεγονότα στη μνήμη μου, συνήθιζα να σημειώνω σ' ένα μπλοκ τις παρατηρήσεις μου σχετικά με κάθε συνομιλία. Αυτές οι τελευταίες συζητήσεις που ανταλλάσσαμε με το μαγνητόφωνο κλειστό συνέβαλαν καθοριστικά, μαζί με τη συνέντευξη, στην οικειότητα που χτιζόταν μέσα από τη διυποκειμενική μας σχέση, αλλά και στον αναστοχαστικό προβληματισμό των συνομιλητριών μου, που κάποιες φορές τις άκουσα να χαρακτηρίζουν ως «θεραπευτικό». Αναγνωρίζω ότι συχνά συγκινήθηκα και ταυτίστηκα με δικές τους εξομολογήσεις και πολλές φορές δυσκολεύτηκα να διαχειριστώ την ψυχολογική φόρτιση που μετέδιδαν και σε μένα. Για όλο το χρονικό διάστημα των συνεντεύξεων, αλλά και αρκετά αργότερα η συναισθηματική μου εμπλοκή επανέφερε στο μυαλό μου ζωνρές μνήμες από γεγονότα των συνομιλιών μας.

Με μια αναστοχαστική διάθεση θα έλεγα πως η αρχική μου πεποίθηση ότι οι γυναίκες δικαστικοί λειτουργοί θα ήταν δύσκολες στην προσέγγισή τους, ότι θα διακρίνονταν από ψυχρό ορθολογισμό και τιμωρητικό πνεύμα, διαψεύστηκε τελείως. Μέσα από αυτή την έρευνα συνάντησα γυναίκες δραστήριες που δουλεύουν σκληρά, ακροβατώντας να επιτύχουν μια ισορροπία ανάμεσα στις ανάγκες της προσωπικής – οικογενειακής τους ζωής και στις αξιώσεις του επαγγέλματός τους, αλλά που είναι ταυτόχρονα και ευαίσθητες με βαθιά ενσυναίσθηση για τους ανθρώπους που καλούνται να κρίνουν από την έδρα, ανοιχτές στη συζήτηση, γυναίκες που συγκρούονται με τον εαυτό τους, συγκινούνται, θυμώνουν και μιλούν ελεύθερα –που έχουν ανάγκη να μιλήσουν– για όλα, ακόμα και για τα πιο λεπτά οικογενειακά κι επαγγελματικά ζητήματα. Με την υπευθυνότητα που τις διακρίνει στην άσκηση του τόσο απαιτητικού επαγγέλματός τους, οι εννέα στις δέκα συνομιλήτριές μου ήταν φανερό ότι, στην ζυγαριά η οποία από την μία πλευρά έχει την εργασία και από την άλλη την οικογένεια, έριχναν το μεγαλύτερο βάρος στο δικαστικό λειτούργημα. Και μόνο μία από τις δέκα κατέληξα ότι έδινε προτεραιότητα στην οικογένειά της. Αυτές τις γυναίκες, λοιπόν, που συμμετείχαν στην έρευνά μου θέλω να ευχαριστήσω για την εμπιστοσύνη και τη γενναιοδωρία τους να μοιραστούν μαζί μου τις απόψεις τους, αλλά και κάποια πολύ προσωπικά και συχνά επώδυνα βιώματά τους.

3. Το επάγγελμα

Ιστορικά η Δικαστική εξουσία υπήρξε αναπόσπαστα συνδεδεμένη με τον φορέα που κατείχε την πολιτική δύναμη. Εκείνος που κρατούσε στα χέρια του την εξουσία ήταν και αυτός ο οποίος δίκαιζε (π.χ. βασιλιάς, μονάρχης κ.λπ.). Η ανεξαρτησία της δικαιοσύνης αποτελεί επίτευγμα της νεωτερικής εποχής και καθιερώθηκε σε όλα τα δημοκρατικά καθεστώτα μετά τη Γαλλική Επανάσταση οπότε τέθηκαν και οι βάσεις για τη διάκριση των εξουσιών, σε Νομοθετική, Δικαστική και Εκτελεστική.

Οι δικαστές/ίνες είναι ισόβιοι δημόσιοι λειτουργοί των οποίων κύρια δραστηριότητα αποτελεί η απονομή της δικαιοσύνης με βάση το Σύνταγμα και τους Νόμους. Ίσως δεν είναι ευρέως γνωστό ότι η Δικαιοσύνη στη χώρα μας είναι γένους θηλυκού. Τα πράγματα όμως δεν ήταν πάντοτε έτσι. Μέχρι και τη δεκαετία του '80 η πλειονότητα των δικαστών ήταν άνδρες και για πολλά χρόνια υπήρχαν ισχυρές επιφυλάξεις για την ικανότητα των γυναικών να ασκούν το δικαστικό λειτουργήμα. Για ιστορικούς λόγους αξίζει ν' αναφερθώ, σχετικά με το θέμα, σε γνωμοδότηση της Ολομέλειας του Νομικού Συμβουλίου του Κράτους (υπ. αριθ. 275/1955), με την οποία αμφισβητείται η ικανότητα των γυναικών να δικάζουν και διατυπώνεται η άποψη ότι «αι γυναίκες ως εκ της βιολογικοφυσιολογικής συνθέσεως αυτών, συγκρινόμεναι προς τους άνδρας, υπόκεινται εις μεγαλύτεραν ευσυγκινησίαν, υφίστανται την επίδρασιν των συναισθηματικών παραγόντων περισσότερο, έχουν ρυθμιστικήν ικανότητα μικροτέραν και ένστικτον αγωνιστικόν ολιγώτερον εξελιγμένον, είναι μικροτέρας σωματικής αντοχής και ευκολώτερον ενδίδουν εις παρακλήσεις».¹

Οι κοινωνικές αλλαγές όμως που επακολούθησαν, στην αρχή διστακτικά και αργότερα γρήγορα και καταγιστικά, διαμόρφωσαν νέες συνθήκες σχετικά με τη θέση και τον κοινωνικό κι επαγγελματικό ρόλο της γυναίκας. Έτσι η πρώτη γυναίκα δικαστής διορίστηκε ως Πάρεδρος στην Αθήνα το 1959 (Άννα Αθανασιάδου). Στον εισαγγελικό κλάδο, ωστόσο, έγινε δεκτή γυναίκα εισαγγελέας μόλις το 1975 και ήταν πολύ πρόσφατα, το 2011 που διορίστηκε γυναίκα Πρόεδρος του Αρείου Πάγου (Ρένα Ασημακοπούλου), ενώ πρώτη γυναίκα Ει-

1. Λυμπεροπούλου και Βασιλάτη, 1991, σελ. 132.

σαγγελέας του Αρείου Πάγου ορίστηκε μόλις το 2013 (Ευτέρπη Κουτσαμάνη). Τα τελευταία χρόνια ο αριθμός των γυναικών δικαστών έχει αυξηθεί θεαματικά. Σήμερα οι γυναίκες αποτελούν το 60% του συνόλου των δικαστικών λειτουργών, ενώ στις χαμηλότερες βαθμίδες της δικαστικής ιεραρχίας φτάνουν και το ποσοστό 65%. Ειδικά δε στα Διοικητικά Δικαστήρια, όπου οι μεταθέσεις δεν είναι τόσο συχνές, οι γυναίκες αποτελούν περίπου το 70% του συνόλου των δικαστών. Αναφορικά με τα προσόντα τους οι δικαστές/ίνες είναι δημόσιοι λειτουργοί που έχουν ισοβιότητα και πρέπει να είναι απόφοιτοι της Νομικής Σχολής ελληνικού ή ισότιμα αναγνωρισμένου Πανεπιστημίου του εξωτερικού με τουλάχιστον τριετή πείρα άσκησης στη δικηγορία. Από το 1995, οπότε και ιδρύθηκε στη Θεσσαλονίκη η Εθνική Σχολή Δικαστών, πρέπει να έχουν επιτυχώς αποφοιτήσει και από αυτήν τη Σχολή. Οι οργανικές θέσεις των δικαστών είναι καθορισμένες και περιορισμένες, αντίστοιχος όμως είναι και ο ρυθμός αποφοίτησης από την Εθνική Σχολή Δικαστών. Ο αριθμός των υποψηφίων είναι πολύ μεγάλος (π.χ. χίλιοι υποψήφιοι για εξήντα θέσεις) και ο διαγωνισμός εισαγωγής στη Σχολή εξαιρετικά απαιτητικός ώστε πολύ λίγοι εισάγονται με την πρώτη φορά. Η εκπαίδευση των εισαχθέντων διαρκεί 16 μήνες, ενώ επακολουθούν υποχρεωτικά 18 μήνες πρακτικής άσκησης στο δικαστήριο. Για να έχουν δικαίωμα συμμετοχής στο διαγωνισμό οι υποψήφιοι χρειάζεται να έχουν συμπληρώσει το 27ο έτος της ηλικίας τους και να μην είναι μεγαλύτεροι των 40 ετών. Όσοι έχουν ολοκληρώσει τον παραπάνω κύκλο φοίτησης διορίζονται ως πάρεδροι σε κάποιο Πρωτοδικείο της χώρας. Για κάθε προαγωγή σε ανώτερο βαθμό υπάρχουν και συνεχείς μεταθέσεις.

Στον εισαγωγικό βαθμό του Παρέδρου οι δικαστές παραμένουν υποχρεωτικά για ένα τουλάχιστον χρόνο. Στον βαθμό του Πρωτοδίκη που ακολουθεί υπηρετούν για περίπου δώδεκα χρόνια, ενώ ως Πρόεδροι Πρωτοδικών υπηρετούν τουλάχιστον για τέσσερα χρόνια. Στους επόμενους βαθμούς, του μεν Εφέτη παραμένουν για δέκα έως δώδεκα χρόνια, του δε Προέδρου Εφετών περίπου τρία ως τέσσερα χρόνια. Στη βαθμολογική εξέλιξη των δικαστών τηρείται η επετηρίδα και μόνο σε περιπτώσεις υπηρεσιακού ή πειθαρχικού προβλήματος υπάρχει επανάκριση. Ο βαθμός του Προέδρου των Εφετών είναι συνήθως και ο καταληκτικός βαθμός. Όσοι/ες επιθυμούν να προχωρήσουν στον Άρειο Πάγο απαιτείται να κάνουν ειδική αίτηση γι' αυτό. Οι

Αρεοπαγίτες, καθώς και οι Πρόεδροι Εφετών συνταξιοδοτούνται στην ηλικία των 67 ετών, σε αντίθεση με όλους τους άλλους δικαστές που συνταξιοδοτούνται υποχρεωτικά στα 65 τους χρόνια.

4. Βιογραφικό Ιστορικό

4.1. Η καταγωγή

Οι συνομιλήτριές μου έχουν καταγωγή από γονείς που γεννήθηκαν σε χωριά ή μικρές πόλεις της Ελλάδας και μετακόμισαν αργότερα σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη, στο πλαίσιο της κινητικότητας προς τα μεγάλα αστικά κέντρα που χαρακτήρισε όλη τη μεταπολεμική περίοδο στη χώρα μας. Οι επτά από αυτές είναι γεννημένες στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη, ενώ τρεις έχουν γεννηθεί και μεγαλώσει σε κάποιο χωριό της ελληνικής επαρχίας. Δύο από τις τρεις τελευταίες προέρχονται από οικογένειες που είχαν ως κύρια απασχόληση τις αγροτικές εργασίες, ενώ οι γονείς της τρίτης ήταν και οι δύο εκπαιδευτικοί. Επαγγελματικά οι πατέρες των συνομιλητριών μου ήταν κυρίως έμποροι και μικροεπιχειρηματίες αυτοαπασχολούμενοι ή αγρότες με εκπαιδευτικό επίπεδο τάξεων του Γυμνασίου, Λυκείου ή Εμπορικής Σχολής και αρκετές μπότερες απόφοιτες Δημοτικού ή Μέσης Εκπαίδευσης που ασχολούνταν με τα οικιακά ή ήταν συμβοηθούντα μέλη στην οικογενειακή επιχείρηση. Μόνον μία από τις δικαστίνες της έρευνας προερχόταν από γονείς που είχαν κάνει νομικές σπουδές και ο πατέρας είχε επάγγελμα του ευρύτερου νομικού χώρου.

4.2. Επιλογή σπουδών – Επίδραση της οικογένειας

Οι συνομιλήτριές μου διατύπωσαν ποικίλους λόγους οι οποίοι τις ώθησαν να σπουδάσουν νομικά. Κάποιες γιατί είχαν ακολουθήσει θεωρητική κατεύθυνση στο Λύκειο και δεν ήταν καλές στα Μαθηματικά. Άλλη γιατί θα της άνοιγαν ευρύτερους ορίζοντες για επαγγελματική αποκατάσταση. Ορισμένες γιατί εξ αρχής ήθελαν να γίνουν δικαστές, ενώ κάποια άλλη γιατί είχε αδελφό με ήδη στρωμένο δικηγορικό γραφείο. Αυτή τους την απόφαση επηρέασε η επαφή με συγγενικά ή φιλικά πρόσωπα του ευρύτερου οικογενειακού και κοινωνικού τους

περιβάλλοντος που, είτε σπούδαζαν νομικά, είτε ανήκαν επαγγελματικά στο νομικό χώρο. Επίσης η ενθάρρυνση των καθηγητών τους στο σχολείο και το τεστ επαγγελματικού προσανατολισμού κίνησαν το ενδιαφέρον μερικών συνομιλητριών μου ώστε να κατευθυνθούν στις νομικές σπουδές. Οι γονείς, σ' αυτήν τους την επιλογή σπουδών, ήταν ιδιαίτερα υποστηρικτικοί. Κυρίως οι πατέρες που έφεραν περισσότερο και το οικονομικό βάρος, αλλά και μητέρες, που ήθελαν οι ίδιες, αλλά οι γονείς τους δεν τις άφησαν να σπουδάσουν, ενθάρρυναν τις κόρες τους να ακολουθήσουν την προτίμησή τους. Μια συνομιλήτριά μου, αριστούχος μαθήτρια, που εισήχθη και τελείωσε τη Νομική με υποτροφία όλα τα χρόνια των σπουδών της, μου περιέγραφε με χιούμορ τις χαμηλές προσδοκίες της δικής της μητέρας και τη διαφορετική στάση του πατέρα της:

«Οι γονείς μου ήταν αγρότες, δεν ήξεραν να με καθοδηγήσουν. Η μητέρα μου έλεγε: “παιδί μου να γίνεις δασκαλίτσα”, κι εγώ φρίκαρα!... Ο πατέρας μου ήταν πιο φιλελεύθερος: να σπουδάσεις παιδί μου ό,τι θέλεις, εγώ είμαι εδώ για σένα».

4.3. Γάμος και απόκτηση παιδιών

Οι πολύχρονες σπουδές (οι εννέα συνομιλήτριάς μου έκαναν και μεταπτυχιακό δίπλωμα στην Ελλάδα ή στο εξωτερικό), οι μεταθέσεις και οι δυσκολίες του κλάδου καθυστερούν το χρόνο που οι γυναίκες διακαστές συνάπτουν γάμο και δημιουργούν οικογένεια. Εκτός από δύο συνομιλήτριάς μου που γνώριζαν τους συζύγους τους από τα νεανικά χρόνια και παντρεύτηκαν, συγκριτικά με τις άλλες, νωρίς (25 και 28 ετών αντίστοιχα), οι υπόλοιπες παντρεύτηκαν μετά τα 31 τους χρόνια. Σε τρεις περιπτώσεις, μάλιστα, που ο γάμος έγινε στην ηλικία των 40 και 41 ετών, αυτός διαδέχτηκε και την εγκυμοσύνη ή τη γέννηση του μοναδικού τους παιδιού, σε μία περίπτωση διδύμων.

«Όταν ξεκινάς την καριέρα σου 30 χρονών περίπου και είσαι σε μια πόλη που θα εγκαταλείψεις για ένα έως δύο χρόνια και θα πας σε μια άλλη πόλη για ένα έως δύο χρόνια με τις μεταθέσεις και μετά γυρνάς στη βάση σου σε ηλικία 36 ετών... είναι δύσκολο αμέσως να γνωρίσεις τον κατάλληλο άνθρωπο, να τον παντρευτείς και

να μείνεις και έγκυος για να προλάβεις την αναπαραγωγική ηλικία. Γι' αυτό συναντάται το φαινόμενο πολλές γυναίκες δικαστές να είναι και ανύπαντρες».

Αργότερα, μεταξύ 32 και 37 ετών, οι πέντε από τις συνομιλήτριές μου απέκτησαν και δεύτερο παιδί (σε μία περίπτωση και τρίτο λόγω διδύμων), ενώ μία μόνον απέκτησε και τρίτο παιδί με ξεχωριστή εγκυμοσύνη στα 40 της χρόνια. Τον αριθμό των παιδιών φαίνεται να επηρεάζει τόσο η ηλικία των συνομιλητριών μου, όσο και η οικονομική κρίση και οι επαγγελματικές δυσκολίες. Τέσσερεις από αυτές εξέφρασαν σαφώς την επιθυμία τους και για άλλο παιδί:

«Θέλω πάρα πολύ, αλλά είναι πολύ δύσκολο... η δουλειά είναι απίστευτη».

«Επηρέασε η ηλικία, αλλά επίσης επηρέασε πολύ το ότι πέσαμε πάνω στην κρίση. Κι εγώ κι ο άντρας μου είμαστε μισθωτοί... αν μείνουμε στο ένα, θα φροντίσουμε πιο πολύ την εκπαίδευσή του».

«Ναι θα ήθελα, αλλά θεωρώ ότι δεν θα μου ήταν εύκολο με τη δουλειά που κάνω».

4.4. Η επιλογή επαγγέλματος και η επίδραση της οικογένειας

Στην απόφασή τους, μετά από κάποια χρόνια μεταπτυχιακών σπουδών και δικηγορίας, να ακολουθήσουν επαγγελματικά το δικαστικό κλάδο οι συνομιλήτριές μου οδηγήθηκαν για μια σειρά από αιτίες. Ανάμεσά τους κυριαρχούν πρακτικοί λόγοι, όπως η σταθερή δουλειά, το ωράριο, η δυνατότητα εργασίας στο σπίτι, κυρίως όταν έχουν μικρά παιδιά, οι καλές προοπτικές στο μέλλον, ο αξιοπρεπής μισθός, αλλά και το κοινωνικό prestige που προσδίδει το επάγγελμα του δικαστή, αν και αυτό το τελευταίο δεν διατυπωνόταν καθαρά. Υπήρχαν ωστόσο και ιδεολογικοί λόγοι:

«Ήταν έμφυτη ανάγκη για μένα η απονομή της δικαιοσύνης».

«Έχεις την ευκαιρία να βοηθήσεις ανθρώπους... να απονείμεις δικαιοσύνη ουσιαστικά... έρχεσαι σ' επαφή, ζεις μέσα στην κοινωνία,

βλέπεις τα προβλήματα σε πρώτη επαφή... ειδικά στα δικαστήρια ανηλίκων».

«Μου δίνει χαρά ότι μπορώ να προσφέρω στο κοινωνικό σύνολο. Να απονέμω δικαιοσύνη, να βοηθάω ανθρώπους όταν έχουν την ανάγκη της Πολιτείας για να λύσουν τις διαφωνίες τους».

Αν και οι συνομιλήτριές μου είχαν ήδη ασκήσει δικηγορία (από δύο έως επτά χρόνια), κάποιες μάλιστα με ιδιαίτερη επιτυχία, εν τούτοις αποφάσισαν να υποστούν, για ένα - δύο χρόνια, τη «σκληρή», όπως την χαρακτήρισαν προετοιμασία για τις πολύ απαιτητικές εξετάσεις της Σχολής Δικαστών προκειμένου να αλλάξουν κλάδο. Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι, από τις δέκα δικαστίνες της έρευνάς μου, μόνον δύο πέτυχαν σ' αυτές τις εξετάσεις με την πρώτη φορά. Την απόρριψη της δικηγορίας με την οποία μέχρι τότε ασχολούνταν αιτιολόγησαν, χαρακτηρίζοντάς την ως εργασία με εξαντλητικό ωράριο γραφείου και συνεχές τρέξιμο, που δυσκολεύει τη δημιουργία οικογένειας.

«Θα έπρεπε να είμαι πρωϊ-απόγευμα στο γραφείο κι αυτό δεν διευκόλυνε στο να κάνω οικογένεια».

«Η δικηγορία είναι πολύ απαιτητική... Εκεί πρέπει να είσαι όλη μέρα. Εκείνη κι αν αποκλείει την οικογενειακή ζωή. Στη Σχολή Δικαστών όσες είμαστε ήδη παντρεμένες είχε καλώς, οι λοιπές δεν παντρεύτηκαν ποτέ».

Η έλλειψη εμπιστοσύνης στις γυναίκες δικηγόρους εκφράστηκε επίσης ως αιτιολογία:

«Αυτό που έβλεπα εγώ ήταν ότι προτιμούσαν τους άνδρες δικηγόρους».

«Με έβλεπαν νέα δικηγόρο και σου λέει να ένα υποψήφιο θύμα... να την αφήσω απλήρωτη».

Αυτό, όμως, που ειπώθηκε επανειλημμένα, με διαφορετικά λόγια, από τις περισσότερες ήταν η δυσκολία τους να κάνουν οικονομικές συναλλαγές και να απαιτήσουν την είσπραξη της αμοιβής τους.

«Αυτό το αλισβερίσι με τους πελάτες... θέλω τόσα, όχι τόσα, δεν μπορώ να μπω στη διαδικασία να κυνηγάω τον πελάτη να με πληρώσει».

«Βαρέθηκα να παρακαλώ τον πελάτη με απανωτά τηλεφωνήματα να μου καταβάλει την αμοιβή μου».

«Θέλω να κάνω ένα επάγγελμα, όπου δεν θα ζητάω εγώ τα χρήματα, αλλά θα μου τα δίνουνε».

Σε αντίθεση με την περίοδο επιλογής σπουδών στην περίπτωση επιλογής επαγγέλματος οι συνθήκες ήταν διαφορετικές. Οι συνομιλήτριές μου ήταν ήδη ηλικιακά κι επαγγελματικά ώριμες και η γονεϊκή οικογένεια μικρή επίδραση ασκούσε στις αποφάσεις τους, ενώ οι «σημαντικοί άλλοι» ήταν πλέον οι σύντροφοι, οι σύζυγοι, οι φίλοι και οι συνάδελφοι που, πολλές φορές, έριχναν και οι ίδιοι την ιδέα, ενθαρρύνοντας αυτή την στροφή προς το δικαστικό κλάδο. Έτσι οι περισσότεροι υπήρξαν ιδιαίτερα υποστηρικτικοί καθώς η κοινωνική άνοδος που σηματοδοτούσε αυτή η αλλαγή αντανakλούσε και στους ίδιους:

«Οι γονείς μου ήταν πάρα πολύ χαρούμενοι. Αυτοί είχαν τελειώσει το Δημοτικό... Το status, αυτό υπήρχε στο πίσω μέρος του μυαλού των γονιών μου».

«Ήταν πολύ περήφανοι οι γονείς μου που έγινα δικαστής. Και ο άντρας μου είναι πολύ περήφανος και μου λέει: 'θέλω να φτάσεις μέχρι τον Άρειο Πάγο, το αξίζεις'».

Αναφορικά με το επάγγελμα του συζύγου οι συνομιλήτριές μου επέλεξαν συζύγους με πολύ διαφορετικά επαγγέλματα από αυτές, όπως καλλιτέχνες, τεχνικούς, στελέχη του ιδιωτικού ή δημόσιου τομέα, και δύο μόνον είχαν σύζυγο στο Δικαστικό Σώμα, καθώς και μία είχε σύζυγο με επάγγελμα στον ευρύτερο νομικό κλάδο. Αυτό φαίνεται να διευκολύνει τα καθημερινά ωράρια τα δικά τους και των παιδιών και να αποφορτίζει τις ίδιες από τις εντάσεις της δουλειάς μετά την επιστροφή τους στο σπίτι. Όπως μου έλεγε μια δικαστίνα:

«Στη δική μου περίπτωση [το διαφορετικό επάγγελμα] λειτούργησε πάρα πολύ θετικά. Είναι δύο εντελώς ξένοι χώροι όπου ο ένας θαυμάζει τον άλλον».

4.5. Ιδιομορφίες του δικαστικού επαγγέλματος

Δύο ιδιομορφίες του δικαστικού επαγγέλματος που έχουν καθοριστική επίδραση στη σχέση που διαμορφώνεται ανάμεσα στην οικογένεια και την εργασία της συγκεκριμένης επαγγελματικής ομάδας των γυναικών δικαστών είναι οι μεταθέσεις και η δυνατότητα εργασίας στο σπίτι. Οι μεταθέσεις είναι κατ' αρχήν υποχρεωτικές για τους δικαστικούς λειτουργούς. Το θέμα προκύπτει αμέσως μετά την αποφοίτησή τους από τη Σχολή Δικαστών, αλλά και κάθε φορά που προάγονται σε ανώτερο βαθμό. Η πρώτη τοποθέτησή τους ως παρέδρων μπορεί να λάβει χώρα σε οποιαδήποτε περιοχή της Ελλάδας εκτός του τόπου κατοικίας τους, όπου υπάρχουν δικαστήρια που έχουν ανάγκες και κενές θέσεις. Η ύπαρξη οικογένειας δεν επηρεάζει τις αποφάσεις της Υπηρεσίας για τις μεταθέσεις των γυναικών δικαστών, αφού το θέμα είναι απόλυτα συνυφασμένο με το επάγγελμα και επαφίεται στις ίδιες τις δικαστίνες το πώς θα το διαχειριστούν.

Όλες οι συνομιλήτριάς μου είχαν στο επαγγελματικό τους ιστορικό μεταθέσεις με συνολικό χρόνο από ένα έως πέντε χρόνια, εκτός από μία περίπτωση που δεν είχε καμία μετάθεση γιατί, όπως μου είπε, τη χρονιά που διορίστηκε δεν χρειάστηκε να φύγουν όλα τα άτομα της σειράς της από την Αθήνα. Οι περισσότερες μεταθέσεις γίνονται όταν οι γυναίκες δικαστές βρίσκονται στις ηλικίες μεταξύ 30 και 40 ετών, τότε που ως Πάρεδροι ή Πρωτοδίκες έχουν και το μεγαλύτερο φόρτο υποθέσεων να διεκπεραιώσουν, ενώ είναι ταυτόχρονα και οι ηλικίες που κάνουν οικογένεια και αποκτούν παιδιά.

Μία από τις δικαστίνες που συνομίλησα, ήδη παντρεμένη, όταν πήρε την πρώτη της μετάθεση σε ακριτική περιοχή της Ελλάδας, μαζί με το παιδί της –μωρό σχεδόν ακόμη– μου εξομολογήθηκε ότι στα τρία χρόνια της μεταθέσεώς της πήγαινε στην Αθήνα να δει τον άντρα της μόνο το Πάσχα και το καλοκαίρι. Ενδιάμεσα ερχόταν εκείνος να τους δει, αν μπορούσε, δύο Σαββατοκύριακα το μήνα. Όταν ζήτησε κάποια άδεια για έκτακτο λόγο, που δεν της δόθηκε τελικά, έμαθε ότι πρόσωπο ιεραρχικά ανώτερο την σχολίασε με τη φράση:

«Και ποιος της είπε της κυρίας να κάνει παιδιά;»²

Μια άλλη δικαστίνα σχολιάζει σχετικά με τις μεταθέσεις:

«Το θέμα οικογένεια είναι ακανθώδες στο δικό μας τον κλάδο... Η συνεχής μετακίνηση δεν σου επιτρέπει να έχεις σταθερό κοινωνικό περιβάλλον. Ποιον να γνωρίσεις στην επαρχία; Τους δικηγόρους που συναναστρέφεσαι καθημερινά στα δικαστήρια;... Αναγκάζεσαι να κάνεις πολύ κλειστή ζωή. Δουλειά μόνο και συναναστροφή μόνο με συναδέλφους, πράγμα που μειώνει τις πιθανότητες να κάνεις μια γνωριμία για γάμο. Και μάλιστα μέσα στο χρονικό διάστημα που μπορείς να κάνεις οικογένεια...».

Το οικονομικό αποτελεί, επίσης, ένα πρόβλημα όταν ο σύζυγος βρίσκεται στην Αθήνα και με τη μετάθεση της συζύγου χρειάζεται να συντηρηθούν δύο σπίτια. Αλλά και το ζήτημα των μικρών παιδιών είναι φλέγον. Μία από τις συνομιλήτριές μου αναγκάστηκε ν' αφήσει το μωρό της για ένα χρόνο περίπου, στους γονείς της στην Αθήνα και άλλες στο σύζυγο και στα πεθερικά για το χρονικό διάστημα της μετάθεσης. Αυτές που πήραν μαζί τους το παιδί στον τόπο μετάθεσης βρήκαν και μια ντόπια γυναίκα να το φροντίζει τις ώρες της δουλειάς τους. Τέλος, κάποιες επέλεξαν να πηγαиноέρχονται από την Αθήνα στον τόπο μετάθεσής τους, όταν αυτός δεν ήταν ιδιαίτερα μακριά, οπότε τη φροντίδα των παιδιών μοιράζονταν μαζί με αδελφές, γονείς και συζύγους. Υπήρξαν, ωστόσο, και τρεις περιπτώσεις που είχαν την τύχη να συνυπηρετήσουν στο ίδιο μέρος με τον σύζυγό τους, επίσης δημόσιο υπάλληλο, οπότε δεν χρειάστηκε να χωριστεί η οικογένεια.

Η δεύτερη ιδιομορφία του δικαστικού επαγγέλματος στην οποία θέλω ν' αναφερθώ είναι η εργασία στο σπίτι. Όπως με πληροφόρησαν οι συνομιλήτριές μου, οι Πρωτοδίκες δεν έχουν δικό τους γραφείο στα δικαστήρια, ενώ οι Πρόεδροι Πρωτοδικών συνωστίζονται τέσσερα με πέντε άτομα σ' ένα γραφείο, όπου δεν μπορεί να επιτύχει κανείς το βαθμό συγκέντρωσης που απαιτείται για να δουλέψει, και

2. Σύμφωνα με πρόσφατο νομοθέτημα που αφορά στην άδεια μητρότητας οι γυναίκες δικαστές δικαιούνται τρίμηνη άδεια λοχείας, με τη γέννηση του παιδιού τους, και εννεάμηνη άδεια ανατροφής τέκνου. Το εννεάμηνο μπορεί να το αιτηθεί και ο σύζυγος. Αν όμως εκείνος δεν εργάζεται, η μητέρα δεν δικαιούται το εννεάμηνο ανατροφής.

μόνον οι Πρόεδροι Εφετών έχουν δικό τους γραφείο. Έτσι οι δικαστές έχουν τη δυνατότητα να μελετούν τις δικογραφίες τους και να συντάσσουν αποφάσεις δουλεύοντας από το σπίτι τους, πηγαίνουν δε στο δικαστήριο κυρίως τις ημέρες που ανεβαίνουν στην έδρα.

Αν και αυτό εκ πρώτης όψεως μπορεί να γίνει αντιληπτό μόνο ως πλεονέκτημα, εν τούτοις έχει και προβληματικές διαστάσεις. Στο σπίτι τα πράγματα δεν είναι πάντα εύκολα, γιατί δεν έχουν όλοι οι δικαστές τη δυνατότητα να διατηρούν προσωπικό γραφείο ή αποκλειστικό χώρο εργασίας εκεί όπου κατοικεί ολόκληρη η οικογένεια. Η ήσυχη ατμόσφαιρα που χρειάζεται για μια εργασία που απαιτεί μεγάλη συγκέντρωση και νηφαλιότητα δεν είναι πάντα εφικτή μέσα στο σπίτι, ιδιαίτερα όταν υπάρχουν μικρά παιδιά. Για τις περισσότερες η παρουσία προσώπου που απασχολεί το παιδί όταν εργάζονται στο σπίτι είναι απαραίτητη.

«Είχα πάντοτε βοήθεια. Δεν γίνεται να δουλέψεις μόνη με τα παιδιά. Ερχόταν η μητέρα μου και με βοηθούσε και μια εποχή είχα και μια κοπέλα που κρατούσε τον μεγάλο. Δεν είναι εύκολο να δουλεύεις και τα παιδιά να είναι εκεί. Αποσπάται η προσοχή σου. Είναι εξαιρετικά δύσκολο».

«Εμένα ερχόταν πολλές φορές ο μικρός και μου χτύπαγε την πόρτα στο γραφείο που έγραφα και του έλεγα: 'τώρα, σε λίγο'. Ή πολλές φορές διέκοπτα, γιατί δεν μπορούσα να τον ακούω να κλαίει... Κάποιοι συνάδελφοι σε αντιμετωπίζουν ότι κακώς έκανες παιδιά. Μπήκες στο Σώμα και θέλεις να κάνεις και παιδιά;... Δεν είναι σωστά αυτά, αλλά υπάρχουν, λέγονται».

«Είναι ένας χώρος που μπορείς ν' απομονωθείς, αλλά το παιδί όταν είσαι μέσα κι έχεις κλειστή την πόρτα [θα μου πει] πέντε φορές σε μια ώρα: μαμά γιατί είσαι εκεί;».

Κάποιες επιλέγουν ως λύση να δουλεύουν τις δύσκολες υποθέσεις το πρωί, που τα παιδιά είναι στο σχολείο:

«Δεν θα δουλέψω κάποια δύσκολη υπόθεση το απόγευμα... Ξεπετάμε τις εύκολες... Το πρωί να έχουμε τις δύσκολες».

Και βέβαια υπάρχουν και τα απρόοπτα:

«Μια φορά είδα το γιό μου μ' ένα μαρκαδόρο πάνω από ένα φάκελο και κόντεψα να πάθω εγκεφαλικό!... Από τότε ξέρω συναδέλφους που τους κλειδώνουν σε ντουλάπες με κλειδί, γιατί τα παιδιά είναι παιδιά».

Οι πιο εύρωστες οικονομικά από τις συνομιλήτριές μου έχουν το γραφείο τους σε άλλο όροφο ή αναζητούν άλλους τρόπους επίλυσης του προβλήματος.

«Τον τελευταίο καιρό νοίκιασα με μια συνάδελφό μου ένα γραφείο έξω, εδώ κοντά στο σπίτι. Για να γίνει σεβαστό από όλους ότι η μαμά, η γυναίκα φεύγει από το σπίτι και πάει σ' ένα χώρο εργασίας. Γιατί όσο είμαστε μέσα στο σπίτι όλοι θεωρούν: 'Έλα μωρέ, στο σπίτι είσαι, κάνε κι αυτό'. Και παρόλο που μαγείρευα και τα έκανα όλα είχα να μου λένε: 'Γιατί δεν πλήρωσες αυτόν τον λογαριασμό;' Αν ήμουν έξω... σε μια δουλειά κι έπρεπε να χτυπάω κάρτα, δεν θα μου το λέγανε αυτό!».

Η εναρμόνιση οικογενειακής κι επαγγελματικής ζωής αποτελεί δύσκολο εγχείρημα στην περίπτωση των γυναικών δικαστών. Και αν και αυτή είναι μια υπόθεση που αφορά ολόκληρη την οικογένεια συνεχίζει να θεωρείται πρωταρχικά μέλημα της γυναίκας.³

4.6. Η αντιμετώπιση της καθημερινότητας

Οι συνομιλήτριές μου με βεβαίωσαν ότι στη δουλειά τους «δεν υπάρχει ωράριο» και ότι επίσης «δεν υπάρχει ξεκάθαρος ελεύθερος χρόνος και χρόνος δουλειάς». Εργάζονται κατά μέσο όρο οκτώ ως δέκα ώρες την ημέρα, αλλά οι περισσότερες και τα Σαββατοκύριακα και τις γιορτές δεν παραλείπουν να συμπληρώσουν ώρες δουλειάς στο σπίτι ώστε να καλύψουν τις εκκρεμότητές τους.

«Αν δεν βγάλεις τις υποθέσεις που έχεις αναλάβει σου κόβουν το μισθό, σου κόβουν τις διακοπές».

3. Μουσούρου και Στρατηγάκη, 2005.

Το πρωϊνό εγερτήριο ξεκινάει γύρω στις 6.30. Αν έχουν ακροατήριο στις 9.00 βρίσκονται στο δικαστήριο, αφού έχει προηγηθεί η προετοιμασία των παιδιών για το σχολείο. Επιστρέφουν στο σπίτι τους γύρω στις 4.00 για φαγητό, ασχολούνται με τα παιδιά και κατόπιν συνεχίζουν να δουλεύουν στο σπίτι για άλλες τρεις ώρες. Σε πολλές περιπτώσεις συνεχίζουν τη δουλειά και μετά τις 10.00 το βράδυ, όταν τα παιδιά έχουν πάει πλέον για ύπνο. Τις ημέρες που δεν έχουν δικαστήριο εργάζονται τις ίδιες ώρες, αλλά στο χώρο του σπιτιού τους.

«Χοντρικά μια κανονική μέρα δουλεύω δέκα ώρες, όταν όμως έχω ανακριτικά καθήκοντα είμαι στο γραφείο απ' το πρωϊ ως το βράδυ».

«Στα πολιτικά δικαστήρια τελειώνουν νωρίς οι υποθέσεις. Τα ποινικά όμως μπορεί και 10.00 το βράδυ».

«Δουλεύω το βράδυ. Αφού κοιμηθεί ο μικρός γύρω στις 10.30... πάω δίπλα του για να κοιμηθεί κι αν δεν με πάρει ο ύπνος, γιατί είμαι κουρασμένη, θα σηκωθώ και θα συνεχίσω. Συνήθως 1.30-2.00 (τη νύχτα) τελειώνω... όταν όμως με πιέζουν οι προθεσμίες κάθομαι και μέχρι τις 4.00 και 5.00 το πρωϊ κι έχω ξεπροβοδίσει και τον άντρα μου που φεύγει για δουλειά».

Μια συνομιλήτριά μου μού εξηγούσε πώς προετοίμασε τον τότε μέλλοντα σύζυγό της για το απαιτητικό ωράριο της δουλειάς της:

«Όταν ήταν να παντρευτούμε του είπα: “Ξέρεις δουλεύω όλη τη βδομάδα και Σάββατα και Κυριακές”... Δεν έχει να μου πεις: είναι Πάσχα δεν δουλεύεις, είναι Χριστούγεννα δεν δουλεύεις. Έχω αυτό το ωράριο, αν μπορείς να με αντέξεις».

Και συνεχίζει με χιούμορ:

«Αντί για μένα πήγαινε εκείνος στα παιδικά πάρτυ. Εμένα δεν με ξέρανε, νομίζανε πως είμαστε χωρισμένοι. Βλέπανε μόνο ένα μπαμπά. Ρωτούσαν: ‘Η μαμά πού είναι;’ ‘Σπίτι δουλεύει’... κι όποιος το πίστευε!».

Υπό αυτές τις συνθήκες είναι τα άτυπα κοινωνικά δίκτυα που, κατά κύριο λόγο, λειτουργούν ώστε να υποκαταστήσουν το σχεδόν ανύπαρκτο κοινωνικό κράτος. Έτσι επιστρατεύονται γονείς και πεθερικά να μεγαλώσουν μωρά, να συνοδέψουν και να πάρουν παιδιά απ' το σχολείο, να παραμείνουν μαζί τους στο σπίτι μέχρι την επιστροφή του ενός γονιού απ' τη δουλειά, αλλά και να απασχολήσουν τα μικρά παιδιά όταν η μητέρα δικαστής εργάζεται στο σπίτι. Η βοήθειά τους θεωρείται αυτονόητη. Σε κάποιες χρονικές περιόδους έχουν χρησιμοποιηθεί και οι υπηρεσίες του ιδιωτικού τομέα, με την απασχόληση αμειβόμενου προσωπικού. Μετά την ηλικία των τριών ετών τα παιδιά στέλνονται στους παιδικούς σταθμούς, κυρίως ιδιωτικούς, ενώ αργότερα τα περισσότερα παιδιά πηγαίνουν σε δημόσια σχολεία.

Σε περίπτωση έκτακτης ανάγκης, όπως, για παράδειγμα, της ξαφνικής ασθένειας ενός παιδιού, κινητοποιούνται πάλι τα ίδια πρόσωπα. Για όσες συνομιλήτριές μου κατοικούν στο ίδιο οίκημα ή κοντά στους γονείς και τα πεθερικά τους –αυτό συμβαίνει συχνά– τα πράγματα είναι ευκολότερα. Όταν, όμως, αυτοί οι συγγενείς κατοικούν μακριά, ζουν στην επαρχία ή είναι μεγάλοι σε ηλικία και με προβλήματα υγείας, τότε τα πράγματα δυσκολεύουν. Σ' αυτές τις περιπτώσεις το πρόγραμμα αποδιοργανώνεται και «αρχίζει ο πανικός».

«Πρέπει να βρω άνθρωπο, οπότε παίρνω τηλέφωνα μαμάδες φιλενάδες μου που μένουν στην ίδια περιοχή... Ή θα έρθει να τα πάρει η μαμά της φιλενάδας μου».

«Θα το πάρω μαζί μου [το παιδί] και θα δώσω ένα ραντεβού με το μπαμπά μου κοντά στο Δικαστήριο να 'ρθει να το παραλάβει... Θα το ντύσω, θα το κουκουλώσω, θα το βάλω στο αυτοκίνητο και θα το παραδώσω».

Στη χειρότερη περίπτωση όμως:

«Έχει τύχει να τον πάρω άρρωστο στο Δικαστήριο. Ν' ανέβω εγώ στην έδρα και πίσω στην αίθουσα να τον κρατάνε οι γυναίκες... Το έχω κάνει κι εγώ για άλλες γυναίκες που δεν έχουν πού να το αφήσουν».

«Έχει τύχει να πρέπει να πάω στο Δικαστήριο γιατί έχω έδρα. Τον πήρα μαζί και τον κρατούσε η συνάδελφός μου. Του εξήγησα ότι θα πρέπει να καθήσει λίγο με τη φίλη μου. Κάθισε και μετά στο Τριμελές τον άφησα στη Γραμματεία μας. Ευτυχώς το Τριμελές κρατάει λίγο. Το παιδί όμως ήταν άρρωστο και ήταν στο Δικαστήριο. Αυτές είναι οι λύσεις γι' αυτές τις περιπτώσεις».

4.7. Η συμμετοχή του συζύγου

Οι σύζυγοι, στις περισσότερες περιπτώσεις, συμμετέχουν ποικιλοτρόπως στις ανάγκες της καθημερινότητας. Κατ' αρχήν ασχολούνται με όλες εκείνες τις δουλειές που χαρακτηρίζονται παραδοσιακά ως περισσότερο «ανδρικές». Όλοι σχεδόν κάνουν εξωτερικές δουλειές, ψώνια στο σούπερ μάρκετ, πληρωμές λογαριασμών, μεταφορά των παιδιών τα απογεύματα σε αθλήματα και εξωσχολικά μαθήματα, καθώς και παρακολούθηση στο σχολικό διάβασμα. Ωστόσο, επικουρικά, μαγειρεύουν (και μαγειρεύουν καλά, καθ' ομολογίαν των συνομιλητριών μου που έχουν κυρίως την ευθύνη του μαγειρέματος μαζί με μαμάδες και πεθερές ή παραγγέλνουν απ' έξω), ενώ και αρκετοί, όταν χρειαστεί, ασχολούνται και με την καθαριότητα του σπιτιού, όπως σκούπισμα, ξεσκόνισμα, πλύσιμο πιάτων κ.λπ. Μόνον μία περίπτωση συνάντησα που ο σύζυγος δεν συμμετείχε σε τίποτα, είτε αυτό αφορούσε τα παιδιά, είτε οτιδήποτε άλλο στο σπίτι, με τη δικαιολογία ότι τις περισσότερες ημέρες του μήνα ζούσε και εργαζόταν σε άλλη πόλη. Η συμμετοχή των συζύγων τους έχει πολύ θετική αποδοχή από τις συνομιλήτριές μου:

«Ο άντρας μου αναλαμβάνει... μας έσωσε όλα αυτά τα χρόνια διότι η δουλειά του είναι απογευματινή».

«Συμμετέχει πάρα πολύ, 100%... σε καθημερινή βάση... Βάζει πλυντήριο, φτιάχνει κουζίνες, κάνει ψώνια, ετοιμάζει τα παιδιά στο σχολείο... Δεν μπορώ να σκεφτώ κάτι που δεν κάνει... Α, μόνο μαγείρεμα δεν κάνει γιατί δεν ξέρει».

«[Η συμμετοχή του] τεράστια! Δεν θα μπορούσα διαφορετικά. Το εννοώ αυτό. Να σας πω, όταν γεννήθηκαν τα παιδιά, το μόνο

που δεν έκανε ήταν ο θηλασμός... Ξυπνούσε ακόμα και τη νύχτα, παρ' όλο που δούλευε κι εκείνος, σηκώνόταν κι έπαιρνε το παιδί... Έχουμε γυναίκα που καθαρίζει, αλλά όταν δεν έχουμε γυναίκα και θα σκουπίσει και θα πλύνει πιάτα και θα βάλει πλυντήρια κι ό,τι χρειαστεί... Του αρέσει να μαγειρεύει, να ψήνει περισσότερο, αλλά μαγειρεύει και κάποια φαγητά πολύ καλά».

«Όταν είναι στο σπίτι, θα ασχοληθεί με τα πάντα. Με ό,τι ασχολούμαι εγώ ασχολείται κι εκείνος... Μαγειρεύει και μαγειρεύει ωραία... αλλά αν χρειαστεί να βάλει σκούπα, θα το κάνει χωρίς κανένα πρόβλημα, τα πάντα μπορεί να κάνει».

Εκφράζονται όμως και αντιφατικές απόψεις που επιβεβαιώνουν ή αμφισβητούν τα έμφυλα στερεότυπα:

«Οι άντρες είναι επικουρικοί στο μέγλωμα των παιδιών, όχι αποκλειστικοί. Λόγω της φύσης τους».

«Με βοηθάει πάρα πολύ, αλλά όσες φορές υπάρχει μια κόντρα μεταξύ μας, είναι αυτό που του λέω: Το ρήμα 'βοηθάω' είναι λάθος. Θα πρέπει να μοιράζεται στη μέση. Με 'βοηθάς;' Ευχαριστώ πολύ που με 'βοηθάς!'... και πρέπει να κάνω το σταυρό μου και να λέω μπράβο που με βοηθάς...».

«Κι ο καλύτερος άντρας, ο πιο συνεργάσιμος άντρας δεν παύει να είναι άντρας κι εγώ να είμαι γυναίκα».

«Ένας άντρας με παιδί πέντε χρόνων δεν είναι το ίδιο με μια γυναίκα με ένα παιδί πέντε χρόνων. Δεν είναι».

4.8. Τα συναισθήματα

Πολλές φορές οι συνομιλήτριές μου εκφράστηκαν με συγκίνηση για μια σειρά από επώδυνα θέματα, όπως η βαριά ασθένεια ή ο θάνατος στενών αγαπημένων προσώπων σε νεαρή ηλικία. Για τον παππού που υπήρξε ιδιαίτερα σημαντικός για τη μόρφωση κάποιας, παρ' όλο που ο ίδιος έκανε χειρωνακτική εργασία ή για έναν πατέρα που ήταν

αυτός ο δοτικός στην οικογένεια «και αυτός που σηκώνόταν τη νύχτα όταν κλαίγαμε μικρά». Εκφράστηκε όμως και βαθιά ενσυναίσθηση για τους ανήλικους παραβάτες από όσες έτυχε να διασταυρωθούν μαζί τους, κατά τη διάρκεια της θητείας τους στα Δικαστήρια Ανηλίκων:

«Αυτό το δικαστήριο είναι εντελώς άλλο δικαστήριο. Αν δεν έμπαινα σ' αυτή τη θέση, δεν θα μπορούσα να το φανταστώ. Πόσο πλούσιο είναι, πόσο ο ίδιος ο δικαστής μαθαίνει από τα παιδιά. Εγώ έχω γίνει καλύτερος γονιός... βλέποντας τις ανάγκες που έχουν τα παιδιά [αυτά] που δεν έχουν καμία σχέση με χαϊδεμένα παιδιά... Είναι από οικογένειες που τα έχουν εγκαταλείψει... τα έχουν απορρίψει και μετά έχουν βρεθεί στο δρόμο σε συμμορίες... Εκεί ξεπερνάμε τα νομικά θέματα για να δώσουμε στα παιδιά ουσιαστική βοήθεια. Είμαστε πολύ επιεικείς προκειμένου να καταλάβουν... και να μη στιγματιστούν βέβαια».

Είναι όμως και οι ενοχές απέναντι στα παιδιά τους, ιδιαίτερα για αυτά που βρίσκονται ακόμα σε μικρές ηλικίες και έχουν προτεραιότητα. Αιτία των ενοχών η συνεχής έλλειψη χρόνου που «είναι πάντα πολύ λίγος» και τις στερεί απ' το να είναι οι ίδιες περισσότερο συναισθηματικά κοντά με τα παιδιά τους:

«[Με προβληματίζει] αν τα παιδιά μου τα μεγαλώνω σωστά ή τους λείπει κάτι στο συναισθηματικό επίπεδο που εγώ δεν το έχω δει, ας πούμε».

«Ορισμένες φορές έτσι έχω δεύτερες σκέψεις για το αν αφιερώνω πολύ χρόνο, αν πρέπει ν' αφιερώνω περισσότερο χρόνο στα παιδιά».

«Έχω χάσει μέρος τη βρεφικής τους ηλικίας, γιατί τότε ήμουν πρωτοδίκης και δουλειά φουλ... Έχασα την πρώτη τους ηλικία, δεν την άφησα να με γλυκάνει».

«Αν γύριζε ο χρόνος πίσω, θα διέθετα περισσότερο χρόνο στα παιδιά μου».

«Στα παιδιά μου έχει λείψει η μάννα τους».

«[Όταν δούλευα στο σπίτι] ερχόταν έξω, ήταν τριών ετών μικρούλης τότε, και χτύπαγε την πόρτα για να μπει μέσα... Δεν τον άφηνα, κλείδωνα συνήθως και δούλευα. Κι ερχόταν ο καημένος απ' έξω και μου χτύπαγε τα τζάμια γιατί ήθελε να πάρει μια ζωγραφιά... Και εγώ για να μην με βλέπει έκλεινα το εξώφυλλο της μπαλκονόπορτας κι έκλεινα και την κουρτίνα... Τώρα αυτό δεν θα το ξανάκανα».

Και ως αντιστάθμισμα έρχεται η επιθυμία:

«Όταν κάνουν τα παιδιά μου παιδιά, θέλω να τα βοηθήσω όσο μπορώ».

Είναι, όμως, και οι ενοχές απέναντι στη δουλειά αν μια μέρα δεν έχουν δουλέψει αρκετά, που έχει αντίκτυπο στις προσωπικές σχέσεις:

«Ένιωθα τύψεις, ότι σήμερα δεν δούλεψα όσο έπρεπε να δουλέψω. Σήμερα δεν την έβγαλα την απόφαση. Μου έβγαине αυτός ο εκνευρισμός και προς τα παιδιά και στο σύζυγο και... όταν τελείωνα την υπόθεση, τότε επέτρεπα στον εαυτό μου μια βόλτα».

«Έχεις την αίσθηση ότι δεν είσαι 100% πουθενά. Ότι χάνει και το ένα χάνει και το άλλο και τελικά δεν κάνεις καλά κανένα από τα δύο».

Οι ενοχές που εκφράστηκαν από όλες ανεξαιρέτως τις συνομιλήτριές μου με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, σηματοδοτούν και τη σύγκρουση ανάμεσα σ' έναν στενά παραδοσιακό κι ένα σύγχρονο μοντέλο μητρότητας περισσότερο προσαρμοσμένο στις σημερινές συνθήκες ζωής.

«Είμαι λίγο παραδοσιακή σε κάποια πράγματα, δηλαδή θεωρώ ότι η μαμά είναι αναντικατάστατη... Θέλω τα παιδιά μου να θυμούνται ότι η μαμά μαγειρεύε... ότι μας διάβαζε παραμύθια, έπαιζε μαζί μας... Θέλω να με θυμούνται όπως θυμάμαι κι εγώ τη δική μου μαμά».

«Πολλές φορές σε κάνουν να νοιώθεις ανεπαρκής και στη δουλειά σου δεν αφιερώνεις το χρόνο που θα ήθελες λόγω οικογένειας κι όταν γυρίζεις σπίτι νοιώθεις ανεπαρκής απέναντι στην οικογένεια επειδή τους αφιερώνεις λιγότερο χρόνο».

«Βλέπω [σε κάποιες περιπτώσεις] τη μητέρα να είναι μονίμως απύσασα κι ο μπαμπάς να σπκώνει όλο το φορτίο. Αν είναι κάποιος να σπκώνει μεγαλύτερο φορτίο, εγώ προσωπικά επιλέγω να είναι η μητέρα... Βλέπω ότι τα παιδιά έχουν μεγαλύτερη ανάγκη τη μητέρα».

«Γυρνούσα σπίτι κι είχε μαγειρέψει εκείνος [ο σύζυγος]. Ήθελα, όμως, να τα έχω εγώ όλα έτοιμα. Και είναι πολύ αντιφατικό: Από τη μια μεριά θα ήθελα να το κάνω και νοιώθω τύψεις που δεν προλάβαινα κι από την άλλη αρπάζομαι αν τον δω να δυσανασχετεί [που δεν μαγειρεύει]».

Όπως το διατύπωσε η εκπρόσωπος του συνδικαλιστικού τους οργάνου, πληροφορήτρια-κλειδί, με την οποία συνομίλησα:

«Οι γυναίκες δικαστές έχουν πάψει να είναι το κλασσικό πρότυπο της ελληνίδας μητέρας... και γι' αυτό έχουν ενοχές».

4.9. Η ψυχική φθορά

Το εργασιακό άγχος συνιστά μόνιμη πηγή ψυχολογικής πίεσης και αποτελεί θέμα που απασχολεί έντονα τις συνομιλήτριές μου. Όπως πληροφορήθηκα, το συνδικαλιστικό τους όργανο σε συνεργασία με τη Σχολή Δημόσιας Υγείας, προέβη στη διεξαγωγή έρευνας για το ζήτημα του εργασιακού άγχους των δικαστών σύμφωνα με τα πρότυπα και άλλων χωρών, όπως η Ισπανία και η Αυστραλία, όπου έχουν πραγματοποιηθεί παρόμοιες έρευνες. Ο φόρτος εργασίας «είναι δυσβάστακτος» λόγω του μικρότερου αριθμού δικαστών σε σχέση με τον αριθμό των υποθέσεων, που οδηγεί στην πλήρη καταστρατήγηση του ωραρίου εργασίας, αλλά και στους αναγκαστικά αργούς ρυθμούς απονομής της Δικαιοσύνης για τους οποίους παραπονούνται οι πολίτες. Ο φόρτος αυτός, μαζί με τις ελλείψεις υποστηρικτικές υποδομές, που υφίστανται και επιδεινώνουν το φαινόμενο της «αρνησιδικίας», συντελούν και

στην αδυναμία των γυναικών δικαστών να αντεπεξέλθουν στους άλλους κοινωνικούς τους ρόλους (π.χ. μέσα στην οικογένεια). Όπως το έθεσε χαρακτηριστικά η συνδικαλιστική τους εκπρόσωπος:

«Η Δικαιοσύνη στηρίζεται στην αυτοθυσία των δικαστών, διότι εργάζονται χωρίς ωράριο στο σπίτι και στο δικαστήριο».

Σταχυολογώ μερικές χαρακτηριστικές εκφράσεις των συνομιλητριών μου σχετικά με το θέμα:

«Οι ρυθμοί είναι πάρα πολύ γρήγοροι, καθώς και οι απαιτήσεις. Πρέπει να είσαι συνεχώς σε εγρήγορση».

«Δεν θέλω να έχω εκκρεμότητες γι' αυτό είμαι σε συνεχές στρες... Αν δεν είχα δουλέψει αρκετά, μου έβγαινε ο εκνευρισμός στο σύζυγο και τα παιδιά».

«Πάντα θυμάμαι το μυαλό μου απασχολημένο με το πώς να χειριστώ μια υπόθεση... ενώ έτρωγα, ενώ υποτίθεται άκουγα ειδήσεις, εγώ δεν άκουγα, σκεπτόμουν [την υπόθεση]. Ή άκουγα τον σύζυγο και τα παιδιά να κάνουν κάτι κι εγώ πάντα στο πίσω μέρος συμμετείχα [μόνο] σαν παρουσία... πολλές υποθέσεις τις έλυνα στον ύπνο μου, κοιμόμουν μ' αυτές και θυμάμαι ξυπνούσα κατά τη διάρκεια της νύχτας [κι έγγραφα κείμενα]... Πάντως το μυαλό μου είναι γεμάτο από υποθέσεις».

Δεν λείπουν και οι ψυχοσωματικές αντιδράσεις που εκδηλώνονται ως συνέπεια του άγχους, αλλά και η ευσυνείδητη στάση των δικαστών για τα αγαθά που διακυβεύονται:

«Όταν έχεις το άγχος να τα προλάβεις όλα, κάπου θα σου βγει αυτό... Πολλές φεύγουμε από τη δουλειά με δύσπνοιες, ταχυπαλμίες κ.λπ. Έχουμε πολύ στρες».

«Μετά τη δίκη «χτύπαγε» το κεφάλι μου μέχρι αργά το βράδυ. Δεν μπορούσα να αποφορτιστώ... Όποιος έχει τη διεύθυνση της διαδικασίας, θέλει μια ιδιαίτερη τεχνική αυτό. Και για να κρατήσεις

ήρεμο το ακροατήριο... να δώσεις το λόγο σ' όσους τον ζητάνε, να τηρήσεις τη δικονομία... Κι είσαι στην τσίτα, ο πρόεδρος είναι στην τσίτα επί οκτώ ώρες!».

«Δηλαδή δεν ηρεμείς ποτέ, ακόμα και στον ύπνο σου τα σκέφτεσαι. Ακόμα κι όταν έχεις δημοσιεύσει μια απόφαση σκέφτεσαι 'μήπως έχω κάνει λάθος';».

«Όταν έχεις να κάνεις με την τύχη διαφόρων ανθρώπων, τις περιουσίες τους, τα πάντα, δεν μπορείς να είσαι ήρεμος».

«Ειδικά στην ανάκριση πρέπει να παίρνεις αποφάσεις άμεσα... Να μην κάνεις λάθη γιατί κρίνεται η προσωπική ελευθερία του άλλου».

Οι ψυχολογικές πιέσεις που υφίστανται οι συνομιλήτριές μου εξ αιτίας της φύσης του επαγγέλματός τους και η επίδραση που αυτές έχουν στην προσωπική και οικογενειακή τους ζωή κορυφώνονται όταν έχουν να διαχειριστούν δύσκολες υποθέσεις. Για εκείνες που δικάζουν στα Διοικητικά Δικαστήρια, ή ασχολούνται με αστικές υποθέσεις αυτές οι πιέσεις είναι σαφώς περιορισμένες. Είναι, όμως, ιδιαίτερα έντονη η ψυχική φθορά για όσες δικάζουν υποθέσεις στα Ποινικά Δικαστήρια, καθώς και για όσες ασκούν καθήκοντα Ανακρίτριας. Σ' αυτές τις περιπτώσεις γίνονται κοινωνοί ειδεχθών εγκλημάτων και ζοφερών εικόνων, οι οποίες τις ακολουθούν, δεν παύουν να τις απασχολούν και μετά την επιστροφή τους στο σπίτι και δυσχεραίνουν την αποφόρτισή τους πριν επιστρέψουν στην οικογένεια:

«Πολλές φορές όταν είμαι συναισθηματικά φορτισμένη από τη δουλειά, έχω περισσότερη ένταση στο σπίτι. Θα φωνάξω περισσότερο, θα εκνευριστώ πολύ πιο εύκολα. Δεν θα έχω την υπομονή που θα είχα σε άλλη περίπτωση με τα παιδιά κυρίως».

«Στην ανάκριση τα πράγματα είναι πολύ ψυχοφθόρα... Ζούμε δύσκολες καταστάσεις. Δηλαδή βλέπουμε πράγματα πολύ ψυχοφθόρα... που είναι δύσκολο να τα διώξεις απ' το μυαλό σου κι από την ψυχή σου τόσο εύκολα και να γυρίσεις στο σπίτι και να είσαι μια χαρά».

Αναφερόμενη μία συνομιλήτριά μου σε μια υπόθεση με μεγάλη δημοσιότητα, που είχε συνταράξει τα τελευταία χρόνια το πανελλήνιο και στην οποία η ίδια είχε ασκήσει ανακριτικά καθήκοντα:

«Εκείνο το διάστημα μας επηρέασε όλους [στο σπίτι]... Δηλαδή υπήρχαν στιγμές που ήμουν στο σπίτι και ήταν σαν να μην ήμουν. Ήμουν τόσο καταβεβλημένη, τόσο φορτισμένη που ήταν σαν να μην ήμουν εκεί εκείνες τις μέρες... Θα έπρεπε να υπάρχει ένα ολόκληρο οπλοστάσιο από παιδοψυχολόγους, κοινωνικούς λειτουργούς, ψυχιάτρους και στο στάδιο της ανάκρισης και μετά, που να είναι παρόντες σε κάποιες καταθέσεις... Διατάσσουμε βέβαια κάποιες πραγματογνωμοσύνες, αλλά αυτό είναι μια διαδικασία... λίγο τυπική».

Και μία άλλη συνάδελφος:

«Κοιμόμουν και ξυπνούσα με τη δολοφονία μιας κοπέλας έχοντας δουλέψει μέρες με φωτογραφίες που [είχαν] τα σωθικά της, και βλέποντάς τη στον ύπνο μου, να ξυπνάω με την όψη της».

Και ο ρόλος του συζύγου σ' αυτές τις περιπτώσεις:

«Ο σύζυγος έχει απίστευτη κατανόηση».

«Αν υπάρχει [πίεση] το συζητώ με το σύζυγο».

«Τον ρόλο του ψυχοθεραπευτή που θεωρώ ότι χρειάζεται απαραίτητα στη δουλειά που κάνουμε και δεν τον έχουμε, για μένα παίζει ο σύζυγός μου... είναι καλός ακροατής, με ακούει».

Οι συνομιλήτριάς μου είναι ιδιαίτερα ευαισθητοποιημένες όταν οι δύσκολες περιπτώσεις αφορούν παιδιά ή είναι υποθέσεις του Δικαστηρίου Ανηλίκων. Η ποινικοποίηση των κοινωνικών ανισοτήτων είναι ιδιαίτερα εμφανής στην περίπτωση των ανήλικων παραβατών. Αν και οι συνομιλήτριάς μου προσπαθούν να κρατούν απόσταση από τα γεγονότα, σε κάποιες περιπτώσεις αυτό είναι ανέφικτο.

«Δεν ήθελα ποτέ να πάω ανακρίτρια στα Δικαστήρια Ανηλίκων, γιατί το θεωρώ ψυχοφθόρο. Δεν θα μπορούσα να το αντιμετωπίσω...

Το θεωρώ βαρύ... πραγματικά θαυμάζω τους συναδέλφους που το αντέχουν. Εγώ δεν θα μπορούσα».

«Σε μια υπόθεση θυμάμαι [ήταν υπόθεση παιδεραστίας] επί μία εβδομάδα δεν μπορούσα να ηρεμήσω... Αυτές είναι οι ψυχοφθόρες υποθέσεις... συνήθως εκεί ζοριζόμαστε πολύ όλοι... εκεί χρειάζεται τεράστια ψυχραιμία και λογική... ιδιαίτερα όταν τα παιδιά έχουν την ηλικία των παιδιών σου».

Δύο από τις συνομιλήτριές μου με μικρά παιδιά, επηρεασμένες από περιπτώσεις παιδεραστίας και παιδικής πορνογραφίας που αντιμετωπίζουν τα δικαστήρια, εξέφρασαν τους φόβους τους για τα δικά τους παιδιά.

«Έχω φόβους για τα παιδιά, γιατί μεγαλώνουν σε μια κοινωνία που εγώ λόγω δουλειάς ξέρω ότι είναι πολύ σκληρή... Προσπαθώ να τους μιλάω για τους κινδύνους... αλλά για μένα όλοι οι άνθρωποι που είναι γύρω απ' τα παιδιά μου είναι εν δυνάμει απειλή... Δεν εμπιστεύομαι κανένα που πλησιάζει τα παιδιά μου. Μόνο τον άντρα μου. Άντε και τη μάνα μου!».

Ωστόσο υπάρχουν τρεις συνομιλήτριές μου που βεβαιώνουν ότι οι δύσκολες υποθέσεις δεν τις επηρεάζουν μετά την επιστροφή στο σπίτι:

«Μπορεί να είμαι λίγο λυπημένη... όμως μόλις φεύγω τα ξεχνάω όλα. Κι αν υπάρχει κάτι, το συζητάω με τον σύζυγο...θέλω μόνο να με ακούσει».

«Υπάρχει φόρτιση, αλλά είναι πρόσκαιρη. Μετά από ένα διάστημα το ξεχνάς».

«Δεν με επηρεάζει... Πρέπει να κάνεις διαχωρισμό και να λες: 'Εδώ τελειώνει η δουλειά κι εδώ αρχίζει η οικογένεια'. Βλέπω πολλά ζευγάρια στη δουλειά μας που οδηγούνται στα διαζύγια, είναι πάρα πολλά τα διαζύγια ή οι μόνες γυναίκες».

Συμπεράσματα – Προτάσεις

Μέσα από τις συνεντεύξεις αναδείχθηκαν και τα κύρια θέματα που προβληματίζουν τις συνομιλήτριές μου, καθώς κι εκείνα που οι ίδιες θεωρούν ότι παρεμποδίζουν την εναρμόνιση της επαγγελματικής με την οικογενειακή - προσωπική τους ζωή. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, οι μακροχρόνιες σπουδές, η προετοιμασία και οι απαιτήσεις του επαγγέλματος, καθώς και οι συνεχείς μεταθέσεις έχουν ως συνέπεια οι δικαστίνες να παρατείνουν το χρονικό όριο που αποφασίζουν να κάνουν οικογένεια. Οι περισσότερες δε εξέφρασαν την ανησυχία τους για το γεγονός ότι ο αριθμός των νεαρών γυναικών συναδέλφων τους που δεν κατορθώνει να προλάβει τη δημιουργία οικογένειας μέσα στα όρια της αναπαραγωγικής ηλικίας συνεχώς αυξάνει. Και πρέπει να αναφέρω εδώ ότι από τις συνομιλίες μας βγήκε το συμπέρασμα ότι το να έχει μια γυναίκα δικαστής παιδιά αντιμετωπίζεται ως μειονέκτημα από το Δικαστικό Σώμα. Αποτελεί, επίσης, κεντρικό συμπέρασμα αυτής της έρευνας ότι στο μεταβατικό στάδιο προς τις νέες μορφές οικογένειας, το παλιό στοιχείο και το καινούργιο συνυπάρχουν, αλλά και συγκρούονται αναδεικνύοντας αμφιθυμίες κι ενοχές. Οι δικαστίνες μου ακροβατούν να ισορροπήσουν την επαγγελματική με την προσωπική και οικογενειακή τους ζωή, όπως αμφιταλαντεύονται ανάμεσα στο παραδοσιακό και σ' ένα πιο σύγχρονο πρότυπο γυναίκας και μητέρας.

Ο φόρτος εργασίας αποτελεί μείζον πρόβλημα για τις συνομιλήτριές μου. Από αυτόν απορρέει η διαρκής έλλειψη χρόνου που τις στερεί την επαφή με την οικογένεια και τις προσωπικές τους ανάγκες, αλλά και το εργασιακό άγχος και οι ψυχολογικές πιέσεις που υφίστανται εξ αιτίας του. Ωστόσο η ύπαρξη οικογένειας αποτελεί για τις περισσότερες ασφαλιστική δικλείδα ψυχικής ισορροπίας καθώς τις γειώνει με την πραγματικότητα μέσα από τις ανάγκες της καθημερινότητας και τη διαπροσωπική σχέση με τον σύντροφο και τα παιδιά.

Οι δικαστίνες θεωρούν το επάγγελμά τους από τη φύση του ιδιαίτερα ψυχοφθόρο. Γι' αυτό τάχθηκαν όλες σχεδόν υπέρ της δημιουργίας, εντός των δικαστηρίων, ενός φορέα ψυχολογικής υποστήριξης των δικαστών αφενός μεν για τη δική τους προσωπική θωράκιση απέναντι σε δύσκολες υποθέσεις (κυρίως ποινικές) και αφετέρου για την εξασφάλιση συμβουλευτικής μέσω της παρουσίας κάποιων ειδικών

ψυχολόγων, παιδοψυχιάτρων κ.λπ. ως συμβούλων σε περιπτώσεις που χρειάζονται πιο εξειδικευμένες γνώσεις, όπως, για παράδειγμα, στη διάρκεια μιας ανακριτικής διαδικασίας ή κατά την αντιμετώπιση των ανήλικων παραβατών που καταλήγουν στα Δικαστήρια Ανηλίκων. Όπως χαρακτηριστικά ειπώθηκε, «ένας ψυχολόγος στα δικαστήρια χρειάζεται να υπάρχει εικοσιτέσσερις ώρες το εικοσιτετράωρο». Σ' αυτό διαφώνησε η εκπρόσωπος του συνδικαλιστικού οργάνου λέγοντας ότι «αν βελτιωθούν οι συνθήκες και γίνουν αξιοπρεπείς ώστε να μην υπάρχει πίεση, ο δικαστής αμέσως θα ηρεμήσει και θα μπορέσει ψύχραιμος και απερίσπαστος να κάνει τη δουλειά του».

Η οικονομική κρίση των τελευταίων ετών στη χώρα μας έχει επιφέρει σημαντικές αλλαγές στο επάγγελμα των συνομιλητριών μου σχετικά με το φόρτο εργασίας. Αν και οι υποθέσεις για μικροαδικήματα που φτάνουν στα δικαστήρια έχουν μειωθεί, γιατί «ο κόσμος δεν έχει λεφτά για δικηγόρους σε μικροϋποθέσεις», εν τούτοις χιλιάδες νέες υποθέσεις που αφορούν σε οικονομικά, ασφαλιστικά κι εργατικά ζητήματα, όπως κόκκινα δάνεια, υπερχρεωμένα νοικοκυριά, φοροδιαφυγή, πτώχευση, διαφθορά, έχουν προστεθεί για διεκπεραίωση στον ήδη βεβαρυμένο κατάλογο της δουλειάς τους. Η κρίση επιφέρει και μείωση των δαπανών για υποδομές, όπως συντήρηση κτιριακών εγκαταστάσεων και γραφείων, καθώς και ελλείψεις σε γραφική ύλη, φωτοτυπικό μελάνι κ.λπ., ενώ, με την αποχώρηση πολλών από τους γραμματείς που συνταξιοδοτήθηκαν και δεν αντικαταστάθηκαν, οι συνομιλήτριές μου επιβαρύνθηκαν και με τη γραμματειακή υποστήριξη. Αν και οι περισσότερες δικαστίνες δεν παραπονούνται για τη μείωση των αποδοχών τους λόγω κρίσης, «είμαστε κι εμείς σαν όλους τους Έλληνες», οι ίδιες υφίστανται και περαιτέρω μειώσεις του μισθού ή και των διακοπών τους αν δεν έχουν φέρει εις πέρας τον αριθμό των υποθέσεων που ανέλαβαν. Όπως μου ανέφερε χαρακτηριστικά η εκπρόσωπος του συνδικαλιστικού τους οργάνου «στην Γαλλία και στη Γερμανία ο δικαστής ασχολείται με πέντε υποθέσεις το μήνα. Εμείς ασχολούμαστε με πενήντα υποθέσεις το μήνα» και πρόσθεσε ότι «στην Αθήνα ο αριθμός των δικηγόρων είναι όσοι σε ολόκληρη τη Γαλλία» υπονοώντας ότι όλοι αυτοί πρέπει κάπου ν' απασχοληθούν.

Η πολυνομία, με νόμους διάχυτους που δεν έχουν ποτέ κωδικοποιηθεί, μαζί με όλα τα παραπάνω συντελούν στην μεγάλη αργοπορία στην απονομή της Δικαιοσύνης, που καταλήγει να ισούται με αρνησι-

δικία και να αποτελεί τεράστιο πρόβλημα που οι συνομιλήτριές μου θεωρούν ότι πρέπει να αντιμετωπιστεί με την βοήθεια της Πολιτείας. Έγινε, επίσης, αναφορά στο πρόβλημα της γραφειοκρατίας που συμβάλλει σ' αυτή την αργοπορία, όταν ζητούνται έγγραφα από άλλες αρμόδιες Δημόσιες Υπηρεσίες τα οποία είτε αργούν πολύ να έλθουν, είτε δεν έρχονται ποτέ, ενώ παράλληλα ο ρυθμός των υποθέσεων προς εκδίκαση τρέχει καταϊγιστικά. Κι ακόμα για κάποια φαινόμενα έλλειψης αξιοκρατίας σε κάποιες μεταθέσεις και προαγωγές, συμμετοχές σε συμβούλια κ.λπ.

Προτάθηκε επίσης, να εφαρμοστούν οι εναλλακτικές μορφές απονομής της Δικαιοσύνης. Αν και ο νόμος για την Αποκαταστατική Δικαιοσύνη έχει ήδη ψηφιστεί, εν τούτοις δεν εφαρμόζεται γιατί δεν έχουν δημιουργηθεί οι απαραίτητες υποδομές και δεν έχει προηγηθεί η ανάλογη εκπαίδευση των δικαστών. Η εφαρμογή αυτών των εξωδικαστικών μορφών απονομής της Δικαιοσύνης θα επέτρεπε ένα πρώτο φιλτράρισμα των υποθέσεων και θα μείωνε κατά πολύ την ύλη που φτάνει στα δικαστήρια.

Η υπερεκπροσώπηση των γυναικών στο Δικαστικό Κλάδο σχολιάστηκε ως ανεπιθύμητη κατάσταση από τις συνομιλήτριές μου αν και, όπως ανέφεραν, οι γυναίκες που εισήχθησαν μαζικά στο Δικαστικό Σώμα *«έφεραν μαζί τους έναν αέρα φιλελευθερισμού»* στο συντηρητικό αυτό χώρο. Εν τούτοις θεωρούν ότι στο μέλλον πρέπει να επιδιωχθεί ισορροπία των δύο φύλων και να αρχίσουν να εισέρχονται στο Σώμα περισσότεροι άνδρες, γιατί *«τα μικτά τμήματα είναι πιο ισορροπημένα και σε αυτά τα πράγματα δουλεύουν καλύτερα»*.

Παρά τις δύσκολες συνθήκες και την έλλειψη χρόνου με έκπληξή μου διαπίστωσα ότι πολλές δικαστίνες βρίσκουν χρόνο να παρακολουθήσουν μαθήματα ξενόγλωσσας νομικής ορολογίας ή να γράψουν βιβλία για φοιτητές πάνω σε νομικά θέματα, ενώ παράλληλα αναφέρουν ότι χρειάζονται επιμόρφωση πάνω στις νέες μορφές αδικημάτων που θεσπίστηκαν τα τελευταία χρόνια της κρίσης, όπως π.χ. το οικονομικό και το ηλεκτρονικό έγκλημα, η βία στην οικογένεια κ.λπ. Γιατί τα πράγματα, όπως είπαν, αλλάζουν, οι κοινωνίες αλλάζουν και γίνονται πολλές νομοθετικές μεταρρυθμίσεις σε όλους τους τομείς του Δικαίου. Επίσης θεωρούν ότι αξίζει να γίνονται έρευνες σαν αυτήν για να ακούγονται τα προβλήματά τους, που όμως να τις λαμβάνει υπ' όψιν της η Πολιτεία όταν σχεδιάζει τις πολιτικές της.

Τρεις από τις συνομιλήτριές μου βλέπουν δυσοίωνα το μέλλον των νεαρών γυναικών συναδέλφων τους που εισέρχονται σήμερα στο Σώμα, εξαιτίας των συνθηκών εργασίας, της αύξησης των δικογραφιών, αλλά και των εγκλημάτων που γίνονται όλο και πιο περίπλοκα, ενώ οι υπόλοιπες θεωρούν ότι τα πράγματα θα συνεχίσουν ως έχουν. Ωστόσο όσες αφορά τις ίδιες δεν βλέπουν εκπλήξεις στο μέλλον για τον εαυτό τους. Με την επετηρίδα όλες και όλοι προάγονται κανονικά εφ' όσον δεν υπάρχουν πειθαρχικά θέματα και εκκρεμείς υποθέσεις. Ο φόρτος δουλειάς θα είναι λιγότερος στις υψηλότερες βαθμίδες, τα παιδιά θα έχουν ήδη μεγαλώσει οπότε θεωρούν ότι θα έχουν την ευκαιρία να κάνουν καλύτερης ποιότητας εργασία, να συμμετάσχουν σε συμβούλια κι επιτροπές που τις ενδιαφέρουν και γενικότερα να ασχοληθούν περισσότερο με το επιστημονικό μέρος της δουλειάς τους. Οι περισσότερες θα ήταν ικανοποιημένες να προφθάσουν ηλικιακά το βαθμό του Εφέτη ή του Προέδρου Εφετών και μόνον μία συνομιλήτριά μου διατύπωσε ευθέως την επιθυμία της να προχωρήσει και στον Άρειο Πάγο.

Άφησα τελευταίο το πρόβλημα της φύλαξης των μικρών παιδιών για να τονίσω τη σημασία του. Κι αυτό γιατί η διευκόλυνση των μητέρων, που εργάζονται σ' ένα τόσο απαιτητικό επάγγελμα που τα ωράριά του μπορεί να τις απασχολούν και μέχρι αργά το βράδυ, αποτελεί αναφαίρετο δικαίωμα. Γι αυτό όλες ανεξαιρέτως οι συνομιλήτριές μου αναφέρθηκαν στην ανάγκη δημιουργίας ενός Παιδικού Σταθμού, ιδιωτικού εν ανάγκη, που να λειτουργεί στο χώρο των Δικαστηρίων και να απασχολεί τα παιδιά τα δικά τους, καθώς και των γραμματέων μέχρι αργά το απόγευμα, ώστε να μπορούν απερίσπαστες να δικάζουν χωρίς το άγχος του χρόνου μήπως δεν προλάβουν να παραλάβουν το παιδί τους και μείνει στο δρόμο. Μερικές αναφέρθηκαν και στη λειτουργία ακόμα κι ενός δημόσιου σχολείου κοντά στην περιοχή των Δικαστηρίων για τα παιδιά των δικαστών και των υπαλλήλων των δικαστηρίων. Καταλήγω κλείνοντας με τα λόγια της Α.Μ. Slaughter (2012) η οποία απευθυνόμενη στην Πολιτεία των ΗΠΑ είπε χαρακτηριστικά: «Φροντίστε έτσι ώστε τα προγράμματα των σχολείων να συμβαδίζουν με τα προγράμματα της εργασίας [των γυναικών]. Το παρόν σύστημα βασίζεται σε μια κοινωνία που δεν υπάρχει πλέον, μια κοινωνία, κυρίως αγροτική, που ο κανόνας είχε τις μητέρες να κάθονται σπίτι».

Βιβλιογραφία

- Δασκαλάκης, Ηλ. κ.ά. (1983). *Απονομή της ποινικής δικαιοσύνης στην Ελλάδα*. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Déchaux, J.-H. (2008). *Η Κοινωνιολογία της οικογένειας*. Αθήνα: Πολύτροπον.
- Εταιρεία Ελλήνων Δικαστικών Λειτουργών για τη Δημοκρατία και τις Ελευθερίες, (1991). *Δικαιοσύνη και δικαστές. Προβλήματα και προοπτικές, Α΄ Συνέδριο*. Αθήνα: Α. Σάκκουλας.
- Evans, M. (2003). *Φύλο και κοινωνική θεωρία*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Λυμπεροπούλου, Χρ. και Βασιλάκη, Ζ. (1991). Η γυναίκα δικαστική λειτουργός. Στο Εταιρεία Ελλήνων Δικαστικών Λειτουργών για τη Δημοκρατία και τις Ελευθερίες, *Δικαιοσύνη και δικαστές. Προβλήματα και προοπτικές, Α΄ Συνέδριο*. Αθήνα: Α. Σάκκουλας.
- Mason, J. (2003). *Η διεξαγωγή της ποιοτικής έρευνας* (Επιστημονική επιμ.: Ν. Κυριαζή). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μουρίκη, Α. (2008). *Πολιτικές προτεραιότητες και σημαντικά ζητήματα που αναδύονται σε σχέση με τη συμφιλίωση οικογένειας και επαγγελματικής ζωής. Σειρά Μελέτες-Έρευνες ΕΚΚΕ*. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Ερευνών (ΕΚΚΕ).
- Μουσούρου, Α. και Στρατηγάκη, Μ. (επιμ.) (2005). *Ζητήματα οικογενειακής πολιτικής*. Αθήνα: Gutenberg.
- Slaughter, A. M. (2012). Why women still can't have it all. *The Atlantic*. July-August. Στο <http://www.theatlantic.com/magazine/toc/2012/07/>

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΚΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΣΥΜΒΟΛΑΙΟΓΡΑΦΩΝ. ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΣΦΑΛΕΙΑ ΣΤΗΝ ΕΠΙΣΦΑΛΕΙΑ

Μαρία Θανοπούλου και Ιωάννα Τσίγκανου

Κατά παράδοση το επάγγελμα του συμβολαιογράφου στην Ελλάδα ήταν συνυφασμένο με υψηλό κύρος, κοινωνικό γόπτρο και αυξημένες οικονομικές απολαβές. Σε μία χώρα όπου οι πολίτες επιχειρούσαν να αντιμετωπίσουν τις συνθήκες οικονομικής και κοινωνικής αστάθειας με επενδύσεις σε ακίνητη περιουσία, ο συμβολαιογράφος ασκούσε πάντα έναν ιδιαίτερο ρόλο, έναν ρόλο θεματοφύλακα της περιουσίας των Ελλήνων πολιτών. Ήταν μυστικός και εχέμυθος σύμβουλος των οικογενειών σε πλήθος νομικών ζητημάτων. «Ο συμβολαιογράφος είναι σχεδόν πνευματικός. Ημπορώ να ειπώ ότι δεν ήταν ανάγκη να ακούσωσιν όλοι εκείνοι»¹ έγραφε ο Ραγκαβής το 1882. Λόγω του σημαντικού αυτού κοινωνικού του ρόλου συγκαταλεγόταν πάντα ανάμεσα στους «προύχοντες» των τοπικών κοινωνιών. Από την άλλη πλευρά το Κράτος, το οποίο κατά παράδοση λειτουργούσε με δομές και μηχανισμούς «*stricto sensu*» κρατικές που υπόκεινται στον άμεσο έλεγχό του,² ανέθετε μέρος των λειτουργιών του στον συμβολαιογράφο παραχωρώντας του, κατ' αυτόν τον τρόπο, άσκηση δημόσιας λειτουργίας ή καθήκοντος.³ Το επάγγελμα του συμβολαιογράφου αντλούσε την

1. Ραγκαβής, 1991, σελ. 11.

2. Τσουκαλάς, 1977 και Τσουκαλάς, 1981.

3. «Ο συμβολαιογράφος στην Ελλάδα σύμφωνα με το Σύνταγμα (άρθρο 92 παρ. 4) είναι άμισθος δημόσιος λειτουργός στον οποίο το Κράτος έχει εκχωρήσει μέρος της δημόσιας εξουσίας και υπάγεται στη δικαστική εξουσία. Επομένως η συμμετοχή του επαγγέλματος στην οικονομική, αλλά και κοινωνική δραστηριότητα καθορίζεται από το νόμο, σε αντίθεση με άλλου τύπου επαγγέλματα τα οποία ασκούνται ελεύθερα όπως ορίζει το άρθρο 5 του Συντάγματος». Βλ. Παρατσιώκας και Βασιλειάδης, 2011, σελ. 23. Στην ίδια μελέτη αναφέρεται ότι οι Έλληνες συμβολαιογράφοι ανήκουν στην κατηγο-

κοινωνική του ισχύ⁴ από το σημαντικό ρόλο που ανέκαθεν διαδραμάτιζε ο συμβολαιογράφος τόσο στις συναλλαγές του Κράτους με τον πολίτη, όσο και των πολιτών μεταξύ τους.⁵ Το επάγγελμα αυτό στην Ελλάδα είχε, ως εκ τούτου, πάντα διττή υπόσταση εφόσον η άσκηση της επαγγελματικής του δραστηριότητας εκινείτο ανάμεσα στο δημόσιο λειτούργημα και το ελεύθερο επάγγελμα. Μεταπολεμικά η διεύρυνση του κύκλου εργασιών του επαγγέλματος, λόγω των ευνοϊκών συνθηκών που εξασφάλισε η ραγδαία ανάπτυξη του κατασκευαστικού τομέα, προσέδωσε στο συμβολαιογραφικό επάγγελμα και οικονομική αίγλη,⁶ έτσι ώστε να θεωρείται μέχρι σήμερα προνομιούχο από κάθε άποψη. Το επάγγελμα θεωρείται «κλειστό» και προστατευμένο⁷ από το γεγονός ότι η είσοδος σε αυτό γίνεται με διορισμό κατόπιν επιτυχίας σε ειδικές εξετάσεις για την πλήρωση συγκεκριμένου κάθε φορά αριθμού προκαθορισμένων θέσεων σε επίπεδο χώρας, θέσεων οι οποίες προκηρύσσονται με βάση τις αποχωρήσεις, παραιτήσεις, και συνταξιοδοτήσεις συμβολαιογράφων.⁸

Με την έλευση της κρίσης, κυρίως μετά το 2010, οι παράμετροι του συμβολαιογραφικού επαγγέλματος που δημιουργούσαν ένα ασφαλές περιβάλλον εργασίας άρχισαν να αλλάζουν. Με την επίταση των πολιτικών λιτότητας επλήγησαν όχι μόνον οι ευάλωτες κοινωνικές κατηγορίες πολιτών-πελατών των συμβολαιογράφων, αλλά και τα ίδια

ρία των συμβολαιογράφων «λατινικού τύπου», οι οποίοι είναι νομικοί που δρουν κατ' εξουσιοδότηση του κράτους, στο ίδιο, σελ. 9.

4. Ο «συμβολαιογράφος... είναι εγγυητής της νομιμότητας και εγκυρότητας μιας συναλλαγής που είναι από τις σημαντικότερες για τον Έλληνα πολίτη», Παρατσιώκας και Βασιλειάδης, ό.π., σελ. 23. Επίσης, όπως προκύπτει από προγενέστερη έρευνα στον αγροτικό χώρο «ο συμβολαιογράφος... θεωρείται πολύ χρήσιμος γιατί η παρουσία του δημιουργεί στις συνειδήσεις των ερωτηθέντων ένα αίσθημα ασφάλειας δικαίου», Ευαγγελίδου, 2004, σελ. 268.

5. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται «οι συμβολαιογράφοι λειτουργούν ως ανεξάρτητοι, αμερόληπτοι και αντικειμενικοί σύμβουλοι προς τα μέρη που λαμβάνουν μέρος σε μια συναλλαγή», Παρατσιώκας και Βασιλειάδης, ό.π., σελ. 33.

6. Οι συμβολαιογράφοι ανήκουν σε κατηγορίες επαγγελματιών με υψηλά εισοδήματα, Παρατσιώκας και Βασιλειάδης, ό.π., σελ. 30-31.

7. Η συμμετοχή στον διαγωνισμό προϋποθέτει και προγενέστερη εμπειρία διετούς άσκησης μαχόμενης δικηγορίας.

8. «Η είσοδος στο επάγγελμα για τους νεοδιοριζόμενους συμβολαιογράφους είναι ελεγχόμενη. Σε όλες τις περιπτώσεις έχουν τεθεί από το Κράτος περιορισμοί, όπως οι νομικές σπουδές, η πρακτική εξάσκηση και οι κρατικές εξετάσεις», Παρατσιώκας και Βασιλειάδης, ό.π., σελ. 56 και Κώτσι, κ.ά., 2015, σελ. 120.

τα θεωρούμενα ισχυρά και προνομιούχα επαγγέλματα, όπως αυτό του συμβολαιογράφου. Το συμβολαιογραφικό επάγγελμα, αυτό που πάντα διαδραμάτιζε κομβικό ρόλο στις συναλλαγές που έχουν σχέση μάλιστα με την επένδυση σε ακίνητη περιουσία - μέχρι πρόσφατα βασική μορφή αποταμίευσης των Ελλήνων πολιτών - άρχισε να πλήττεται από την νέα κατάσταση που δημιουργήθηκε στην αγορά ακινήτων.⁹ Οι συνθήκες άσκησής του άρχισαν να τροποποιούνται έτσι ώστε το επάγγελμα του συμβολαιογράφου να βρίσκεται σήμερα σε μετάβαση:¹⁰ μετάβαση από το status ενός προνομιούχου επαγγέλματος με υψηλό κοινωνικό γόντρο στο status ενός επαγγέλματος που σταδιακά απαξιώνεται. Οι διαδικασίες αποδόμησης του συμβολαιογραφικού επαγγέλματος είναι σύνθετες,¹¹ ενώ η οικονομική και κοινωνική αίγλη του επαγγέλματος έχει αρχίσει να μειώνεται με πολλαπλούς τρόπους.

Η αποδόμηση του συμβολαιογραφικού επαγγέλματος συντελείται, κατ' αρχήν, μέσω της μείωσης του εισοδήματος των συμβολαιογράφων. Η γενικότερη οικονομική δυσπραγία λόγω κρίσης έχει οδηγήσει σε δραματική μείωση του κύκλου εργασιών του κλάδου. Σοβαρά έχει πλήξει το επάγγελμα, ειδικότερα, η οξεία κρίση στον κατασκευαστικό τομέα, βασικό αιμοδότη του συμβολαιογραφικού επαγγέλματος. Η κρίση αυτή, η οποία συναρτήθηκε με τη κρίση του χρηματοπιστωτικού και του τραπεζικού συστήματος και τη διακοπή της χορήγησης δανείων, επέφερε σταδιακά, μετά το 2010, την απονέκρωση της αγοράς του ακινήτου με αποτέλεσμα να μειωθούν κάθετα οι συμβολαιογραφικές πράξεις που σχετίζονται με το ακίνητο,

9. Το επάγγελμα του συμβολαιογράφου έχει ενταχθεί στην κατηγορία των υπό απελευθέρωση «κλειστών» επαγγελμάτων με βάση τους όρους των μνημονίων. Βλ. Παρατσιώκας και Βασιλειάδης, ό.π., σελ. 21. Κώτση, κ.ά., ό.π., σελ. 118-125.

10. Με τις πρόσφατες ρυθμίσεις του Ν. 3219/2011, προβλέπεται η περαιτέρω απελευθέρωση του επαγγέλματος του συμβολαιογράφου. Βλ. Κώτση, κ.ά., ό.π., σελ. 24-28, 36-38 και 118-125.

11. Αναζητώντας την επίδραση των πολιτικών λιτότητας σε ένα επάγγελμα αρωγών των λειτουργιών του Κράτους, σε μια εποχή που η νέο-φιλελεύθερη αντίληψη για μείωση του κράτους κερδίζει έδαφος, διενεργήσαμε έρευνα μικρής κλίμακας κατά το έτος 2016 σε ένα πεδίο ουσιαστικά ανεξερεύνητο στην Ελλάδα μέχρι σήμερα. Απευθυνθήκαμε σε πληροφρογικές - κλειδιά μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται συνταξιούχοι συμβολαιογράφοι και εκπρόσωποι συλλογικών φορέων του κλάδου. Συλλέξαμε επίσης αφηγήσεις ζωής με γυναίκες συμβολαιογράφους της Αθήνας, μέσης παραγωγικής ηλικίας, οι οποίες διαθέτουν μακρά επαγγελματική εμπειρία στον κλάδο και πριν την έλευση της κρίσης.

κυρίως οι αγοραπωλησίες. Από την άλλη πλευρά ένας καταγισμός δημοσιονομικών πολιτικών που υιοθετήθηκαν στο όνομα της κρίσης οδήγησαν αφενός σε περικοπή εισοδημάτων των πολιτών και αφετέρου σε αύξηση της φορολογίας των ήδη μειωμένων εισοδημάτων τους, έτσι ώστε, εκ των πραγμάτων, οι πολίτες να αποφεύγουν σήμερα να προβούν σε συμβολαιογραφικές πράξεις που δεν είναι απολύτως απαραίτητες. Και όταν καταφεύγουν στο συμβολαιογράφο, πολλές φορές, αδυνατούν να καταβάλουν την προβλεπόμενη αμοιβή ή και την καθυστερούν. Την προσφυγή των πολιτών στις υπηρεσίες του συμβολαιογράφου αναστέλλουν, εκτός των άλλων, η επιβολή του ΦΠΑ στις συμβολαιογραφικές πράξεις, αλλά και η υπερφορολόγηση των ακινήτων μέσω της επιβολής ειδικού υψηλού «έκτακτου», όπως εμφανίστηκε, αλλά μόνιμου όπως εφαρμόστηκε, φόρου επί της ακίνητης περιουσίας. Στο όνομα της κρίσης μειώθηκαν, όμως, και οι καθορισμένες από το Κράτος αμοιβές του συμβολαιογράφου, έτσι ώστε ο ήδη μικρότερος κύκλος εργασιών να συμπορεύεται και με μικρότερες απολαβές.¹² Μειώθηκαν επιπλέον και οι αντικειμενικές αξίες των ακινήτων, πράγμα το οποίο επέφερε νέα μείωση της αμοιβής του συμβολαιογράφου η οποία, στην περίπτωση αυτή, καθορίζεται από το Κράτος ως αναλογική αμοιβή. Το ήδη μειωμένο εισόδημα του συμβολαιογράφου συμπίεζει περαιτέρω η πολιτική υπερφορολόγησης των ελευθέρων επαγγελματιών σύμφωνα με την οποία οι επαγγελματίες αυτοί οφείλουν να προκαταβάλλουν το 75% του φόρου του επόμενου έτους έναντι προσδοκωμένων και όχι πραγματικών εισοδημάτων.¹³ Υπό αυτές τις συνθήκες ο κύκλος εργασιών του συμβολαιογράφου, ως εκ τούτου, βαίνει μειούμενος και το επάγγελμά του δεν είναι πλέον κερδοφόρο, ούτε και ελκυστικό για τους νεότερους επαγγελματίες.¹⁴

12. Όπως αναφέρεται και στη μελέτη των Παρατσιώκα και Βασιλειάδη, ό.π., «η αμοιβή του συμβολαιογράφου για μεταβιβάσεις ακινήτων μειώθηκε από 1,2% σε 1% επί της αναγραφόμενης αξίας του συμβολαίου τον Αύγουστο του 2009», σελ. 5.

13. Κατά την έκφραση των ερωτωμένων συμβολαιογράφων «από την εποχή των παχέων αγελάδων έχουμε μεταβεί σε μία περίοδο ισχνών αγελάδων».

14. Ως αποτέλεσμα αυτών των αλλαγών και σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε κατά το παρελθόν, όπου περισσότεροι υποψήφιοι διεκδικούσαν λιγότερες θέσεις, δεν είναι τυχαίο ότι στον διαγωνισμό του 2016 για την πλήρωση 815 θέσεων συμβολαιογράφων εμφανίστηκαν μόνον 455 υποψήφιοι.

Η απαξίωση του συμβολαιογραφικού επαγγέλματος συντελείται, όμως, και μέσω της συρρίκνωσης του επιστημονικού αντικειμένου της εργασίας του συμβολαιογράφου. Η επιφόρτιση του συμβολαιογράφου με ελεγκτική εργασία κατ' ανάθεση από το Κράτος λειτουργεί σε βάρος της ενασχόλησής του με τη νομική ουσία της υπόθεσης. Η επίταση της γραφειοκρατίας, επιπλέον, έχει ως αποτέλεσμα συνεχώς να αυξάνεται το πλήθος των πάσης φύσεως πιστοποιητικών που απαιτούνται για την υπογραφή ενός συμβολαίου, πιστοποιητικών την εγκυρότητα των οποίων καλείται να ελέγχει ο συμβολαιογράφος. Μάλιστα, η χρονοβόρα, πολύπλοκη και φθοροποιός ελεγκτική εργασία που αυτός παρέχει προς εξυπηρέτηση των νέων μορφών μιας διογκούμενης κρατικής γραφειοκρατίας είναι άμισθη,¹⁵ πράγμα το οποίο οδηγεί σε περαιτέρω υποβάθμιση του επιστημονικού status του συμβολαιογράφου. Παράλληλα η «αναβάθμιση» του ρόλου που ο συμβολαιογράφος διαδραματίζει ως προς το συντονισμό και την εποπτεία των πράξεων λοιπών υπηρεσιών, αρχών και επαγγελματιών (λογιστών, μηχανικών, εφοριακών, κλπ.) είναι μόνον φαινομενική, εφόσον στην ουσία υποκρύπτει μια επιπρόσθετη «υποβάθμιση» του επιστημονικού περιεχομένου της εργασίας του, υποβάθμιση η οποία συντελείται μέσω της μετατροπής του σε ένα είδος επιτηρητή των λοιπών εμπλεκομένων. Όμως το επιστημονικό κύρος των συμβολαιογράφων απειλούν, επίσης, σήμερα η πολυνομία και ο πληθωρισμός των νόμων, που έχουν ενταθεί από το 2011 κι εντεύθεν και οδηγούν σε ρευστότητα περί το δίκαιο. Η ρευστότητα αυτή όχι μόνο δημιουργεί ασάφεια περί του τι εκάστοτε ισχύει, αλλά εμμέσως θέτει ανά πάσα στιγμή σε αμφισβήτηση την επιστημονική αξιοπιστία του συμβολαιογράφου, ο οποίος πρέπει να είναι διαρκώς σε ετοιμότητα προκειμένου να παραμένει ενήμερος και να παρέχει έγκυρη και έγκαιρη γνώμη. Με την σταδιακή απόσυρση του Κράτους από βασικές του αρμοδιότητες και την μετακύληση ευθυνών του στο συμβολαιογράφο, το επάγγελμα εν μέσω κρίσης πλήττεται, ως εκ τούτου, και ως προς την ίδια την επιστημονική του λειτουργία.

Η απαξίωση του συμβολαιογραφικού επαγγέλματος επέρχεται συντοίς άλλοις και μέσω του χειρισμού της διττής φύσης του επαγγέλματος

15. «Ο συμβολαιογράφος στην Ελλάδα είναι άμισθος δημόσιος λειτουργός το έργο του οποίου καθορίζεται από το Συμβολαιογραφικό Κώδικα». Βλ. Παρατσιώκας και Βασιλειάδης, ό.π., σελ. 2.

αυτού από το Κράτος. Όπως διττή είναι η φύση του επαγγέλματος του συμβολαιογράφου ως δημόσιου λειτουργήματος και ως ελευθερίου επαγγέλματος, διττή είναι και η αντιμετώπιση που το Κράτος επιφυλάσσει στο επάγγελμα αυτό στην παρούσα συγκυρία της κρίσης. Από τη μία πλευρά ενδυναμώνει το ρόλο του συμβολαιογράφου στον φοροεισπρακτικό μηχανισμό, όχι μόνο γιατί τον καθιστά άμισθο ελεγκτή πιστοποιητικών καταβολής φόρου ακινήτων, αλλά και γιατί τον καθιστά άμισθο «εισπράκτορα» των οφειλομένων φόρων ακινήτων. Από την άλλη πλευρά μετατρέπει τον ίδιο τον συμβολαιογράφο σε θύμα των φορολογικών πολιτικών εφόσον, στο όνομα του ότι πρόκειται για ένα ελεύθεριο επάγγελμα, θεωρεί εκ προοιμίου ότι εξακολουθεί το επάγγελμα αυτό να παραμένει επικερδές και το υπερφορολογεί, όπως και τα λοιπά ελεύθερια επαγγέλματα. Την ίδια στιγμή που το Κράτος ενδυναμώνει το ρόλο του συμβολαιογράφου ως αρωγού του, την ίδια στιγμή τον μετατρέπει σε πρωταρχικό «στόχο» των φορολογικών του πολιτικών. Από αυτήν την πολιτική του Κράτους απορρέει μια διττή απαξίωση του συμβολαιογραφικού επαγγέλματος, ενός επαγγέλματος το οποίο υφίσταται τις επιπτώσεις του μετασχηματισμού του χαρακτήρα του Κράτους και της μετάβασης από ένα ισχυρό Κράτος δημόσιου χαρακτήρα με έμμισθους και άμισθους δημόσιους λειτουργούς σε ένα νεοφιλελεύθερο Κράτος που εκχωρεί βασικές λειτουργίες του στην ιδιωτική πρωτοβουλία και τον ελεύθερο ανταγωνισμό.

Η απαξίωση του συμβολαιογραφικού επαγγέλματος συντελείται, επιπρόσθετα, μέσω της αντιφατικής αντιμετώπισης του συμβολαιογράφου από τους πελάτες, άλλοτε ως αξιοσέβαστου εμπίστου συμβούλου και άλλοτε ως «εχθρού». Ο συμβολαιογράφος, ένα πρόσωπο το οποίο ως εκ του ρόλου του έχαιρε εμπιστοσύνης και αξιοπιστίας, υπό τις παρούσες συνθήκες άσκησης του επαγγέλματος βρίσκεται σήμερα αντιμέτωπος με την κρίση εμπιστοσύνης των πολιτών απέναντι στο Κράτος. Εκτός του ότι ως δημόσιος λειτουργός εγγυάται τη νομιμότητα των πράξεων και ως ελεύθερος επαγγελματίας μεριμνά για την εξυπηρέτηση του πελάτη του, σήμερα ο συμβολαιογράφος, λόγω των νέων ρόλων και αρμοδιοτήτων με τις οποίες τον επιφορτίζει το Κράτος, αναλώνεται να πείσει τους πελάτες για τα ισχύοντα. Καθίσταται έτσι εκ των πραγμάτων, εκ μεταφοράς και εξ αντανakλάσεως, αντί του Κράτους, αποδέκτης της δυσaréσκειας των πολιτών – πελατών απέναντι στην εφαρμογή πολιτικών λιτότητας, καθώς και επίταξης

της γραφειοκρατίας και της πολυνομίας. Από αδιαμφισβήτητος εξομολογητής, σύμβουλος και θεματοφύλακας οικογενειακών και προσωπικών μυστικών, προθέσεων και επιδιώξεων ο συμβολαιογράφος συχνά εκλαμβάνεται σήμερα ως πρόσωπο που συμβάλλει στην ταιλαιπωρία των πολιτών-πελατών. Αυτή η μετάθεση της κρίσης επιπτώσεων από το Κράτος στο συμβολαιογράφο οδηγεί, κατ' αυτόν τον τρόπο, έμμεσα, σε μιας άλλης μορφής απαξίωση του επαγγέλματος.

Αξιοσημείωτο είναι ότι, παρά το σημαντικό κοινωνικό ρόλο που διαδραματίζει το επάγγελμά τους οι συμβολαιογράφοι είναι «απόντες» από τη επίσημη στατιστική καταγραφή που πραγματοποιείται κατά τις απογραφές πληθυσμού. Στις απογραφές αυτές δεν εμφανίζονται ως αυτόνομος νομικός κλάδος, αλλά απλώς προσμετρώνται στους «λοιπούς επαγγελματίες του νομικού κλάδου». ¹⁶ Μόνον τα στοιχεία των Συμβολαιογραφικών Συλλόγων της χώρας δίνουν μια εικόνα για το μέγεθος του κλάδου, στοιχεία σύμφωνα με τα οποία οι συμβολαιογράφοι σήμερα είναι περίπου 3.200 ¹⁷ και εξ αυτών το 87% είναι γυναίκες. ¹⁸ Ουσιαστικά εξίσου «απόντες» είναι, όμως, οι συμβολαιογράφοι και από την λιγοστή έρευνα που υπάρχει για τα νομικά επαγγέλματα στη χώρα, με εξαίρεση κάποιες σχετικές αναφορές στο βιβλίο της Δημάκη για τα νομικά επαγγέλματα ¹⁹ και την ειδική έρευνα του ΙΟΒΕ. ²⁰

1. Η έρευνα

Η διερεύνηση των πολλαπλών σχέσεων και αλληλεξαρτήσεων που υπάρχουν ανάμεσα στην επαγγελματική και οικογενειακή ζωή των γυναικών συμβολαιογράφων εν μέσω κρίσης κάθε άλλο παρά ήταν

16. Βλ. σχετικά στον παρόντα τόμο το κείμενο του Γ. Κανδύλη.

17. Όπως αναφέρεται στη μελέτη των Παρατσιώκα και Βασιλειάδης, ό.π., το Μάιο του 2011 «στην Ελλάδα καταγράφεται μεγάλος αριθμός συμβολαιογράφων (3.235 συμβολαιογράφοι) με αποτέλεσμα η χώρα να εμφανίζει τη μικρότερη αναλογία κατοίκων ανά συμβολαιογράφο (3.461 κάτοικοι ανά συμβολαιογράφο) μεταξύ των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης», σελ. 3 και 25.

18. Και στην Ελλάδα παρατηρείται η σταδιακή «θηλυκοποίηση» του συμβολαιογραφικού επαγγέλματος. Βλ. σχετικά και Thaw, 1998.

19. Λαμπίρη- Δημάκη, ενδεικτικά, σελ. 26, 203-205, 260, 268, 275, 277-278 και 383-384.

20. Παρατσιώκας και Βασιλειάδης, ό.π.

αυτονόητη. Προκειμένου να κατανοήσουμε τη σχέση που συνδέει τους «κόσμους» της εργασίας και της οικογένειας και να αναδείξουμε τους τρόπους με τους οποίους οι γυναίκες συμβολαιογράφοι εξασφαλίζουν την καθημερινή τους συνύπαρξη, σε συνθήκες παρατεταμένης κρίσης, χρειάστηκε κατ' αρχήν να καλύψουμε, κατά κάποιο τρόπο, το κενό που υπάρχει στην κοινωνιολογία του επαγγέλματος του συμβολαιογράφου. Έπρεπε, δηλαδή, να διερευνήσουμε τις γενικότερες συνθήκες άσκησης του επαγγέλματος προ κρίσης και εν μέσω κρίσης, στις οποίες ήδη αναφερθήκαμε προηγουμένως. Στη συνέχεια, προκειμένου να προσεγγίσουμε τη σχέση εργασίας και οικογένειας, χρειάστηκε να υιοθετήσουμε μια γενικότερη θεώρηση του θέματος σύμφωνα με την οποία η σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής συνδέεται άμεσα με τις στρατηγικές κοινωνικής ανόδου ή αναπαραγωγής της κοινωνικής θέσης των οικογενειών προέλευσης των συμβολαιογράφων, αλλά και των οικογενειών που δημιουργούν οι ίδιες. Για το λόγο αυτό προσφύγαμε στην έννοια του «κύκλου ζωής» την οποία χρησιμοποιήσαμε ως αφετηρία για να σχεδιάσουμε τον οδηγό συνέντευξης. Στο πλαίσιο αυτό ενδιέφερε, κατ' αρχήν, ο «κύκλος της επαγγελματικής ζωής» αυτόνομα, δηλαδή τα της προϊστορίας της επαγγελματικής επιλογής, τα της έναρξης του επαγγέλματος και βεβαίως οι συνθήκες άσκησης του, προ και μετά την κρίση, από κάθε ερωτώμενη συμβολαιογράφο. Ενδιέφερε, επίσης, ο «κύκλος οικογενειακής ζωής» και πάλι αυτόνομα, δηλαδή τα της δημιουργίας οικογένειας από τις ίδιες τις συμβολαιογράφους. Ιδιαίτερη σημασία είχε, όμως, για την έρευνα και η σχέση του επαγγέλματος με την οικογένεια προέλευσης, δηλαδή με τον κύκλο οικογενειακής ζωής που προηγείται της δημιουργίας πυρηνικής οικογένειας. Εν τέλει στο επίκεντρο της διερεύνησης τέθηκαν οι τρόποι σύζευξης του κόσμου της εργασίας και του κόσμου της οικογένειας σε όλα τα επίπεδα, δηλαδή κατά πόσον οι δύο αυτοί κόσμοι συνυπάρχουν, πώς συνομιλούν ή πώς αφίστανται και με ποιούς τρόπους.

Για το σκοπό αυτό, στο πλαίσιο των γενικότερων μεθοδολογικών επιλογών της ποιοτικής έρευνας, διεξήχθησαν δέκα ημικατευθυνόμενες συνεντεύξεις με γυναίκες συμβολαιογράφους, ηλικίας μέχρι 50 ετών, μητέρες ανηλίκων παιδιών που έχουν γραφεία στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας. Η επαφή με τις γυναίκες συμβολαιογράφους δεν ήταν διαδικασία εύκολη και μερικές φορές αντιμετωπίσα-

με αρνήσεις. Τόσο η έλλειψη χρόνου από πλευράς τους, όσο και η επιφυλακτικότητα τους απέναντι στο ερευνητικό μας εγχείρημα δυσχέραναν, σε κάποιο βαθμό, τη διεξαγωγή των συνεντεύξεων. Παρ' όλα αυτά πολλές συνεντεύξεις που είχαν ξεκινήσει ως μια ευγενική τυπική ανταπόκριση στο αίτημά μας, σταδιακά μετεξελίχθηκαν σε αφηγήσεις εξομολογητικού χαρακτήρα. Στις περιπτώσεις αυτές οι γυναίκες συμβολαιογράφοι, οι οποίες εξ επαγγέλματος επέχουν θέση προσεκτικού και εχέμυθου ακροατή, «μεταμορφώθηκαν» σταδιακά σε εξομολογούμενες αφηγήτριες, παραχωρώντας προσωρινά, σε μας τις ερευνήτριες, τον συνήθη ρόλο τους ως προσεκτικών και εχέμυθων ακροατριών. Από την έρευνα προέκυψε ένα πλούσιο προφορικό υλικό το οποίο, μέσω απομαγνητοφώνησης, μετατράπηκε σε γραπτό και το οποίο, προ της ανάλυσης, ανωνυμοποιήθηκε.

2. Τα ευρήματα

Η έρευνά μας έδειξε ότι η σχέση οικογένειας και εργασίας των γυναικών συμβολαιογράφων, σε αρκετές περιπτώσεις, δεν εξαντλείται στις παρούσες συνθήκες, αλλά προεκτείνεται και στο παρελθόν παραπέμποντας στη σχέση του επαγγέλματός τους με την οικογένεια προέλευσής τους. Για το λόγο αυτό, έχοντας ως επίκεντρο της ανάλυσής μας την έννοια του «κύκλου ζωής», παρουσιάζουμε τα ευρήματα της έρευνας σε δύο ενότητες. Η πρώτη ενότητα αναφέρεται στη σχέση που έχει η άσκηση του συμβολαιογραφικού επαγγέλματος από γυναίκες συμβολαιογράφους με την πατρική τους οικογένεια και, κατ' επέκταση, με την προετοιμασία της κοινωνικής αναπαραγωγής της πατρικής οικογένειας. Από χρονικής απόψεως η ενότητα αυτή αφορά, επομένως, την περίοδο πριν την έλευση της τρέχουσας οικονομικής κρίσης και μάλιστα την περίοδο προετοιμασίας της εισόδου στο επάγγελμα. Η δεύτερη ενότητα αναφέρεται στη σχέση εργασίας και πυρηνικής οικογένειας στις παρούσες συνθήκες άσκησης του συμβολαιογραφικού επαγγέλματος παραπέμποντας στις πρακτικές στις οποίες προσφεύγουν οι γυναίκες συμβολαιογράφοι προκειμένου να διατηρήσουν την κοινωνική τους θέση σε συνθήκες κρίσης. Η δεύτερη αυτή ενότητα αφορά, ως εκ τούτου, τη χρονική περίοδο μετά την έλευση της κρίσης. Από το πλούσιο υλικό που συγκεντρώθηκε κατά τη διάρκεια της

επιτόπια έρευνας σταχυολογήσαμε τα θέματα που επαναλαμβάνονται στις περισσότερες συνεντεύξεις. Τα θέματα αυτά απεικονίζουν μέρος των αποτελεσμάτων της θεματικής ανάλυσης του υλικού της ποιοτικής έρευνας στους συμβολαιογράφους παρέχοντας ενδιαφέρουσες ενδείξεις για τη σχέση εργασίας και οικογένειας, ενδείξεις οι οποίες, σε καμία περίπτωση, δεν μπορούν να οδηγήσουν σε γενικεύσεις.

1.1. Σχέση εργασίας και πατρικής οικογένειας ή η προετοιμασία της κοινωνικής αναπαραγωγής προ κρίσης

Ο κόσμος της εργασίας και ο κόσμος της οικογένειας, στην περίπτωση των γυναικών συμβολαιογράφων, «συνομιλούν» ήδη από την εποχή προ κρίσης, όταν οι γυναίκες αυτές επιλέγουν τις νομικές σπουδές και αργότερα το συμβολαιογραφικό επάγγελμα. Μόνον που η συνομιλία αυτή διεξάγεται στο επίπεδο της προετοιμασίας της μελλοντικής εργασίας στους κόλπους της οικογένειας προέλευσης, τότε που διαμορφώνονται και οριστικοποιούνται βασικές εκπαιδευτικές και επαγγελματικές επιλογές.

Επιλογή των νομικών σπουδών

Η είσοδος των γυναικών συμβολαιογράφων στο επάγγελμα αυτό δεν είναι τυχαία. Στις περισσότερες των περιπτώσεων είναι απόρροια της προϋπάρχουσας μακράς σχέσης της οικογένειας προέλευσης με τα νομικά επαγγέλματα. «Οι δικηγόροι πάμε μαζί». Οι γυναίκες συμβολαιογράφοι οδηγούνται στην επιλογή των νομικών σπουδών κατ' αρχήν για λόγους οικογενειακής παράδοσης. «Αρχικά το είδα σαν προσωρινή κατάσταση... να μη τους χαλάσω το χατίρι... Τα νομικά είναι πολύ ιδιαίτερος κλάδος». Άλλοτε ως κόρες πατέρων ή αδελφών που είναι δικηγόροι και άλλοτε ως κόρες μητέρων συμβολαιογράφων, οι περισσότερες ερωτώμενες, όπως ανέφεραν, επιλέγουν τις νομικές σπουδές με την προοπτική να υπεισέλθουν σε νομικό επάγγελμα ως κατιούσες κατ' ευθείαν γραμμή, σχεδόν «κληρονομικώ δικαιώματι». Υπάρχουν, όμως, και γυναίκες συμβολαιογράφοι που επιλέγουν τις νομικές σπουδές ως γόννοι μιας οικογένειας νομικών «εν ευρεία εννοία» (όπως ανιψιές νομικών) προκειμένου να υπεισέλθουν στο επάγγελμα και εκ πλαγίου. Η επιλογή των νομικών σπουδών, στις

περιπτώσεις αυτές, φαίνεται να συναρτάται κυρίως με στρατηγικές κοινωνικής αναπαραγωγής ή παγίωσης της υπάρχουσας κοινωνικής θέσης. Η επιλογή αυτή φαίνεται να συνδέεται με τη διαγενεακή μεταβίβαση ενός επαγγελματικού και κοινωνικού κεφαλαίου από τις προηγούμενες γενιές, κεφαλαίου το οποίο οι γενιές των συμβολαιογράφων της έρευνας επιθυμούν να διατηρήσουν και να παραδώσουν στην επόμενη γενιά εν είδει σκυτάλης.

Υπάρχουν, όμως, και ερωτώμενες οι οποίες επέλεξαν τις νομικές σπουδές χωρίς να προέρχονται από οικογένεια νομικών. Οι λόγοι επιλογής των σπουδών αυτών σχετίζονται με την υψηλή θέση που αυτές κατέχουν τα νομικά στην ιεραρχία των σπουδών θεωρητικής κατεύθυνσης, επιλογής η οποία συμβαδίζει με αριστεία των υποψηφίων, αλλά και με την πολυλειτουργικότητα ενός πτυχίου που μπορεί να οδηγήσει σε διάφορες επαγγελματικές διεξόδους.²¹ *«Θα κάνω κάτι ανώτερο από το καθηγητλίκι... θα πήγαινα στη νομική όπου θα μου ανοίγονταν άλλοι ορίζοντες»*. Η επιλογή των νομικών σπουδών, στην περίπτωση αυτή, φαίνεται να συναρτάται και με στρατηγικές απόκτησης εκπαιδευτικού και κοινωνικού κεφαλαίου που να συμβάλλει στην κοινωνική ανέλιξη ή άνοδο.²²

Είναι φανερό ότι για τις γυναίκες συμβολαιογράφους η επιλογή των νομικών σπουδών δεν είναι μόνον αναγκαία προϋπόθεση για την μελλοντική άσκηση του επαγγέλματος, αλλά και προϋπόθεση διατήρησης ή βελτίωσης της κοινωνικής θέσης της οικογένειας. Άλλοτε ως «δύλωση πίστης» στην οικογενειακή παράδοση και άλλοτε ως διαβατήριο κοινωνικής ανόδου οι νομικές σπουδές αποτελούν το πρώτο βήμα προετοιμασίας για την επαγγελματική σταδιοδρομία των γυναικών συμβολαιογράφων.

21. Λαμπίρη-Δημάκη, ό.π., ενδεικτικά, σελ. 33, 62, 71.

22. Ήδη από τον 19ο αιώνα ο Μπαλζάκ κάνει λόγο για «επένδυση» σε νομικά επαγγέλματα με κριτήρια άλλα από το ίδιο το αντικείμενο του επαγγέλματος. Όπως χαρακτηριστικά γράφει «με την ίδια λογική δεν γίνεται πια κανείς δικηγόρος ή συμβολαιογράφος έχοντας ως αρχικό του σκοπό αυτό τουτό το επάγγελμα. Όλοι φαντάζονται βέβαια ότι θα πρέπει να τρέχουν στα δικαστήρια από δω κι από κει ή να κρατούν πρακτικά και να κάνουν απογραφές ... Είναι αποδοτικότερη η επένδυση στο επάγγελμα του συμβολαιογράφου απ' ό,τι στην αγορά γης, είναι καλύτερη η επένδυση στο δικηγορικό επάγγελμα απ' ό,τι σε ακίνητα». Βλ. Μπαλζάκ, 2006, σελ. 17-18.

Η επιλογή του συμβολαιογραφικού επαγγέλματος

Η συμβολαιογραφία είναι μία από τις πολλαπλές επαγγελματικές απολήξεις του πτυχίου της Νομικής στην οποία καταλήγουν οι απόφοιτοι των Νομικών Σχολών μέσα από διαφορετικές κοινωνικές διαδρομές. Έτσι οι λόγοι επιλογής του συμβολαιογραφικού επαγγέλματος από τις ερωτώμενες ποικίλλουν. Σε κάποιες περιπτώσεις η επιλογή αυτή αποτελεί φυσική συνέχεια της οικογενειακής παράδοσης στη συμβολαιογραφία. Στην έρευνά μας υπάρχουν συμβολαιογράφοι που έχουν μαθητεύσει και κοινωνικοποιηθεί στα γραφεία μπτέρων ή συγγενών από μικρή ηλικία, πριν καν ολοκληρώσουν τις νομικές τους σπουδές. «Εικοσιέξι χρόνια στο γραφείο και δεκάξι χρόνια συμβολαιογράφος». Κάποιες από αυτές, μάλιστα, επέλεξαν τη συμβολαιογραφία υπό την επίδραση των προσδοκιών και ονείρων των γονέων τους, ειδικότερα της μητέρας, θυσιάζοντας, κατ' αυτόν τον τρόπο, τα προσωπικά τους όνειρα και παρατιούμενες από τις επιθυμίες τους.

Όμως, η επιλογή της συμβολαιογραφίας τελείται, επίσης, εξ αντιδιαστολής προς άλλες επαγγελματικές επιλογές. Έτσι, σε κάποιες περιπτώσεις, επιλέγεται από τις ερωτώμενες εξ αντιδιαστολής προς τη δικηγορία, ένα επάγγελμα το οποίο θεωρείται λιγότερο «γυναικείο» για λόγους που σχετίζονται κατ' αρχήν με τους όρους άσκησής του. Βασικός τέτοιος λόγος είναι ότι, ως επάγγελμα ιδιαίτερα απαιτητικό, η δικηγορία δεν προσιδιάζει στις γυναίκες νομικούς που επιθυμούν να αποκτήσουν οικογένεια. «Πώς θα μπορούσα να συνδυάσω ένα σκληρό επάγγελμα (της δικηγορίας) με ένα παιδί;». Χαρακτηριστικό της άσκησης δικηγορίας είναι το ανεξέλεγκτο και το αστάθμητο του ωραρίου και της ροής της εργασίας. «Τη συμβολαιογραφία μπορείς να τη ρυθμίσεις. Υπάρχει κάποιο πρόγραμμα, μπορείς να βολέψεις τα της οικογένειάς σου». Βασικό προαπαιτούμενο της άσκησης του δικηγορικού επαγγέλματος είναι, επίσης, η έκθεση στην ακροαματική διαδικασία. «Δε μου πήγαινε το ακροατήριο... δεν μου πήγαιναν και οι ώρες δουλειάς. Και είπα θέλω να κάνω κάτι πιο μαζεμένο, με τη λογική ότι, κάποια στιγμή, θα κάνω οικογένεια, θα κάνω παιδί. Αλλά θέλω να τη βολεύω εγώ τη δουλειά μου, όπως εγώ μπορώ, να τη βάζω σε κάποια πλαίσια». Πέραν αυτών υπάρχει προκατάληψη σε βάρος των γυναικών δικηγόρων, επιφύλαξη και έλλειψη εμπιστοσύνης. «Οι πελάτες δεν εμπιστεύονται γυναίκες ιδιαίτερα στα ποινικά».

Η συμβολαιογραφία επιλέγεται, όμως, και σε αντιδιαστολή με άλλες επαγγελματικές δυνατότητες, με κριτήριο και τη δυνατότητα άσκησης αυτόνομου και ελεύθερου επαγγέλματος. Επιλέγεται, δηλαδή, εξ αντιδιαστολής προς την δυνατότητα υπαλληλίας στο δημόσιο, είτε με την ιδιότητα του δικαστή, είτε με αυτήν του δημοσίου υπαλλήλου γενικότερα. Αρνητικά συνεκτιμάται, στην περίπτωση αυτή, η ιεραρχική διάταξη και εξάρτηση των θέσεων στο δημόσιο. *«Ηθελα το δικό μου γραφείο, χωρίς κανέναν πάνω από το κεφάλι μου»*. Η συμβολαιογραφία επιλέγεται, επίσης, έναντι της δημοσιοϋπαλληλίας, ως επάγγελμα ζωντανό και δημιουργικό που αντιμάχεται τη στατικότητα και τη μονοτονία της απασχόλησης στο δημόσιο, μιας απασχόλησης που χαρακτηρίζεται ως *«ο τάφος του Ινδού»* και ισοδυναμεί *«με πνευματικό θάνατο»*.

Κοινός παρονομαστής της επιλογής του συμβολαιογραφικού επαγγέλματος από τις ερωτώμενες γυναίκες συμβολαιογράφους είναι το υπό ρύθμιση ωράριο, η αυτονομία και η ελευθερία του επαγγέλματος, αλλά και το γεγονός ότι, προ κρίσης, επρόκειτο για ένα *«προσοδοφόρο επάγγελμα»*, το οποίο φάνταζε ως *«το ιδανικό επάγγελμα για το συνδυασμό οικογένειας και εργασίας»*.

Γενικότερα η σχέση εργασίας και οικογένειας, στην περίπτωση των γυναικών συμβολαιογράφων, είναι σύμφυτη με την οικογένεια προέλευσης, είτε άμεσα, όταν οι γυναίκες αυτές προέρχονται από οικογένειες νομικών, είτε έμμεσα, όταν η επιλογή νομικών σπουδών συναρτάται με μια οικογενειακή στρατηγική κοινωνικής ανόδου.²³ Οι μεν νομικές σπουδές προδιαγράφουν την επαγγελματική κατεύθυνση, οι δε λόγοι επιλογής του επαγγέλματος του συμβολαιογράφου, στη συνέχεια, προδιαγράφουν, με τη σειρά τους, το βασικό πλαίσιο το οποίο θα προσδιορίσει και τη μελλοντική σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής. Αν οι απόφοιτοι της Νομικής, γενικά, έλκονται από το επάγγελμα του συμβολαιογράφου διότι εξασφαλίζει χρήματα, ανεξαρτησία, γόπηρο, οι γυναίκες απόφοιτες Νομικής, ειδικότερα, έλκονται από τη μεγαλύτερη ασφάλεια που προσφέρει το επάγγελμα αυτό, από τη δυνατότητα ρύθμισης του εργασιακού πλαισίου και, εν τέλει, από τη δυνατότητα που τους παρέχει να αποκτήσουν οικογένεια.

23. Κασσιμάτη, 2001, σελ. 239-286.

2.2. Σχέση εργασίας και πυρηνικής οικογένειας ή πρακτικές διατήρησης της κοινωνικής θέσης κατά την περίοδο της κρίσης

Η σχέση εργασίας και οικογένειας των γυναικών συμβολαιογράφων διαφοροποιείται όταν μεσολαβεί η δημιουργία δικής τους οικογένειας. Η «συνομιλία» του κόσμου της εργασίας με τον κόσμο της οικογένειας διεξάγεται με νέους όρους που καθορίζονται πλέον από το επάγγελμα του συζύγου και τη σχέση του επαγγέλματος αυτού με τη συμβολαιογραφία, τον αριθμό και την ηλικία των παιδιών, τη στήριξη της οικογένειας προέλευσης, αλλά και τους διαφοροποιημένους εν μέσω κρίσης όρους άσκησης του επαγγέλματος.

Οι αλλαγές στο επάγγελμα εν μέσω κρίσης και το συνεχές κινήγι του χρόνου

Με την έλευση της κρίσης, υπό την επήρεια των νέων ρυθμίσεων για την απελευθέρωση των «κλειστών» επαγγελματιών, των μετασχηματισμών του κράτους και της επίτασης της γραφειοκρατίας και της πολυνομίας, όπως ήδη αναφέρθηκε, σταδιακά τροποποιούνται οι όροι άσκησης του συμβολαιογραφικού επαγγέλματος. Οι γυναίκες συμβολαιογράφοι υφίστανται πολλαπλά την κατάσταση που δημιουργούν οι νέες αυτές συνθήκες. Επωμίζονται όλα τα βάρη του γραφείου, εφόσον αδυνατούν πλέον να έχουν βοήθεια επί πληρωμή και επιμηκύνουν εκ των πραγμάτων το ωράριο εργασίας τους. Παράλληλα «εισπράττουν» καθημερινά τις συνέπειες της γραφειοκρατίας και της πολυνομίας που δημιουργούν ανασφάλεια περί το δίκαιο και ρευστότητα δικαίου, αλλά και πλήττουν τη σχέση εμπιστοσύνης με τους πελάτες.

«Παλιότερα (το επάγγελμα) έχαιρε μεγάλης εκτιμήσεως και σεβασμού. Τώρα έχει ευτελιστεί... Παλιότερα ο κόσμος δεν είχε αυτήν τη δυσπιστία. Είχε μεγαλύτερο κύρος. 'Το είπε ο συμβολαιογράφος!' Τώρα αναγκάζομαι να βγάλω να δείξω το νόμο. Του το λες (του πελάτη), του το εξηγείς, του το γράφεις και αυτοί αναρωτιούνται μήπως είσαι περίεργος, μίζερος, να πάω να κάνω τη δουλειά μου αλλού. Έχω άγχος να αποδείξω στον πελάτη τα αυτονόητα... Οι πελάτες διασταυρώνουν».

Στις διαρκώς μεταβαλλόμενες συνθήκες άσκησης του επαγγέλματος το άγχος των γυναικών συμβολαιογράφων συνεχώς αυξάνεται, πολύ περισσότερο, μάλιστα, λόγω της μετάθεσης αρμοδιοτήτων του Κράτους που επιτείνει και την προσωπική τους ευθύνη.

«Είμαστε και με τα δύο πόδια στον Κορυδαλλό! Ευθύνη... Πρέπει να είσαι πολύ σκληρός και άτεγκτος για να μην πέσεις στη λούμπα... Με όλες τις ευθύνες που έχουμε... Ο φόρτος δουλειάς είναι τεράστιος. Ξεφεύγει από τις ανθρώπινες δυνατότητες να τον διεκπεραιώσει. Θέλουν να μειώσουν το κόστος του Κράτους, μείωσαν τους δημόσιους υπαλλήλους... Πολύ περισσότερες ώρες δουλειάς, χωρίς αμοιβή... Μας φορτώσανε υπερβολικά με έξοδα... Περνάνε χρήματα από εδώ μέσα και δεν μένει τίποτα και μπαίνουμε και μέσα... Πιεζόμαστε πάρα πολύ».

Βασικό θέμα το οποίο διατρέχει και κατατρέχει όλες τις αφηγήσεις των γυναικών συμβολαιογράφων είναι το συνεχές «κυνήγι του χρόνου». Του χρόνου που λειτουργεί σαν διελκυστίνδα ανάμεσα στο επάγγελμα και την οικογένεια.²⁴ Του χρόνου που δεν επαρκεί προκειμένου

24. Χαρακτηριστική είναι η περιγραφή μιας συνθησιμένης μέρας από μια μητέρα συμβολαιογράφο: «Σηκώνομαι νωρίτερα από τους υπόλοιπους. Η μικρή ξεκινάει να ξυπνάει στις 7. Στις 8 πάρα τέταρτο την σηκώνουμε. Εγώ ξυπνάω 7 πάρα τέταρτο. Να προλάβω να μαζέψω κάποια πράγματα στο σπίτι, συνήθως και να μαγειρέψω με χύτρα ταχύτητας πάντα. ... Γύρω στις 7.30 αρχίζουμε την διαδικασία του παιδιού. Άντε παιδί μου ντύσου. Δεν σηκώνομαι μαμά. Τέλος πάντων είναι και μια ουσιαστική ώρα, προσπαθώ να της την αφιερώσω το πρωί. Στο μεταξύ εγώ ετοιμάζω διάφορα. Τσάντες, ποτέ δεν κάθομαι να φάω πρωινό. Υπάρχει πάντα πρωινό έτοιμο. Σε στυλ κέικ είτε αγοραστό, είτε φτιαχτό από εμάς, ώστε να μπορείς να τρως μια μπουκιά πάνω από το τραπέζι και να πηγαиноέρχεσαι με ένα γάλα. Ε, βάφομαι, βάζω πράγματα, βγάζω, αυτή τα βάζει, τα βγάζει. Στις 8 πάρα τέταρτο έρχεται και την παίρνει το σχολικό. Οπότε γυρνάω, μαζεύω, κλείνω το σπίτι, ο άντρας μου ετοιμάζει μόνο τον εαυτό του. Θέλω να πω ότι είναι μια κινητικότητα. Από το μαγειρεύω, να βάφομαι, να προσπαθώ να είμαι σχετικά ευπρεπής, να ετοιμάζω το παιδί, να κατεβάζω σκουπίδια, όλα μαζί. Φεύγουμε. Παίρνουμε το μετρό, μας έχει σώσει λίγο αυτό.... αλλά είναι μια ώρα. Δεν μπορείς να το ρίξεις πιο κάτω. Να πάρεις το αυτοκίνητο, να το παρκάρεις, να πάρεις το μετρό, να έρθεις εδώ. Στο δρόμο, αν μπορώ, σχεδιάζω κάποια πράγματα, τράπεζες, αλλά δύσκολα πια βγαίνω έξω, παρόλο που είναι όλα γύρω-γύρω. Όταν ξεκινήσω, εδώ έρχομαι γύρω στις 9.30, εκτός αν έχω περάσει από κάποια άλλη δουλειά, από εφορία κ.λπ. Για κάποιο μαγικό λόγο δεν βγαίνω από εδώ. Δεν μπορώ να βγω.... Συνήθως βαράνε τηλεφωνα, να ανοίξω τα e-mail, να απαντήσω, να μελετήσω, δια μαγειρίας πάει η ώρα 5. Μπορεί σε αυτή τη φάση να έχουμε υπογράψει και συμβόλαια. Μπορεί και όχι και κάποιο συμβόλαιο να πρέπει να γίνει αργότερα. Εκεί συνεχίζουμε μέχρι τις 6. Συνήθως γύρω στις 5 καταφέρνω με πολύ κόπο να τα μαζέψω. Γιατί το πρωί είναι πολύ

να συνδυαστούν στην καθημερινότητα οι απαιτήσεις του επαγγέλματος με τις απαιτήσεις της οικογένειας, σήμερα πλέον χωρίς βοήθεια επ' αμοιβή και μόνο με τη στήριξη του οικογενειακού δικτύου, όταν αυτό είναι εφικτό. Του χρόνου που τις καταδιώκει, μέχρι ασφυξίας, και τις εγκλωβίζει στο καθημερινό κυνήγι του χρόνου προκειμένου να προλάβουν την ατέλειωτη λίστα υποχρεώσεων στο γραφείο και στο σπίτι. Του χρόνου εργασίας που καταδυναστεύει την ιδιωτική ζωή. «Κοιτάω το παιδί μου και σκέφτομαι τον ΕΝΦΙΑ».

Την έλλειψη επαρκούς χρόνου για την εκπλήρωση της μακράς «λίστας» καθηκόντων οι γυναίκες συμβολαιογράφοι προσπαθούν να αντιμετωπίσουν με ακριβή και συνεχή οργάνωση των δραστηριοτήτων τους και αυστηρή τήρηση καθημερινών χρονοδιαγραμμάτων, με τίμημα το συνεχές άγχος και το μεγάλο ψυχικό κόστος.

«Πρέπει να είμαι κουρδισμένη από τις πέντε το πρωί στο πόδι... Τώρα είμαι με άλλους ρυθμούς... αυτό με το ρολόι να μη ξεφύγει το τάδε δευτερόλεπτο, μην πάω στο επόμενο γιατί χαθήκανε τα πάντα».

επιβαρυνόμενο από τηλέφωνα, ραντεβού, συνεννοήσεις με υπηρεσίες. Τέλος πάντων μαζεύω λίγο το μυαλό μου να δουλέψω στην ουσία που πρέπει. Δεν υπάρχει άλλος τρόπος... Οπότε από τις 2.30 -5 μένει για να κάνω κάτι ουσιαστικό. Ψύχω στις 5 προσπαθώ να τα κλείνω. Τελικά πάει 5.30, πάει κάτι άλλο. Ας πούμε ότι στις 5 το κλείνουμε το γραφείο. Μέχρι να φτάσω σπίτι θέλω καμιά ώρα.... Ε, προσπαθώ να πάω λίγο στο super market εκείνη την ώρα, όπου έτσι και μπεις μέσα, το έχασες το μισάωρο, να πάρω το αυτοκίνητο, να πάω σπίτι, να μαζέψω ό,τι άλλο μπορώ, να φάμε άρον – άρον, έρχεται το παιδί εκείνη την ώρα ή πάμε εμείς και το παίρνουμε. Συνήθως για καλή μας τύχη, οι γονείς μου μένουν κοντά μας την φέρνουν. Δεν πάμε εμείς να την πάρουμε.... Το παιδί το αφήνω στον παιδικό σταθμό. Είναι καλός και σχετικά οικονομικός. Θα μπορούσε να μου το κρατάει και μέχρι τις 6. Και παραπάνω. Εγώ την έχω βάλει στις 4.30 να την πηγαίνουν στους δικούς μου. Να χαζεύει και λίγο με τους παππούδες μια ώρα, να βλέπει και την μάνα μου, να κάνει και τα δικά της, να την ταΐζουν παραπάνω και γύρω στις 6 την φέρνει ο πατέρας μου ή πάμε εμείς και την παίρνουμε. Αυτό είναι το ιδανικό, δηλαδή το 5 και έχω φτάσει 6 στο σπίτι. Συνήθως πάει 6.30, 7, 7.30. Εκείνη την ώρα καθόμαστε να φάμε, με την μικρή παρέα, δεν μας αφήνει, μας τραβάει χέρια - πόδια και μετά ξεκινάει η διαδικασία. Να παίξεις λίγο με την μικρή, κάτι να κάνεις, κάποια δουλειά στο σπίτι, ένα σίδερο, ό,τι.... Βασικά πράγματα....Οπότε εκείνη η ώρα είναι λίγη για το παιδί. Όπως τρώμε, μην φαντάζεσαι, βάζεις ένα πλυντήριο πιάτων, ένα άλλο, να απλώσεις ένα ρούχο, δυο πράγματα δηλαδή, να είσαι ευπρεπής, μισοτρως, πας έρχεσαι και γύρω στις 9.30 αρχίζει η διαδικασία να την κάνουμε μπάνιο, να της διαβάσουμε κανένα παραμύθι, να την βάλουμε για ύπνο. Μετά, αν θα κοιτάξω κάτι για μια υπόθεση ουσίας και μπορώ να το πάρω, γιατί και τα συστήματα φορτωμένα και οι υπολογιστές στο σπίτι, πέφτει και η μικρή στο κοιμώμενο και δεν μπορώ, είναι δύσκολο. Αν πάρω κάτι, θα είναι γραπτό τυπωμένο να το δω».

Είναι φανερό ότι οι καταλυτικές αλλαγές στο επάγγελμα του συμβολαιογράφου επηρεάζουν πολλαπλά τους όρους άσκσής του σε καθημερινή βάση. Αντί να «απελευθερώνουν» τις γυναίκες συμβολαιογράφους, τις παγιδεύουν σε μακρά ωράρια, καθώς και σε νέους επαγγελματικούς ρόλους που προσομοιάζουν άλλοτε με ρόλο δημοσίου υπαλλήλου ο οποίος, όμως, εργάζεται αμισθί και άλλοτε με ρόλο «εγγυητή» ο οποίος εκ του νόμου καθίσταται υπεύθυνος για την πληρωμή των φόρων των Ελλήνων πολιτών.

Συστεγάζσεις και αλληλεξαρτήσεις

Η σχέση εργασίας και οικογένειας προβάλλεται σ' αυτόν τον ίδιο τον τόπο και το χώρο άσκησης του συμβολαιογραφικού επαγγέλματος, εφόσον τα γραφεία των γυναικών συμβολαιογράφων λειτουργούν πολύπλευρα και «φιλοξενούν» διάφορες μορφές συστεγάσεων. Στην περίπτωση που υπάρχει διαδοχή στο επάγγελμα από τη μια γενιά στην άλλη, το γραφείο αποτελεί τόπο «συνάντησης» των γενεών με πολλαπλές έννοιες: την έννοια της μεταβίβασης της υλικής κληρονομιάς (κτήριο γραφείου, αρχείο), αλλά και της πολιτιστικής, συμβολικής και πνευματικής περιουσίας σε γνώση, εμπειρία και κοινωνικό κεφάλαιο. Το γραφείο αποτελεί, επίσης, τόπο σύζευξης των κοινών επαγγελματικών ενδιαφερόντων και συμφερόντων των συζύγων, είτε πρόκειται για συζύγους με νομικά επαγγέλματα (συμβολαιογράφους, δικηγόρους), είτε πρόκειται για συζύγους με επαγγέλματα συνδεόμενα με τη συμβολαιογραφία (μηχανικούς, λογιστές). Το γραφείο λειτουργεί, κατ' αυτόν τον τρόπο, ως έδρα οργάνωσης του ελεύθερου επαγγέλματος, συχνά με τη συμμετοχή μελών της οικογένειας και ως έδρα μιας «οικογενειακής επιχείρησης» που έχει συμβοηθούντα μέλη. Παράλληλα το γραφείο λειτουργεί και ως χώρος όπου αντανακλάται ο καταμερισμός εργασίας μεταξύ των συζύγων.

Πέραν αυτού όμως σήμερα, εν μέσω παρατεταμένης οικονομικής κρίσης, η έννοια του γραφείου ως διακριτού χώρου εργασίας καταλύεται. Το θέμα που διατρέχει τις αφηγήσεις των γυναικών συμβολαιογράφων είναι η κατάλυση των χωρικών ορίων μέσω της μετατροπής του σπιτιού σε γραφείο, αλλά και το αντίθετο. Την απουσία βοήθειας στο γραφείο και στο σπίτι οι γυναίκες συμβολαιογράφοι προσπαθούν συνήθως να αντισταθμίσουν όχι μόνον μειώνοντας το ωράριο πα-

ρουσίας τους στο γραφείο, αλλά και εκπληρώνοντας στο χώρο του σπιτιού, ταυτόχρονα, τόσο τις επαγγελματικές, όσο και τις οικογενειακές τους υποχρεώσεις. Υπό αυτές τις συνθήκες η τεχνολογία ανάγεται σε παράγοντα που διευκολύνει αυτήν την κατάλυση χωρικών ορίων του γραφείου. Το σπίτι διαθέτει πλέον και αυτό όλο τον εξοπλισμό του γραφείου, ενώ συστηματικά φιλοξενεί φακέλους συμβολαίων οι οποίοι ανελλιπώς «παρακολουθούν» τις καθημερινές διαδρομές των γυναικών συμβολαιογράφων ανάμεσα στο γραφείο και το σπίτι. Παράλληλα η ζωή της οικογένειας προσαρμόζεται και εν μέρει υποτάσσεται στις ανάγκες της λειτουργίας του σπιτιού ως γραφείου.

«Παίρνουν οι πελάτες σπίτι. Πρέπει να φύγω από το χώρο που είναι τα παιδιά. Κλείνομαι κάπου και μιλάω. Το παιδί θεωρεί ότι μπορεί να σε απασχολήσει ανά πάσα στιγμή... Όταν δουλεύω στο σπίτι, κλείνομαι κάπου για να μπορέσω να γράψω».

Την απουσία βοήθειας οι γυναίκες συμβολαιογράφοι, κάποιες φορές, αντισταθμίζουν μετατρέποντας και το γραφείο σε σπίτι. Έτσι το γραφείο φιλοξενεί για κάποιες ώρες, κατά τη διάρκεια του ωραρίου εργασίας, νεογέννητα μωρά («το εργαζόμενο μωρό») ή μικρά παιδιά προσχολικής ηλικίας, πράγμα το οποίο συχνά δυσχεραίνει, όμως, την άσκηση του επαγγέλματος.

«Όποτε έχω φέρει παιδί στο γραφείο ... αδύνατο να δουλέψεις... Και δεν είναι θέαμα για τον πελάτη... Σε κακοχακτηρίζει ο πελάτης... Το παιδί σε διεκδικεί. Θέλει να σε απασχολήσει, να μιλήσει την ώρα που μιλάς στο τηλέφωνο».

Προκειμένου να επιβιώσουν ως επαγγελματίες εν μέσω κρίσης οι γυναίκες συμβολαιογράφοι αξιοποιούν περαιτέρω προϋπάρχουσες επαγγελματικές συστεγάζσεις με μέλη της οικογένειας ή/και δημιουργούν καινούργιες καταλύοντας όχι μόνο τα χρονικά, αλλά και τα χωρικά όρια ανάμεσα στην επαγγελματική δραστηριότητα και την οικογενειακή ζωή. Μάλιστα στις παρούσες δύσκολες συνθήκες η μετατροπή του γραφείου σε σπίτι και του σπιτιού σε γραφείο φαντάζει ως απολύτως αναγκαίος όρος εξισορρόπησης οικογένειας και εργασίας.

Σύγχρονες μορφές καταμερισμού εργασιών στο γραφείο και στο σπίτι

Η σχέση εργασίας και οικογένειας στις γυναίκες συμβολαιογράφους, όπως προκύπτει από τις αφηγήσεις τους, συνυφαίνεται τόσο με τις σχέσεις μεταξύ των συζύγων, όσο και με τις σχέσεις με τα μέλη της οικογένειας προέλευσης. Στην πραγματικότητα εν απουσία μιας πολιτικής του Κράτους για τη συμφιλίωση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής προσαρμοσμένης στις ιδιαιτερότητες της άσκησης ελευθέρων επαγγελμάτων, οι γυναίκες συμβολαιογράφοι εκ των πραγμάτων αναγκάζονται να υιοθετούν πρακτικές καταμερισμού καθηκόντων και εργασιών μεταξύ των μελών της πυρηνικής οικογένειας ή και των μελών της οικογένειας προέλευσης.

Στις αφηγήσεις τους όχι μόνο δεν υπάρχει καμία αναφορά στο κράτος ως αρωγό της συμφιλίωσης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής, αλλά, αντίθετα, η όποια αναφορά στο κράτος εμφανίζεται με αρνητικό πρόσημο. *«Δεν υπάρχει καμία μέριμνα... όλα τα βάζεις από την τσέπη σου»*. Οι γυναίκες συμβολαιογράφοι θεωρούν ότι το κράτος είναι απόν από τη στήριξη της οικογενειακής ζωής των ελεύθερων επαγγελματιών. *«Δεν υπάρχει ενίσχυση της μάνας που έχει μικρό παιδί από την πολιτεία»*. Μάλιστα, υπό την επήρεια της μετάθεσης ευθυνών και αρμοδιοτήτων του κράτους στους συμβολαιογράφους, της υπερφορολόγησής τους ως ελεύθερων επαγγελματιών, των μνημονιακών πολιτικών που έχουν επηρεάσει καταλυτικά τα εισοδήματα και την αγορά των ακινήτων, οι γυναίκες συμβολαιογράφοι θεωρούν ότι το κράτος λειτουργεί ως άδικος και ανάλγητος διώκτης τους, ο οποίος τους στερεί, εν μέσω κρίσης, τη δυνατότητα προσφυγής σε έμμισθη βοήθεια στο γραφείο και στο σπίτι. Την μεν διωκτική στάση του κράτους απέναντι στους ελεύθερους επαγγελματίες αντιμετωπίζουν με φόβο για το μέλλον του επαγγέλματος εκτιμώντας, σε κάποιες περιπτώσεις, ότι το επάγγελμα βρίσκεται υπό εξαφάνιση. Τη δε έλλειψη κρατικής μέριμνας για την οικογενειακή ζωή των ελεύθερων επαγγελματιών αντισταθμίζουν τόσο με τη συρρίκνωση του επαγγελματικού ωραρίου και του προσωπικού χρόνου, όσο και με την επιστράτευση μελών της οικογένειας τα οποία υποκαθιστούν την απουσία αρωγής του Κράτους, αλλά και τις έμμισθες ιδιωτικές υπηρεσίες.

Υπό τις συνθήκες αυτές η οικογένεια εν μέσω κρίσης λειτουργεί ως άτυπη, αλλά καθοριστική υποστηρικτική δομή για την στήριξη

της επαγγελματικής ζωής των γυναικών συμβολαιογράφων. «Δεν έχει παιδικό σταθμό... Αν δεν έχεις μαμά, πεθερά, είσαι μόνος». Με επίκεντρο τις ανάγκες που προκύπτουν στο γραφείο και στο σπίτι τα μέλη της οικογένειας προέλευσης και της πυρηνικής οικογένειας οργανώνονται ανάλογα προκειμένου να τις καλύψουν, όχι μόνον κατά το πρότυπο της οικογενειακής επιχείρησης που στηρίζεται στην άμισθη εργασία των συμβοηθούντων μελών, αλλά και κατά το πρότυπο της αγροτικής οικογένειας της οποίας όλα τα μέλη συστρατεύονται για το «ψωμί» της οικογένειας. Καθοριστικό ρόλο σε αυτήν την κατεύθυνση διαδραματίζουν οι σχέσεις μεταξύ των συζύγων. Οι σχέσεις αυτές διαμορφώνονται ανάλογα και με το επάγγελμα του συζύγου, επάγγελμα το οποίο, άλλοτε τον καθιστά εκ των πραγμάτων «απόντα» από την καθημερινότητα της οικογενειακής ζωής και άλλοτε συνεργάτη και συμμετοχο στα του οίκου και όχι μόνον. Στην περίπτωση που ο σύζυγος λόγω απαιτητικού επαγγέλματος (γιατρός, στέλεχος τράπεζας) είναι απών, ο καταμερισμός εργασίας των οικιακών καθηκόντων είναι ανέφικτος, ενώ οι σχέσεις φύλου διαμορφώνονται κατά το παραδοσιακό πρότυπο, σύμφωνα με το οποίο η γυναίκα συμβολαιογράφος, αν και η ίδια ασκεί απαιτητικό επάγγελμα, επωμίζεται αποκλειστικά τις ευθύνες του σπιτιού και υφίσταται εξ αυτού υπέρμετρη πίεση. «Εγώ είμαι του σπιτιού, εγώ είμαι του παιδιού, εγώ είμαι του γραφείου». Στην περίπτωση που οι σύζυγοι συνεργάζονται για τα της εργασίας και τα του οίκου, το συνεργατικό πρότυπο σχέσεων εκφράζεται στην μεν εργασία, όταν το επάγγελμα του συζύγου είναι συναφές προς την συμβολαιογραφία (άντρας λογιστής, δικηγόρος, μηχανικός), με μορφή υποβοήθησης, ανταλλαγής πελατών και επικοινωνίας για θέματα εργασίας, στο δε σπίτι με τη μορφή του καταμερισμού των καθηκόντων ανάλογα με το διαθέσιμο χρόνο του συζύγου, ενώ η βασική ευθύνη λειτουργίας του σπιτιού παραμένει πάντα στις γυναίκες συμβολαιογράφους.

«Συμμετέχει και ο σύζυγος στις δουλειές, μαγειρεύουμε και οι δύο... τακτοποιούμε... την ευθύνη του σπιτιού την έχω εγώ ... Για μένα νομίζεις ότι η μέρα είναι μεγαλύτερη... Τα κάνω όλα σπαστά».

Σε συνθήκες κρίσης όπου πλέον δεν είναι δυνατή η επ' αμοιβή βοήθεια, παλαιά πρότυπα καταμερισμού της εργασίας και συνδυα-

σμού εργασίας και οικογένειας αναπαράγονται. Μάλιστα οι αλλαγές στο επάγγελμα και η συρρίκνωση της αγοράς εργασίας τόσο στον οικιακό τομέα, όσο και στον κλάδο των υπηρεσιών μοιάζουν να οδηγούν στην επιστροφή σε παραδοσιακά πρότυπα κοινωνικής επιβίωσης που αποσκοπούν, μέσω του «σκλαβώματος» των μελών της οικογένειας, στη διατήρηση της κοινωνικής της θέσης. Στο πλαίσιο αυτό πλήττονται και οι όροι εξασφάλισης ισορροπιών ανάμεσα στην εργασία και την οικογένεια, οι δε ισορροπίες αυτές επιτυγχάνονται με αυξανόμενη επίταση του προσωπικού κόστους των γυναικών συμβολαιογράφων οι οποίες προσπαθούν να ανταποκριθούν ταυτόχρονα σε πολλαπλούς ρόλους: στους ρόλους της εργαζόμενης γυναίκας, της δημοσίου λειτουργού και ελεύθερης επαγγελματία, της ανεξάρτητης οικονομικά γυναίκας, της συζύγου και μητέρας.

Συγκρούσεις, διλήμματα και εξισορροπήσεις

Η συνύπαρξη δύο αντιτιθέμενων κόσμων, του κόσμου της εργασίας και του κόσμου της οικογένειας προϋποθέτει από πλευράς των γυναικών συμβολαιογράφων την επίτευξη συνεχών εξισορροπήσεων σε πολλαπλά επίπεδα. Στην μεν οικογένεια καλούνται να επιτύχουν τον συνδυασμό των επαγγελματικών ωραρίων τους με τα ωράρια των συζύγων και των παιδιών, τον συνδυασμό της εργασίας στο σπίτι με τις οικιακές ασχολίες, αλλά και την εξισορρόπηση των σχέσεων μεταξύ των μελών της οικογένειας (με το σύζυγο, με τα παιδιά, των παιδιών μεταξύ τους κλπ.). «*Να ήμουν να φροντίσω το φαγητό τους, να τους σερβίρω ... Γυρίζω και τα βρίσκω νηστικά... 'Μαμά θα μου βάλεις να φάω;'*». Στο δε επάγγελμα, υπό την επήρεια των συνεχών νέων νομοθετικών ρυθμίσεων, καλούνται να επιτύχουν συνεχείς εξισορροπήσεις όχι μόνον μεταξύ των συμβαλλομένων μερών, αλλά και μεταξύ πελατών και εφορίας, πελατών και λογιστών, πελατών και πολιτικών μηχανικών. «*Ο συμβολαιογράφος είναι αυτός που κρατάει την ισορροπία ανάμεσα στα συμβαλλόμενα μέρη. Εσύ πρέπει να είσαι το κέντρο, η ζυγαριά, να προασπίζεις τα συμφέροντα όλων των μερών*». Στις παρούσες συνθήκες οι γυναίκες συμβολαιογράφοι απαιτείται, δηλαδή, να επιδεικνύουν ικανότητες ενορχήστρωσης και μαεστρίας για την εναρμόνιση των αναγκών και απαιτήσεων διαφορετικών κόσμων, ενώ, στο επίπεδο του εαυτού, χρειάζεται συνεχώς να αντιμετωπίζουν

και να εξισορροπούν τη σύγκρουση ανάμεσα στα καθήκοντά τους και τις επιθυμίες τους.

«Μέσα μου νοιώθω σαν τον Κινέζο ... ακροβάτης που κρατάει τα πάντα στο αέρα μη σου πέσουν... Εξισορρόπηση ανάμεσα στο παιδί, τη δουλειά, τον σύζυγο, τους γονείς, τις διαπροσωπικές σχέσεις με πολύ κόσμο, τον έφορο, πολύ κόσμο που προσπαθώ να κρατάω ισορροπία... Να είσαι ήπιος, χαμογελαστός και να δείχνεις ότι έχεις έλεγχο της κατάστασης».

Η καθημερινή γεφύρωση των αντιτιθέμενων κόσμων είναι διαδικασία δύσκολη και ψυχικά επώδυνη για τις γυναίκες συμβολαιογράφους.

«Όταν είμαι στην εργασία έχω άγχος με το παιδί. Πάντα παίρνω τηλεφώνο στις 2:30 να δω αν έφθασαν καλά στο σπίτι. Το σκέφτομαι όλη την ώρα. Και όταν είμαι με το παιδί σκέφτομαι την εργασία... Δε κτύπησε το κινητό... να δεις που δεν έβγαλε εκείνο το χαρτί (ο πελάτης)... και το βράδυ τα σκέφτομαι».

Οι αφηγήσεις τους αναφέρονται σε διλήμματα, αμφιταλαντεύσεις και παλινδρομήσεις και δημιουργούν την εντύπωση ότι οι γυναίκες αυτές δίνουν καθημερινά μια μάχη συνύπαρξης και συντονισμού διαφορετικών ρόλων.

«Δεν είναι τόσο εύκολο και δεν το καταφέρνεις πάντα. Εγώ έχει τύχει να ζητήσω από το παιδί μου συγνώμη. Συγνώμη, παιδί μου, είχα μια κακή μέρα και την πλήρωσες εσύ, ας πούμε. Δε μου έφταιξες εσύ. Μου έφταιξε ότι κουράστηκα, ζορίστηκα, πιέστηκα, αγχώθηκα».

Παρά την αυστηρή οργάνωση του χρόνου και τον λεπτομερή προγραμματισμό καθηκόντων στον οποίο προσφεύγουν οι γυναίκες συμβολαιογράφοι προκειμένου να αντιμετωπίσουν συγκρούσεις ρόλων και ευθυνών, συχνά απρόβλεπτες καταστάσεις οδηγούν σε ανατροπές του καθημερινού σχεδιασμού τους (η αρρώστια του παιδιού, η καθυστέρηση ενός συμβολαίου), έτσι ώστε οι επιχειρούμενες εξισορ-

ροπήσεις των αντιτιθέμενων κόσμων να καθίστανται πρόσκαιρες και ασταθείς.

Η σχέση του κόσμου της εργασίας και του κόσμου της οικογένειας, η οποία είναι, ούτως ή άλλως, ανταγωνιστική, εν μέσω κρίσης καθίσταται, ως εκ τούτου, εκ των πραγμάτων ακόμα δυσκολότερη. Η επιτυχής συνύπαρξη των δύο αυτών κόσμων επαφίεται κυρίως στη συνεχή προσπάθεια επίτευξης ισορροπιών την οποία επωμίζονται, ως ταλαντούχοι «σχοινοβάτες», οι γυναίκες συμβολαιογράφοι.

Η ισοπέδωση της ταυτότητας και η βίωση οδύνης

Την διαρκή μάχη για την εξισορρόπηση των κόσμων της εργασίας και της οικογένειας συνοδεύει ένα αίσθημα ισοπέδωσης της επαγγελματικής και προσωπικής ταυτότητας των γυναικών συμβολαιογράφων. Στην τρέχουσα συγκυρία της κρίσης η υπερβολική αύξηση των επαγγελματικών ευθυνών, που συμβαδίζει με σημαντική μείωση του όγκου των εργασιών και των απολαβών, η έκπτωση του επιστημονικού αντικειμένου, η αβεβαιότητα λόγω ρευστότητας του ισχύοντος δικαίου, η καχυποψία των πελατών οδηγούν σε ένα αίσθημα ματαιοπονίας. Ματαιοπονίας λόγω της αδυναμίας τους να εξασφαλίσουν ένα ικανοποιητικό επίπεδο ζωής, μέσω της εργασίας τους, για τις ίδιες και για το μέλλον των παιδιών τους, αλλά και λόγω απώλειας του νοήματος της καθημερινής επαγγελματικής δραστηριότητας. Όπως οι ερωτώμενες λένε:

«Άρχισε να υποχωρεί το νομικό κομμάτι, η νομική μας γνώση», και «από κομβικό επάγγελμα λύσης νομικών θεμάτων σχετικά με τα ακίνητα... έχουμε μετατραπεί σε ενφολόγους, περιουσιολόγους, λογιστές».

«Κάποτε ήταν αξιοπρεπής δουλειά. Τώρα δεν ξέρεις γιατί το κάνουν. Γιατί ελπίζεις ότι κάτι θα αλλάξει ; Ε ! ότι θα παρθούν πίσω κάποια από τα μέτρα που υλοποιήθηκαν. Δεν νομίζω ότι θα αλλάξει κάτι... Είναι αποκαρδιωτικό το όλο σκηνικό. Είναι αποκαρδιωτικό».

Δεν είναι τυχαίο ότι οι ερωτώμενες χρησιμοποιούν τις εκφράσεις «είμαστε γρανάζια ενός μηχανισμού», «έχουμε γίνει βιομηχανικοί εργάτες» ή

μιλούν για «εξευτελισμό» του επαγγέλματος και για μετατροπή τους «από συμπράττοντες λειτουργούς της δικαιοσύνης σε συμπράττοντες λειτουργούς του φοροεισπρακτικού μηχανισμού». Η ίδια η φύση της εργασίας έχει μεταβληθεί, εφόσον σταδιακά χάνεται ο επιστημονικός της χαρακτήρας.

«Το επάγγελμα έχει χάσει την ουσία του. Κάποτε είχες να επιλύσεις ένα νομικό θέμα, όχι να κυνηγάς τον ΕΝΦΙΑ ...μεγάλη αλλαγή στο αντικείμενο που άρχισε από το νόμο για την υπεραξία... Αρχίζουν και μεταφέρουν σε μας ευθύνη και δουλειά της εφορίας... πολλές ευθύνες υπολογισμού του φόρου χωρίς να είμαστε θωρακισμένοι. Και αυτό δεν πληρώνεται και κίνδυνοι ... προσωπικά... ενέχεσαι με την προσωπική σου περιουσία... δεν είμαι εγώ εφοριακός».

«Ψυχικά και επιστημονικά βαλλόμεθα από παντού. Θέλουν να μας αφανίσουν για να γίνουμε υπάλληλοι ξένων εταιριών. Πλήττει το ελεύθερο επάγγελμα. Οι αυτοαπασχολούμενοι. Δεχόμαστε βέλη από παντού. Γινόμαστε μεσολαβητές του Κράτους, εισπράκτορες. Φοροεισπράκτορες για διευκόλυνση του κράτους. Σταθμός ελέγχου των φόρων, γιατί η συλλογή πιστοποιητικών εκ μέρους του συμβολαιογράφου αποφέρει όφελος στο κράτος... Επιπλέον μας επιβαρύνει γιατί ερχόμαστε σε προστριβές με τον κόσμο... Το αντιμετωπίζω στωικά... γιατί ξέρω ποιος είναι ο ρόλος του κράτους... να εμπλέκεται στα πόδια μας... Από συμπράττοντες λειτουργοί της δικαιοσύνης έχουμε γίνει συμπράττοντες λειτουργοί του εισπρακτικού μηχανισμού... Μας θεωρούν εκ προοιμίου ότι βγάζουμε λεφτά και μας φορολογούν».

Επιπλέον, στο βωμό της διατήρησης του ελεύθερου επαγγέλματος και της οικογένειας, οι γυναίκες συμβολαιογράφοι θυσιάζουν τον προσωπικό τους χρόνο. Εν μέσω κρίσης, η άσκηση του ελεύθερου επαγγέλματος επιβάλλει από τη μία πλευρά την υποταγή και ανταπόκριση στις ανάγκες των πελατών και από την άλλη πλήρη χρονική διαθεσιμότητα για την ανατροφή των παιδιών, την έλλειψη της οποίας οι μπιτέρες συμβολαιογράφοι βιώνουν τραυματικά. Σε αυτές τις συνθήκες πολλαπλής δέσμευσης η όποια ψευδαίσθηση ελευθερίας συνοδεύει την άσκηση ενός ελεύθερου επαγγέλματος καταλύεται, έτσι ώστε οι γυναίκες συμβολαιογράφοι ουσιαστικά να βιώνουν μιαν αντίφαση,

την αντίφαση άσκησης ενός ελεύθερου επαγγέλματος σε συνθήκες ανελευθερίας. Την ισοπέδωση της ταυτότητάς τους βιώνουν οι γυναίκες συμβολαιογράφοι και λόγω της έλλειψης ατομικού χρόνου αναψυχής. «Τον εαυτό μου τον έχω βάλει στην άκρη τελείως... το *balance* δεν είναι σωστό για το παιδί». Δεν είναι τυχαίο ότι όλες οι δραστηριότητες ελεύθερου χρόνου ταυτίζονται με τις ανάγκες και τις δραστηριότητες των παιδιών τους. Παράλληλα οι γυναίκες συμβολαιογράφοι βιώνουν και ματαιώσεις από διαψεύσεις προσδοκιών, όπως την προσδοκία επιτυχούς ανταπόκρισής τους στο πρότυπο της ανεξάρτητης εργαζόμενης γυναίκας, μητέρας και καλής νοικοκυράς.

«Δηλαδή εμένα αυτό το σκηνικό ότι το έχω το σπίτι μόνη μου, έχω το γραφείο μόνη μου και τρέχω από εδώ και από εκεί και παίρνω και δουλειά και στο σπίτι δεν βγαίνει τελικά, γιατί γίνεσαι εκατό κομμάτια και δεν βοηθάς και τελικά πουθενά γιατί είσαι καλυμμένος. Και το σπίτι πρέπει να έχει κάποια ηρεμία και να υπάρχει μια καλή διάθεση και να υπάρχει μια καλή ατμόσφαιρα και όλα αυτά. Δεν μπορείς όταν είναι σπασμένα τα νεύρα σου και να κάνεις αυτό το πράγμα. Δεν βγαίνει πρακτικά δεν βγαίνει!»

Η σώρευση ευθυνών, διλημμάτων και συγκρούσεων οδηγεί σε σώρευση οδυνών. Οι οδύνες αυτές είναι απόρροια των αντικειμενικών συνθηκών που αντιμετωπίζουν σήμερα οι γυναίκες συμβολαιογράφοι, συνθηκών σύμφυτων με τους νέους όρους άσκησης του συμβολαιογραφικού επαγγέλματος εν μέσω κρίσης, τη σταδιακή «μετάλλαξη» του αντικειμένου της συμβολαιογραφίας, την έλλειψη κρατικής μέριμνας για τις μητέρες ελεύθερες επαγγελματίες. Είναι, παράλληλα, απόρροια υποκειμενικών δυνατοτήτων, τη στιγμή που απαιτούνται συνεχής προσαρμοστικότητα και ψυχικές αντοχές προκειμένου να διατηρήσουν το επάγγελμά τους στις παρούσες δύσκολες συνθήκες της κρίσης.

Αντισταθμίσματα

Τη σύνθετη και κοπιώδη προσπάθεια που απαιτείται για να επιτευχθεί συντονισμός των πολλαπλών επιπέδων που διαρθρώνουν τους κόσμους της εργασίας και της οικογένειας οι γυναίκες συμβολαιογράφοι αντισταθμίζουν, συνήθως, με την ικανοποίηση που αντλούν από

την προσφορά είτε στον πελάτη, είτε στους οικείους. Προτάσσοντας το χαρακτήρα της συμβολαιογραφίας ως δημόσιου λειτουργήματος που στηρίζει την τήρηση της έννομης τάξης, αλλά και υπηρετεί το δημόσιο συμφέρον, κάποιες φορές, αντλούν ικανοποίηση από την εξυπηρέτηση των πελατών, ιδιαίτερα στις παρούσες συνθήκες της κρίσης που επικρατεί ασάφεια και ρευστότητα δικαίου και που συντελούνται πολλαπλές και αλληπάλληλες νομοθετικές αλλαγές. «Ακόμα και το ότι ο άλλος είναι χαρούμενος που αγόρασε το σπίτι εμένα με χαροποιεί».

Μέσω συμβουλών, διευκολύνσεων και εξομάλυνσης αντιτιθέμενων συμφερόντων οι γυναίκες συμβολαιογράφοι υπερασπίζονται το απειλούμενο σήμερα κύρος του συμβολαιογραφικού επαγγέλματος. «Από το επάγγελμα η μοναδική μου ικανοποίηση ότι έχω βοηθήσει κάποιους ανθρώπους με προβλήματα... Λες... 'έκανα κάποιο καλό'... Με νοιάζει να προσφέρω, να βοηθήσω».

Παράλληλα επιμένουν να διατηρούν το ρόλο του έμπιστου και εξέμυθου ακροατή που δέχεται εξομολογήσεις, καθώς και του θεματοφύλακα των «μυστικών» των πελατών.

«Αυτό είναι το μόνο κομμάτι που μου αρέσει στην δουλειά, δεν υπάρχει και τίποτα άλλο να σου αρέσει. Αλλά σου αρέσει το γεγονός ότι τα ακίνητα είναι ιστορίες ανθρώπων ουσιαστικά. Δηλαδή το κάθε ακίνητο κρύβει μια ολόκληρη ιστορία και τα ακίνητα βγάζουν και συναισθήματα και βγάζουν και τις σχέσεις των ανθρώπων, τις διαμορφώνουν, τις αποκαλύπτουν. Παίζεις ένα ρόλο εκεί στον τρόπο που θα κατευθυνθούν, πολλές φορές, αυτά στην άλφα ή βήτα κατεύθυνση. Παίζεις ένα ρόλο συμβούλου ή συμβουλευτικό ή άλλο, το οποίο είναι σημαντικό και αυτό. Εν ολίγοις σου καταθέτουν τον πόνο τους εδώ όταν έρχονται και, πολλές φορές, είσαι και ψυχολόγος τους και αυτό μου αρέσει. Είναι το μόνο από αυτή τη δουλειά που μου αρέσει... Είναι ιστορίες ανθρώπων. Εγώ το λέω ο καθένας από εμάς έχει να διηγηθεί ιστορίες ανθρώπων. Γιατί και η σχέση με το ακίνητο ειδικά στην Ελλάδα είναι πολύ ιδιαίτερη και πολύ στενή και επενδύει κανείς πολλά σε αυτό και οι γονείς στα παιδιά τους και πως τα μοιράζουν και τι διαμάχες δημιουργούνται. Είναι σημαντική η σχέση των Ελλήνων με την ακίνητη περιουσία. Τους διαμορφώνει, τους καθορίζει, καθορίζει τις οικογενειακές τους σχέσεις. Είναι μέσα στην καθημερινότητα τους, δηλαδή, το ακίνητο».

Πέραν αυτού, όμως, την κρίση της επαγγελματικής ταυτότητας κάποιες γυναίκες συμβολαιογράφοι προσπαθούν να αντισταθμίσουν, μέσω της φυγής, αντιμετωπίζοντας το ενδεχόμενο πρόωρης εξόδου από το επάγγελμα και επιστροφής στον παραδοσιακό ρόλο της μητέρας και νοικοκυράς στο σπίτι. Από την άλλη πλευρά τις απώλειες, κατά την προσπάθεια εξισορρόπησης των αντικρουομένων ρόλων τους ως επαγγελματιών, συζύγων και μητέρων, οι γυναίκες συμβολαιογράφοι αντισταθμίζουν, σε βάρος των προσωπικών τους αναγκών, αντλώντας ικανοποίηση από την προσφορά στα παιδιά τους. Μάλιστα αντισταθμίζουν την άλωση των προσωπικών τους επιθυμιών και αναγκών προτάσσοντας τον ρόλο τους ως μητέρων που αρκούνται στο να «χαίρονται μέσα από τη χαρά των παιδιών τους» και εξαρτούν την ισορροπία τους από την παρουσία των παιδιών. *«Όταν φύγουν τα παιδιά, καταρρέω».*

Φαίνεται, ως εκ τούτου, ότι στις συνθήκες της κρίσης ο παραδοσιακός ρόλος της γυναίκας που υπηρετεί, υποτάσσεται και προσφέρει αποτελεί εξισορροπτικό παράγοντα των δυσκολιών και χρησιμεύει ως καταφύγιο. Με ρεαλισμό και σύνεση οι γυναίκες συμβολαιογράφοι προσαρμόζονται στις νέες συνθήκες. *«Δε γίνεται διαφορετικά, αυτή είναι η πραγματικότητα, αυτή είναι η καθημερινότητα, οπότε πορεύεσαι με αυτήν».* Είτε με τη μορφή της επιστροφής στο σπίτι, σε περίπτωση πρόωρης εξόδου από το επάγγελμα, είτε με τη μορφή της υποταγής στις δύσκολες συνθήκες άσκησης του, είτε με την παραίτηση από τις προσωπικές ανάγκες προς όφελος της οικογένειας, οι γυναίκες συμβολαιογράφοι βρίσκουν «λύσεις» για την δύσκολη κατάσταση που βιώνουν καταφεύγοντας, εν τέλει, σε παραδοσιακά γυναικείους ρόλους, συμπεριφορές και στάσεις χάριν της επιβίωσης τόσο του επαγγέλματος, όσο και της οικογένειας.

Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Σε συνθήκες κρίσης το επάγγελμα του συμβολαιογράφου μετασχηματίζεται από ασφαλές επάγγελμα σε επισφαλές. Από επάγγελμα του τύπου ταυτισμένο με την αυστηρότητα και την ακαμψία σταδιακά μετατρέπεται σε επάγγελμα το οποίο, για να επιβιώσει, καλείται να προσαρμοστεί στην ευελιξία και τη ρευστότητα που συνοδεύουν την αυξανόμενη πολυνομία και γραφειοκρατία. Στο νέο αυτό περιβάλλον

που διαμορφώνουν οι επιπτώσεις της κρίσης η σχέση εργασίας και οικογένειας των γυναικών συμβολαιογράφων επηρεάζεται από τους νέους όρους άσκησης ενός επισφαλούς πλέον επαγγέλματος. Αλλά επηρεάζεται και από την ευελιξία που οι γυναίκες συμβολαιογράφοι μπορούν να επιδεικνύουν προκειμένου να επιτυγχάνουν συνεχείς εξισορροπήσεις: εξισορροπήσεις ανάμεσα στην άσκηση ενός ελεύθερου επαγγέλματος που συνεχώς επιφορτίζεται με αρμοδιότητες και ευθύνες του Κράτους χωρίς αντίστοιχες οικονομικές απολαβές, από τη μία πλευρά και από την άλλη, στην ανταπόκριση στον παραδοσιακό ρόλο της μητέρας και νοικοκυράς που δεν υποστηρίζεται ούτε από το Κράτος, ούτε πλέον από προσφυγή σε επ' αμοιβή εξωτερική βοήθεια. Η σχέση εργασίας και οικογένειας των γυναικών συμβολαιογράφων επηρεάζεται, όμως, και από τη συγχώνευση προσωπικού, οικογενειακού και επαγγελματικού χώρου και χρόνου, δηλαδή από την αλληλοαπορρόφηση εργασίας και οικογένειας και, τελικώς, την πλήρη απορρόφηση του προσωπικού στοιχείου από τις οικογενειακές και επαγγελματικές επιταγές.

Στην περίπτωση των γυναικών συμβολαιογράφων η εξισορρόπηση εργασίας και οικογένειας, όπως διαμορφώνεται σήμερα εν μέσω κρίσης, απομακρύνεται από το πρότυπο της συμφιλίωσης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής. Οι γυναίκες αυτές, στη θέση της κάποτε ευαγγελιζόμενης απελευθέρωσης μέσω της εργασίας, μοιάζουν να βιώνουν, με νέους πλέον όρους, ποικίλες συνισταμένες των παραδοσιακών ρόλων της γυναίκας. Παραμένουν κλασικές μητέρες και νοικοκυρές, την ίδια στιγμή που επωμίζονται συνεχώς και επιβαρύνονται με πολλαπλές επαγγελματικές ευθύνες. Μάλιστα, σε συνθήκες αυξανόμενης επισφάλειας που διέρχεται σήμερα το επάγγελμα του συμβολαιογράφου, προσπαθούν εναγωνίως, με όλα τα μέσα, να δημιουργούν βεβαιότητες στο χώρο εργασίας και στο χώρο της οικογένειας.

Γενικότερα η μικρής κλίμακας έρευνά μας κατέδειξε ότι, εν μέσω κρίσης, οι πολιτικές λιτότητας και υπερφορολόγησης των πολιτών και των ελευθέρων επαγγελματιών, η γραφειοκρατικοποίηση των συναλλαγών, η κρίση στον κατασκευαστικό τομέα οδήγησαν σε υποαπασχόληση, ανεργία και εν τέλει σε φτωχοποίηση του κλάδου των συμβολαιογράφων, ιδιαίτερα από το 2011 κι εντεύθεν, και δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για την υποβάθμιση του επαγγέλματος. Σήμερα οι γυναίκες συμβολαιογράφοι βιώνουν αυτή τη νέα κατάσταση ως

γενικευμένο πόλεμο, ως «πόλεμο από παντού», με βαθειά οδύνη.²⁵ Πρόκειται για οδύνη που συνδέεται με την «έκπωση» ενός άλλοτε κραταιού –με όρους πλούτου και γοήτρου– επαγγέλματος, αλλά και για οδύνη που αντανακλά άμεσα τις επιπτώσεις του πολιτικού και του κοινωνικού στο ψυχολογικό. Πρόκειται για οδύνη που αντικατοπτρίζει τους κραδασμούς της μετάβασης από τον συμβολαιογράφο δημόσιο λειτουργό και αρωγό του Κράτους, στον «υπό δίκωξη» ελεύθερο επαγγελματία και αντανακλά τις συνέπειες των πολιτικών που βασίζονται σε μιαν άλλη αντίληψη για το Κράτος και τους λειτουργούς του.

Τα πρώτα ευρήματα της έρευνας οδηγούν στη σκέψη ότι η παρούσα κρίση δεν φαίνεται να είναι παροδική και να αποτελεί μια οικονομική κάμψη την οποία θα ακολουθήσει ανάκαμψη. Οι πολλαπλές αλλαγές που συντελούνται στο νομικό και οικονομικό πεδίο υποδεικνύουν ότι η χώρα βρίσκεται μπροστά σε έναν ευρύτερο σταδιακό κοινωνικό μετασχηματισμό ο οποίος οδηγεί σε μεγάλες ανακατατάξεις: νέες μορφές άσκησης εξουσίας κρατικής και μη, νέο καταμερισμό εργασίας, κατάργηση ή μετασχηματισμό επαγγελμάτων κ.λπ. Υπό τις συνθήκες αυτές, στην Ελλάδα της κρίσης η κοινωνιολογία της εργασίας και η κοινωνιολογία των επαγγελμάτων αποκτούν νέες διαστάσεις. Χρησιμοποιούν για να καταγράψουν την εξέλιξη της μορφής και του κοινωνικού ρόλου των ελευθερίων επαγγελμάτων²⁶ στις παρούσες συνθήκες, αλλά και να αναγνώσουν, μέσω αυτής της εξέλιξης, εκφράσεις και αποτυπώσεις της κρίσης σε ποικίλους τομείς της οικονομίας και σε διαφορετικά στρώματα της κοινωνίας. Μάλιστα, στην περίπτωση του επαγγέλματος του συμβολαιογράφου η κοινωνιολογία των επαγγελμάτων μπορεί να συμβάλει στο να κατανοηθούν οι συνέπειες που έχει επιφέρει η κρίση στον ευρύτερο χώρο των συναλλαγών και των υπηρεσιών, αλλά και να αναδειχθούν οι άμεσες συνδέσεις αλληλεξαρτήσεις και αλληλεπιδράσεις της λειτουργίας του Κράτους με την κοινωνία και την οικονομία. Όμως σήμερα η κοινωνιολογία της εργασίας και η κοινωνιολογία των επαγγελμάτων δεν επαρκούν από μόνες τους για να μελετηθούν οι αλλαγές που συντελούνται στο συμβολαιογραφικό επάγγελμα. Προκειμένου να κατανοηθεί η μετάβαση του επαγγέλματος του συμβολαιογράφου από το «γόητρο» στην απαξίωση είναι

25. Bourdieu, 1993.

26. Λαμπρίνη-Δημάκη, ό.π., σελ. 3-4.

απολύτως αναγκαία η συνδρομή και άλλων θεωρήσεων, όπως αυτών της κοινωνιολογίας του δικαίου και της πολιτικής κοινωνιολογίας, εφόσον σήμερα, εκτός από τις επιμέρους κρίσεις σε διάφορους τομείς της οικονομίας, ο ίδιος ο νομικός πολιτισμός βρίσκεται υπό μετασχηματισμό σε ένα Κράτος που και αυτό σταδιακά μετασχηματίζεται.

Εν τέλει στο νέο υπό διαμόρφωση τοπίο της ελληνικής πραγματικότητας η θέση του επαγγέλματος του συμβολαιογράφου φαίνεται να απειλείται εκ θεμελίων. Για το λόγο αυτό η παραδειγματική μελέτη της περίπτωσης των γυναικών συμβολαιογράφων προσφέρεται για περαιτέρω έρευνα που να επιτρέψει να κατανοηθούν κάποιες νέες τάσεις που διαφαίνονται στην ελληνική κοινωνία. Μέσα από το παράδειγμα των συμβολαιογράφων προβάλλει μια τάση σταδιακής φτωχοποίησης επαγγελματικών κατηγοριών άλλοτε προνομιούχων, οικονομικά εύρωστων και κοινωνικά κραταιών οι οποίες, βαθμιαία, μετατρέπονται σε ευάλωτες κοινωνικές κατηγορίες απειλούμενες από υπο-απασχόληση και ανεργία. Διερευνητέο είναι το κατά πόσον η τάση αυτή συναρτάται με μια τάση διάρρηξης του μοντέλου κοινωνικής αναπαραγωγής των μεσαίων στρωμάτων, όταν η μείωση των εισοδημάτων συνεπάγεται μείωση της δυνατότητας διαγενεακών μεταβιβάσεων και επενδύσεων σε εκπαιδευτικό, οικονομικό και κοινωνικό κεφάλαιο. Επίσης η μείωση του κύκλου εργασιών των συμβολαιογράφων δεν μπορεί να αποκοπεί από μια αναφαινόμενη τάση σταδιακής μεταβολής του μοντέλου που ίσχυε μέχρι τώρα ως προς την αντιμετώπιση των συνθηκών οικονομικής και κοινωνικής αστάθειας μέσω επενδύσεων σε ακίνητη περιουσία. Εξίσου σημαντική είναι η τάση επιστροφής σε παραδοσιακά πρότυπα στήριξης της εργασίας και της οικογένειας που αναδεικνύεται όταν το κοινωνικό κράτος υποχωρεί και τις λειτουργίες του υποκαθιστά η οικογένεια διαδραματίζοντας το ρόλο ενός σταθερού υποστηρικτικού δικτύου. Εν κατακλείδι διερευνητέο είναι, με αφορμή την περίπτωση του συμβολαιογραφικού επαγγέλματος, κατά πόσο οι επιπτώσεις της κρίσης αποτελούν εκφράσεις και εκφάνσεις βαθέων κοινωνικών και οικονομικών μετασχηματισμών οι οποίοι έχουν τεθεί σε κίνηση ως απόρροια πολιτικών προσαρμογής της ελληνικής οικονομίας στο νεο-φιλελεύθερο μοντέλο λειτουργίας της αγοράς.

Βιβλιογραφία

- Bourdieu, P. (1993). *La misère du monde*. Paris: Seuil.
- Thaw, D. (1998). The feminization of the Office of Notary Public: From Femme Covert to Notary Covert. *John Marshall Law Review*, 31 (3), Article 3, pp. 703-734.
- Αλιπράντη, Λ. (1998). Καταμερισμός ή συνέργεια; Ένα δίλημμα για άντρες και γυναίκες. Τάσεις και προοπτικές. Πρακτικά Ευρωπαϊκού Φόρουμ. *Ίδρυμα για το Παιδί και την Οικογένεια, Οικογένεια-Ευρώπη-21^{ος} αιώνας: Όραμα-Θεσμοί* (σελ. 178-182). Αθήνα: Νέα Σύνορα, Λιβάνης.
- Αλιπράντη-Μαράτου, Λ. (σε συνεργ. με Δ. Τσακμάκη) (2008). *Παλαιά και νέα επαγγέλματα. Μια προσέγγιση από την πλευρά του φύλου*. Αθήνα: ΚΕΘΙ.
- Ευαγγελίδου, Φ. (2004). Η αξιολόγηση των νομικών επαγγελματιών από τους κατοίκους των χωριών. Στο Ι. Λαμπίρη-Δημάκη, *Νομικές σπουδές και νομικά επαγγέλματα στην Ελλάδα 1960-2003* (σελ. 266-276). Αθήνα: Σάκκουλας.
- Ευαγγελίδου, Φ. (2004). Γυναίκες και νομικά επαγγέλματα. Η φεμινιστική στάση των φοιτητών. Στο Ι. Λαμπίρη-Δημάκη, *Νομικές σπουδές και νομικά επαγγέλματα στην Ελλάδα 1960-2003* (3^η έκδοση) (σελ. 219-222). Αθήνα: Σάκκουλας.
- Ευαγγελίδου, Φ. (2004). Η αξιολόγηση της γυναίκας δικηγόρου, δικαστή και συμβολαιογράφου από τους κατοίκους των χωριών. Στο Ι. Λαμπίρη-Δημάκη, *Νομικές σπουδές και νομικά επαγγέλματα στην Ελλάδα 1960-2003* (3^η έκδοση) (σελ. 277-284). Αθήνα: Σάκκουλας.
- Θανοπούλου, Μ. (1992). *Η γυναικεία απασχόληση ή εργασία στην Ελλάδα. Κύριες τάσεις και κατευθύνσεις της μεταπολεμικής βιβλιογραφίας*. Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Θανοπούλου, Μ., Κωτσοβέλου, Β., Παραρουνή, Ρ. (1999). Η σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών: Διερεύνηση της ελληνικής βιβλιογραφίας. *Σύγχρονα θέματα*, 71-72, σελ. 171-189.
- Καρακιουλάφη, Χρ. (2012). Είναι και τέχνη και επάγγελμα. Προσλήψεις της καλλιτεχνικής εργασίας. Το παράδειγμα των ηθοποιών στην Ελλάδα. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 137-138, Α'-Β', σελ. 113-140.
- Καραμεσίνη, Μ. και Rubery, J. (επιμ.) (2015). *Γυναίκες και λιτότητα: Η οικονομική κρίση και το μέλλον της ισότητας των φύλων* (μετάφραση: Γιάννης Βογιατζής, Γιώργος Καραμπέλας, Μιχάλης Λαλιώτης). Αθήνα: Εκδόσεις Νήσος.
- Κασιμάτη Κ. (2001). *Δομές και ροές. Το φαινόμενο της κοινωνικής και επαγγελματικής κινητικότητας*. Αθήνα: Gutenberg.

- Κώτσιπ, Α. κ. ά. (2015). Βαθμός απελευθέρωσης των επαγγελματιών και αναμενόμενες επιπτώσεις. *Εκθέσεις*, Νο 71. Αθήνα: ΚΕΠΕ.
- Λαμπίρη-Δημάκη, Ι. (2004). *Νομικές σπουδές και νομικά επαγγέλματα στην Ελλάδα 1960-2003* (3^η συμπληρωμένη έκδοση). Αθήνα: Σάκκουλας, σελ. 3-4.
- Μουσούρου, Λ. (2005). *Γυναίκα και απασχόληση. Δέκα ζητήματα*. Αθήνα: Gutenberg – Βιβλιοθήκη Κοινωνικής Επιστήμης και Κοινωνικής Πολιτικής.
- Μπαλζάκ, Ο. (2006). *Περί συμβολαιογράφων και δικηγόρων*. Αθήνα: Περίπλους.
- Παρασιώκας, Ν. και Βασιλειάδης, Μ. (2011). *Αξιολόγηση των χαρακτηριστικών του συμβολαιογραφικού επαγγέλματος στην Ελλάδα*. Αθήνα: Ίδρυμα Οικονομικών και Βιομηχανικών Ερευνών, ΙΟΒΕ.
- Πετρονότη, Μ. (1995). *Αντιλήψεις και στρατηγικές επαγγελματικής κινητικότητας. Ένα παράδειγμα από τον Πειραιά (διδασκαρική διατριβή)*. Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας.
- Ραγκαβής, Α. (1991). *Ο Συμβολαιογράφος*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Σιάνου-Κύργιου, Ε. (επιμ.) (2007). *Φύλο και νέα επαγγέλματα. Εισαγωγή θεμάτων σχετικά με τα φύλα στην εκπαιδευτική διαδικασία*. Θεσσαλονίκη: Λιθογραφία.
- Σκοπετέας, Γ. και Χατζημπέν, Η. (2004). *Συμβολαιογραφικοί Σύλλογοι*. Στο Ι. Λαμπίρη-Δημάκη, *Νομικές σπουδές και νομικά επαγγέλματα στην Ελλάδα 1960-2003* (3^η έκδοση) (σελ. 103-106). Αθήνα: Σάκκουλας.
- Στρατηγάκη, Μ. (2004). *Η απασχόληση των γυναικών: ανάγκη ή επιλογή;*. Στο Λ. Μουσούρου και Μ. Στρατηγάκη (επιμ.), *Ζητήματα οικογενειακής πολιτικής. Θεωρητικές αναφορές και εμπειρικές διερευνήσεις* (σελ. 227-250). Αθήνα: Gutenberg.
- Στρατηγάκη, Μ. (2007). *Το φύλο της κοινωνικής πολιτικής*. Αθήνα: Μεταίχιμιο.
- Τσουκαλάς, Κ. (1977). *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα 1830 – 1922*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Τσουκαλάς, Κ. (1981). *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος. Η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Η ερευνητική ομάδα του ΕΚΚΕ

Επιστημονικά υπεύθυνες της ποιοτικής έρευνας

Μαρία Θανοπούλου και Ιωάννα Τσίγκανου
Διευθύντριες Ερευνών - ΕΚΚΕ

Μέλη της ομάδας έργου

Βαρουξή Χριστίνα, Κακεπάκη Μανίνα, Καμούτση Φραΐν,
Κονδύλη Δήμητρα, Μουρίκη Αλίκη, Παπαθανασίου Ιωάννα,
Σπυροπούλου Ναταλία, Στρατουδάκη Χαρά, Φραγκίσκου Αμαλία,
Φρονίμου Έμμη, Χατζηγιάννη Ανδρομάχη

Διοικητική και τεχνική υποστήριξη

Δερνίκα Ελένη, Δήμιου Κωνσταντίνα, Θεοδωρόπουλος Κώστας,
Κατωπόδη Χρυσούλα, Σάββα Κατερίνα, Χάτσιου Μαρία

Κατάλογος συγγραφέων

Όλοι οι συγγραφείς ανήκουν στο ερευνητικό προσωπικό
του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών – ΕΚΚΕ

Κανδύλης Γιώργος, Κύριος Ερευνητής
Θανοπούλου Μαρία, Διευθύντρια Ερευνών
Φραγκίσκου Αμαλία, Ειδικός Λειτουργικός Επιστήμων Α΄ βαθμίδας
Φρονίμου Έμμη, Ειδικός Λειτουργικός Επιστήμων Α΄ βαθμίδας
Τσίγκανου Ιωάννα, Διευθύντρια Ερευνών

Γυναίκες στα νομικά επαγγέλματα την εποχή της κρίσης

Ανάμεσα στην εργασία και την οικογένεια

Μελέτες περίπτωσης

Ο παρών συλλογικός τόμος περιέχει τρεις μελέτες περίπτωσης που διεξήχθησαν στο πλαίσιο ποιοτικής έρευνας για τη σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής. Η σχέση αυτή σαφώς επηρεάζεται σήμερα από τις συνθήκες άσκησης του επαγγέλματος του δικηγόρου, του δικαστή και του συμβολαιογράφου στην Ελλάδα της κρίσης. Παρά τις όποιες αποκλίσεις, που παρατηρούνται μεταξύ των τριών αυτών επαγγελμάτων και που οφείλονται στη διαφορετική αποστολή του κάθε επαγγέλματος, η ποιοτική έρευνα ανέδειξε και συγκλίσεις.

Η αύξηση του φόρτου εργασίας, η επίταση της πολυνομίας και της γραφειοκρατίας, η συρρίκνωση του δημόσιου τομέα και η μείωση των εισοδημάτων σκιαγραφούν το κοινό τοπίο εντός του οποίου οι γυναίκες δικηγόροι, δικαστικοί λειτουργοί και συμβολαιογράφοι καλούνται να λειτουργήσουν όχι μόνο ως επαγγελματίες, αλλά και ως σύζυγοι και μητέρες. Η άσκηση της επαγγελματικής τους δραστηριότητας εν μέσω κρίσης όλο και περισσότερο απαιτεί την κατάλυση των χρονικών και χωρικών ορίων ανάμεσα στους κόσμους της εργασίας και της οικογένειας και την επίδειξη μεγαλύτερης και συνεχώς αυξανόμενης ευελιξίας από πλευράς των γυναικών αυτών προκειμένου να ανταποκριθούν στις σύνθετες επαγγελματικές και οικογενειακές τους υποχρεώσεις.

Κοινός παρονομαστής των συνεχών προσπαθειών εξισορρόπησης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής είναι το άγχος, η οδύνη, το ψυχικό κόστος με τα οποία επιφορτίζονται οι γυναίκες δικηγόροι, δικαστές και συμβολαιογράφοι, απόρροια των δύσκολων συνθηκών άσκησης απαιτητικών επαγγελμάτων και επαγγελμάτων με υψηλή ευθύνη, ειδικά σε συνθήκες κρίσης, καθώς και του μετασχηματισμού του κράτους και του νομικού πολιτισμού.

ISBN 978-960683419-6

9 789606 834196

Το έργο υλοποιήθηκε στο πλαίσιο του προγράμματος «Ακαδημαϊκή Έρευνα στους Τομείς Προτεραιότητας/GRO7» του οποίου διαχειριστής είναι η Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας, με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και του Χρηματοδοτικού Μηχανισμού ΕΟΧ 2009-2014.

